

Тавло Усенко

ДНІ ВІЙНИ

Гаврило Усенко

ДНІ ВІЙНИ

Фронтові щоденники

Київ
«Радянський письменник»
1980

У2
У74

В годы Великой Отечественной войны выдающийся украинский советский поэт Павло Усенко был военным корреспондентом газеты «Комуніст» — теперь «Радянська Україна». В дневниках тех лет рассказывается о героизме советских воинов, мужестве рабочих и колхозников тыла, о встречах писателя с известными воепачальниками, воинами и командирами, трудящимися стран Европы, освобожденных от фашистского ига Советской Армией.

Упорядкування та примітки
Станіслава Тельнюка

Післямова Любомира Дмитерка

У $\frac{70303-121}{M223(04)-80}$ 55.80. 4702590200

© Видавництво «Радянський письменник», 1980

Замість вступу

Неречиту оце свої «асоціативні денники» та й згадую, як вони писалися,— похапцем, десь в окопі, чи у бліндажі, чи за редакційним столом у «Комуністі», чи у госпіталі, чи в літаку, чи ще де... Не було часу записати все побачене й почуте, не було змоги проаналізувати все це так, як воно аналізується зараз. Вийшло щось і незв'язане, і часом неоковирне, зараз би написав про все це інакше, а проте не підіймається рука щось виправляти чи додавати до того, що записалося. А записувалося різне: і події (дуже коротко), й імена (ще коротше, бо ці «асоціативні денники» могли потрапити в руки ворога), і якісь хвили настрою (теж тисячна частка), і якісь віршовані рядки, до яких я по війні вже й не повертався, і почуті на дорогах слівця, і місця з прочитаних книжок... І все це — тисячна частина, а може й мільйонна, з того, що треба було б написати про війну та її дороги.

Якби до цього ще додати всі мої нариси та кореспонденції з фронтів (а писав я їх усі чотири роки війни), а також оповідання, а ще організовані для газети мною матеріали... Якби до цього додати карти, фотографії, документи, та якби кожен рядок прокоментувати з позицій чверті віку, що минув після війни,— то тоді б вийшла справжня книга. Але кожен записник розрісся б у том чи два, а кому цікаво видавати десятитомний щоденник? Та й читати...

...А те, що є,— то конспект. У мене він викликає спогади, в іншого — не викличе нічого. А може, й викличе... Бо мене якось обнадійливо,— хоч і не дуже,— втішають слова Флобера, записані мною в госпіталі (в 45-му році): «Коли все вмре, то маленької частки бузинової середини і скалок нічного горщика буде досить для того, щоб знову відтворити світи...»

Травень 1970 року

Записник перший

21 червня [1941 року] ¹. Слухав останні вісті по радію. Лондон щось там вигадує про «русько-німецькі взаємини»... Дзвінок Марії Підтиченко ² з ЦК комсомолу України про літературний вечір на заводі, присвячений участі комсомолу в громадянській війні. Мають виступити: Павло Тичина, я...

Вечір. Прогулянка з Гретою ³... Задсцило...

22 червня. Прокинулися вдосвіта. Першою встала дружина: тривога! Думалось, напівсерйозно. Але ні: якісь постріли, вибухи...

Через якийсь час все уцухло. Але вже не спалося.

Рано з Вітею ⁴ пішли на базар по суніці... Хороший ранок...

О 12 годині 15 хвилин — промова Молотова ⁵... Отже, війна!

До вечора — кілька повітряних тривог. Спостереження за боем у повітрі. Розриви. Шрапнелі.

Настала перша воєнна ніч. Полив дощ...

---

¹ У квадратних дужках — пропущені автором слово й число, відновлені упорядником. Оскільки у військових щоденниках П. Усенка таких місць багато (пропущені дати, слова, частини слів), то надалі (для зручності читання й сприймання) ми їх не будемо позначати квадратними дужками. (Тут і далі — прим. упорядника).

² М. Підтиченко — перед війною і в роки війни — секретар ЦК ЛКСМУ.

³ Г. В. Усенко — дружина Павла Усенка.

⁴ В. П. Усенко — семирічний (на той час) син П. М. Усенка.

⁵ В. М. Молотов на час його виступу по радію 22 червня 1941 р. був заступником Голови Раднаркому СРСР і Наркомом закордонних справ.

23 червня. Третя година ночі. Дзвінок з штабу Київського військового округу: попрощатися з сім'єю і приготуватись до від'їзду на десяту годину ранку.

Вже не спав. Збирав речі, влаштовував затемнення квартири...

Згадка про вчорашній день — перший день війни. Треба запам'ятати геть усе.

(...Неділя, 22 червня. Натовпи на вулицях. Висока свідомість людей. Квитки на стадіон «Динамо» — відкриття стадіону! — залишилися невикористаними. Прийдемо сюди після війни!

Збори в райпарткомі. Повідомлення секретаря про 56 фашистських літаків, що йшли на Київ. Поодиноким вдалося-таки прорватися до столиці Радянської України... Мені доручено організувати вартування у Спілці радянських письменників України...)

З досвітку збираюсь. «Буковинська сіль»¹ з походу. Організую справи сім'ї.

О 10-й годині — пішки з чемоданом за Лавру. Редакція газети «Красная Армия». Готуємось до виїзду. Почалась війна.

23 червня. У дворі треба провести збори пожилців будинку та роз'яснити, як себе тримати під час повітряних тривог...

Той, кому доручено, турбується: як скликати людей? Другий товариш:

— Може, почекасмо повітряної тривоги? Люди вийдуть з домівок на балкони споглядати, як наші зенітники будуть збивати їх,— тоді й проведемо збори...

Колгоспники, молоді хлопці, привели коней. Чудесні — вгодовані і виїжджені коні. (На Печерську).

Коло телефонної будки — кіннотник старий:

— Ех, з якою б я оце радістю сів! Коні добрі, слухняні, а от нам колись привели, а вони шалапутні: тільки покажи сідло — як рине!..

24 червня. Виїзд в ніч з 24 на 25 червня.

25 червня. Друга година ночі — виїзд.

26 червня. На вантажній машині — шлях у 300 кілометрів: Київ—Проскурів²—Тернопіль. Палюче сонце — пообгоріли... По шляху мчать безперестану машини...

Ранок. В'їзд у Житомир. Бомбардування Житомира.

---

¹ П. Усенко брав участь у поході за визволення Північної Буковини і Бессарабії в 1940 р.

² Нині — Хмельницький.

Перевірка в лісі наших знань рушниці (Гарцман¹, Кундзіч)...

Житомирський аеродром. Наліт німецьких літаків. Перше хрещення нашої групи.

Їдемо далі — на Проскурів. Ніч. Приїзд... Бомбардування за Проскуровом...

27 червня 1941 року. Чорні зяйва воронок. Хатки з висотаними шибами... Діти з польовими квітами...

В пилу доріг червоні маки зблисли:
Метнули нам подільські дітлахи...

Пошуки населенням фашистських диверсантів-парашутистів...

— Сьогодні ми вже не такі, як учора! — кажуть нам люди.

...З Проскурова їдемо на Тернопіль... Воронки. Літаки. Залізний гул...

Зустріч у штабі. Завдання для кожного письменника. Вранці — призначення...

28 червня. Станція Тернопіль. Виїзд санітарним поїздом. Вагон з сім'ями...

А вздовж дороги цвіте бузина, одцвіта акація... Лісова троянда, шипшина... Полуниці... Під біг поїзда бачу їх червоні краплі...

Не доїжджаючи Підволочиська, взяли першу партію поранених. Одна жінка, побачивши їх, так і зів'яла, так і присіла...

З поїзда роздаємо газети робітникам, що будують нові оборонні лінії та другу колію залізниці. Уже готові мости...

У Волочиську довідуємося про арешт диверсанта... Ніч... Затемнений поїзд... В операційній іде робота...

...Мені наказ — їхати назад, у Білу Церкву. Кундзічу й Головкові — в Житомир (якраз наліт ворожих літаків, бомбардування).

29 червня. Ранок. Дощик. Ромашки. Поля... Жінки, побачивши перших поранених, клякнуть і плачуть... У приколійних ривцях — уже вата, бити...

Самовіддано працюють радянські залізничники. Наш поїзд веде жінка-машиніст.

Ранок. Гнівась. Зупинка. Воронки після бомбардування. Група колгоспників і колгоспниць швидко ремонтують колію...

---

¹ М. Гарцман — єврейський письменник. Загинув смертю хоробрих у дні Великої Вітчизняної війни.

У Бровках був свідком такої картини. Лейтенант їхав повз Бровки, отож дав телеграму, щоб жінка й діти прийшли на зупинку попрощатись. А телеграма прийшла перед самим приходом поїзда, жінки не застала (вона пішла до родичів у гості). До поїзда прибігли діти і старенька мати лейтенанта...

Ідемо далі. Люди розповідають, що неподалік з ворожого літака скинуто диверсантів: двох «міліціонерів» і жінку. Жінку вже спіймано.

Козятин. Населення вийшло зустрічати поранених. Люди принесли пиріжки, цигарки, молоко, хустки на бинти.

Попільня. Дівчатка (учениці 6-го, 7-го, 9-го класів) вийшли з трояндами для поранених воїнів.

Наш санітарний поїзд їде далі. Я розмовляю з санітаром. Сам він — молотобоець з-під Києва. Зараз у нього у вагоні — ціле господарство. Годує дітей і жінок цілого вагона, виносить до вітру дітей з сімей радянських службовців, а нещодавно ще й ловив диверсанта. Тип радянського патріота. Каже:

— Якщо зараз не дадуть гвинтівки, то буду проситися в військову частину, краще втру на фронті...

Любить згадувати свого комісара (коли ми визволяли Західну Україну)...

Філософ: «Аби ми були — дрова будуть...»

30 червня. Вранці прибули до Києва. Стривожепа Грета. Діти. Асростати повітряної загорожі...

Заскочив додому — і знову в дорогу. Іду на Білу Церкву. Підводою. Парк Браницької. Авіамістечко.

І одразу ж — починається моя робота в авіачастині...

*¹ Третя ескадрилья. Козявін Анатолій Олексійович. Орловець. Старший політкерівник. Сам — старий льотчик.

Кожанка оббита дощами і вітром, обпалена стеновим сонцем. Виский, стручковий, білявий... Уже має десять бойових вильотів, ескадрилья — дванадцять...

* Спочатку мені було моторошно, коли в яру, де звичайно спала мовчанка, чи у вівсах, де завше тріщав перепел, загомоніла характерним клацанням друкарська машинка (штаб).

Так само не менш дивним здавалось мені слухати в сусідньому зеленому вишняку, де звичайно муспла б кувати зозуля, характерні радіозвуки абетки Морзе... Чи ж просто

---

¹ Зірочкою (*) позначено вірші та прозові уривки, яких немає в основному тексті щоденника. Ці уривки (часто з позначенням числа їх написання) взяті з робочих зошитів, блокнотів, окремих аркушів.

з дупла розлогої верби слухати повірку часу, фронтові зведення, марші й пісні.

* Тип старого солдата з гармошкою і «страданієм», тип старого солдатика-веселуна чи ж навпаки — плаксія — зник зовсім. Всі люди зосереджені, міцні, розумні, повні усвідомлення серйозності нинішнього моменту і, безумовно, 99,9% їх готові на все заради Батьківщини. Якщо хочте, агітатор має вигляд півничка перед ними, їх нічого агітувати, вони просто доросліші, ніж іноді про них думас той чи інший агітатор...

* Часто буває так — натомлений, вимотаний в бою, з підбитою машиною, яка ледве плететься, повертається на рідний аеродром. Дорогою зустрічаєш знайомі квадрати інших аеродромів, їхні зелені галявиши манять до себе, але, напружуючи останні сили, летиш до свого гніздів'я...

Про це якимось розповів мені один з льотчиків ескадрильї...

* Коли буду живим, я напишу, обов'язково напишу великий роман про ці героїчні місця, і тоді я розшифрую всі ці умовні пункти Н., К., С., і стануть вони знайомими нам містами і селами і зазвучать як пісня...

* Самолеты боевые
Шли на запад. Далеь легка.
Им навстречу — грозовые,
Грозовые облака.

Синих молний грозны стрелы
Быстрым птицам не страшны.
Курс их — к цели,

только к цели,
Лишь вперед устремлены.

Звонко пение моторов,
Остр и зорек глаз орлов.
Враг уж близко, цель уж скоро.
Штурман, к бою будь готов!

Будь готов, стрелок отважный,
Гадам очередь пропеть
И за Родину, за пашни,
Если нужно, умереть...

Тучки, тучки сторонятся,
Уж далек их черный рой.

Скоро бомбы задымятся
Над фашистской головой.

Закружились самолеты.
Нет пощады, гады, вам!
Бьем по танкам, по пехоте,
По ногам, по головам!

Красным пламенем объята
Вся земля — и смерть, и дым.
'Так, как нужно, высьнем гадам!
— Есть, товарищ,— мы дадим!

...Самолеты боевые
На восток идут... Поля
Их встречают золотые,
Улыбаются земля.

Боевые самолеты,
Грозен ливень огневой...
Слава Родины пилотам!
Слава Армии родной!

* Насувалася стіна зливи. Прямо під стіну сів Баталов. Всі були раді — як вдало і своєчасно сів. Зараз же після посадки його літака по широкій рівнині аеродрому грізним шумливим шквалом линув дощ...

* Стрелець-радист Кононенко все спить під літаком...

Такий вахлак... А як себе поводить у польоті, в бою!
Просто диво!

* Я часто думав: ні, не може бути, щоб ворог зайняв наші міста, сплюндрував життя, знищив друкарські верстати,— і ось оцим моїм нотаткам ніколи не вийти книгою про героїв, про великих людей Вітчизняної війни...

На спостережному пункті. Командир полку:

— Приліт... Коли долітаєш — димом пахне. Горять містечка, села. Тліють... Велегенський рух з того й другого боку...

— Літати — то треба або ж масивно, або в супроводі вищувачів. Інакше зайва втрата машин.

Розмови:

— Що то за драндулет летить?

— П-6... Я його по носу пізнаю. Такий красивий...

Командирові полку 39 років. Засмаглий, ов'яний вітрами Іспанії, хугами Фінляндії... За два дні втратив 11 машин...

— Ось — втратив Петрова... Який був льотчик!..

Пишу вірші для льотчиків:

Не раз ты поднималась, Родина моя,
И шла вперед в кровавый бой.
Коварен враг в неслыханных боях,
Но путь победен твой...

2 липня. Ось сиджу я в хаті біля маленького віконечка. Впритул підходить високе жито. Вечоріє.

В повітрі — нескінченний, неугавний гуркіт моторів...

Десь у житі чи в заростях вишняка чутні звуки азбуки Морзе...

Ось до цього місця всі зібрані мною матеріали слугуватимуть (якщо лишусь живим) для першої та другої частини мого роману, а далі почнеться третя частина трилогії...

3 липня. Хороший льотний день. Літаки раз по раз піднімаються на захід, повертаються — і знову вилітають туди. Гарячий день.

Матері клепуть фашистів,
Йдуть на ворога сини...

Вечір. Сонце на заході лишилося в кривавих смугах. Зі сходу йде сиза злива, спочатку — мов парусами, а потім — суцільним морем. Вона наближає ніч.

Прямо в ніч повертає поранений бомбардувальник. Темно. Він кружляє од лісу до лісу над нивами. З аеродрому здійснюється посадочна ракета...

Вічно шумить ріка Рось — різка протилежність моїй Орелі.

Затемнились соняшники. По стежці на велосипеді практикується зв'язківець...

Вперед, народе мій,
На бій, кривавий бій!
Вперед на змаги йди,
Народе-богатир!

4 липня. Після 12-го дня війни задощило. Тихо стало в оточенні. Ще дужче загомоніла Рось...

Льотчик здав у крайній хаті тітці попрати білизну. Приготувала, а білизна лежить ось уже багато днів. Льотчик ще не повернувся...

5 липня. Хоронили в полі. Сонце йшло за хмари... Проводжали їх друзі. Полковник попрощався. За червоними кумачевими гробами йшла рота червоноармійців...

Бойові машини продовжували свої бойові дії...

* З-за безкрайнього степового моря один по одному повертаються повітряні кораблі, що тільки-но громили ворожі орди.

Льотчик Шаповалов і штурман Рівний, з якими ми розмовляємо, зовсім ще юнаки, якщо рівняти їх з іншими товаришами по підрозділу. Та їхні бойові дії цілком заслуговують на увагу «стариків».

Напевне, колгоспники села Богородичного, що на Донбасі, ще не знають про те, скільки знищив ворогів їхній земляк-односелець Шаповалов.

Напевне, не знають ще земляки штурмана Рівного з міста Батурина на Чернігівщині про те, скільки вклав енергії цей обпалений сонцем юнак на те, щоб до всіх чортів летіли голови фашистів, які посунули на священну радянську землю. Та діла цих юнаків-соколів не забудуться, як ніколи не забудеться, не померкне слава могутньої радянської авіації.

6 липня. Весь день був жаркий, льотний. Надвечір на місяць — біле мереживо хмарок...

Льотчик:

— Літав бомбити... Не розбереш: танк і танк — зійшлися і стоять...

...Удова Павлівська Христя. Дочка — Маруся. Збоку — Галька...

— Так почали жить — добре і людям, і державі...

Вдарив дощ — оббив хату, а виглянуло сонце — і хата вже біла.

— Електрична лампочка — це вже з Росії, за революції...

Жінка з Вільшанки. Ночувала в хаті на долівці. Прийшла до чоловіка, довго сиділи на призьбі проти городу перед соняшниками... Жива, балакуча. Принесла кошовку — страви, суниці.

— Що з нами буде, як німець прийде?

На Попільні — велике множество народу копає проти-танкові загороди. Жінки, діти... Я пригадав троянди дівчаток...

Маруся показала карточку грех солдатів — «ще з петлицями». «Батько — пізнайте, котрий?!» Захвилювалась, сльози навернулися.

— Мій батько першим у колгосп пішов... — сказала гордо.

Помовчала — і далі:

— Оце сьогодні в колгосп зійшлись — роботи нема... Люди як неприкаяні...

Красуня. Високі брови та врода української дівчини, ще з домішкою якоїсь східної монгольської наструнки, жива в русі, з гумором...

* Почав писати «Думу про трьох авіаторів»:

Три їх, кажуть,—
як один:
Сокіл, Вітер, Лебедін.
Три летіли на війну
В далеку сторону.

О шостій годині восьмеро німецьких бомбардувальників бомбили Білу Церкву...

Подув холодний вітер — наші «яструбки»...

Села... Спустілі сільмаги. Групи селян. Шосейка — підводи. Йдуть із Західної України. Підводи всіх видів. Куди фашист кидає бомби? У воду, в електропередачі (порвав дроти), у череди корів (під Білою Церквою)...

Нічний наліт фашистів. Палає Біла Церква...

Ніч місячна. Всю ніч — зловісний рев «хейнкелів». Бомбардування парку Браницької...

7—8 липня. Одчайдушні наші «чайки». Я пригадав майора (війна обірвала йому відпустку в Сочі; стрілись ми з ним по дорозі на Проскурів), який спостерігав наших «чайок» в бою над Житомиром. Він сказав:

— Я твердо впевнений, що цими підковами я ще буду цокати або в Римі, або в Берліні...

Вся друга половина дня — дощ. Всю редакцію, шриф-

ти навантажено на два ЗІСи. Ждемо виїзду на Лівобережжя. Навантажився повно патронами. Придбав термос — маю постійно чай.

Я приходжу до висновку, що обстріли з ворожих літаків мають і позитивну сторону. Новопризвані «обстрілюються», проходять повний бойовий гарт і перестають будь-чого боятися...

Чудесні речі розповідали два льотчики (третій ще десь у дорозі — на другій машині).

У глибині ворога (щось із 180 кілометрів) літак зробив вимушену посадку. Край села. Збіглись селяни (Західна Україна).

— Єсть німці?

— Єсть... Отам — дорога. Ідіть сюди...

Пішли. Скоро нагонить селянин:

— Товариші, не бійтеся, я вам допоможу, а то ви можете заблудитись...

Переховував дві доби в лісі. Припис спеціальну одіж — церковну, штани, переодяг усіх трьох і довго проводив.

Ішли п'ять днів, як таборіві робітники. Коло фронту йшли біля танкових колон ворога. Фронт перебрели через болото — потрапили до радянської розвідки.

Селянинові дякували:

— Коли повернемось — обов'язково заїдемо в гості... Що спонукало все віддати для нашого порятунку?

— У мене дев'ятеро дітей і має бути десяте... Радянська влада допомогла, я зажив... А німець із мене шкуру здирає...

Вечір. Незвичне природне явище: рожево-кривава товща хмар з розсіяним відблиском; довго так... Потім в одну мить усе зникло і стала ніч; пішов дощ...

8 липня. Ніч минула спокійно. Крім одного вибуху бомби десь недалеко, було тихо.

Сіли за випуск газети. Складачі розпакували каси і під захистом дубини й береста (від німецьких бомбардувальників та від сонця) почали набір. На вантажній стоїть і друкарський верстат. Високо в небі (не видно — тільки чути) кружляють німецькі розвідувальники.

З'явилась нова зміна льотчиків на «яструбках», МіГах, ЯкАх. Це все тонкі, стрункі, жваві і бистроокі молодики.

* Міцний, плечистий комсомолец Трохим Баталов не раз дивився смерті в вічі.

Щойно він прівів на поле рідного аеродрому могутній повітряний корабель. За дні гарячих герців з підступним ворогом він скинув багато вже тонн смертоносного

вантажу на голови фашистів, приводячи в безлад їхні бойові порядки, змішуючи з землею їхні автоколони, мехомехчастини, поливаючи вогнем збожеволілу від жаху гітлерівську піхоту й кінноту.

У цій щоденній, буденній, як він сам каже, роботі потрібно було завше виявляти виняткове вміння, холоднокривність і витримку, щоб не раз буквально випірпати, виводити з ворожого оточення машину і потім посадити її — цілою! — на рідній території. У цій справі завжди були йому вірними помічниками досвідчений штурман Кравченко і снайпер влучного вогню стрілець-радист Чернов.

...Ліг спати в «роздітій» машині коло редакції... Ага, ще перед вечором ходили купатися на Рось...

9 липня. Вночі охороняли аеродром. Місячно. Заснув о 5-й годині ранку...

Вітерець. «Дуглас» привіз свіжі газети...

Побут війни. Пригадую минулу війну. Армія постійно чиститься, перевзувається, одлежується, висипається. Довкола дзвенять котелки. Свиня на убій. Спливла думка: не вмiли ми цінувати мирного часу.

Працюємо в гайку, що в авіамістечку. Спека. Роззувсь. Дивлюсь на свої шкарпетки з Гретиною віртуозною штопкою...

Виглядає так: високо в блакиті неба шугають бистрокрили ластівки, а ще вище, зовсім вище, йде повітряний бій наших «чайок» з ворожими літаками...

* Полюбили в ескадрильї стрільця-радиста Семена Гальперіна.

«З бувалих», — ласкаво каже про нього старший політкерівник льотчик Мельников. Всміхається при цих словах і сам Гальперін, пригадуючи, очевидно, не один випадок з свого безталанного дитинства. Одеська вулиця часів громадянської війни, безпритульність, потім Прилуцький дитячий будинок, школа і, нарешті, призов до Червоної Армії. Отут він пройшов справжню школу життя, загнуждав свій «одеський», як він каже, характер, викував волю воїна і патріота.

Його полюбили в ескадрильї за щирість, за безстрашність, за готовність жертвувати життям заради друга, заради свого командира.

До вильоту, про який іде мова, Семен Гальперін готувався дуже старанно. Надто важливе було завдання.

Командир машини льотчик Нікішев був задоволений з роботи свого стрільця-радиста. Його влучні черги — най-

кращий захист важкого бомбардувальника, смертельний смерч на голови фашистських хижаків.

Коли літак кружляв над ціллю, влучно вражаючи супротивника «в точку», розлютований за заподіяну шкоду ворог пустив у дію всі протиповітряні засоби, намагаючись за будь-яку ціну знищити нашого сокола. Серед чорних хмаринок розривів грізно шугала машина Нікішева; вибухи її бомб змітали з доріг, виривали з-під захисних лісових смуг танки, позначені свастикою.

Діло було гаряче, та мета досягалася мудрістю, вмінням і непереможним бажанням знищити знахабнілу потвору.

Все густіше і густіше спалахували розриви зеніток. І раптом, коли розгром ворожих скупчень був майже закінчений, з бака потекло пальне, безсило хитнувся літак і замовкли мотори.

Цього можна було сподіватися, це сталося, на це бій... Але в екіпажу думка одна — неодмінно врятувати літак, дотягти підбитий бомбардувальник до своєї території. Машина пішла на схід, плануючи, борючись за кожний метр путі. Далеко позаду лишилися переліски, в яких недавно кишма кишіли ворожі колонії, вже недалеко рідна сторона, та літак майже зачіпає верхи дерев, і сісти йому немає де. І саме цієї хвилини виринула болотна рівнина, в голові Нікішева промайнуло негайне рішення — і льотчик майстерно садовить машину.

Болотяною рідиною командирів екіпажу і штурманові Калініну заліпило очі. Та ще як! Нікішев вийшов на площину літака і похитнувся — густа чорна пелена застелила світ. Діяти, орієнтуватися міг тільки стрілець-радист. На узліссі, за вузькою смужкою річки, розташовані ворожі частини. На заході починається густий ліс. Командир наказав Гальперіну вести до лісу.

— Веду, — відповів Гальперін і однією рукою повів за собою командира та штурмана, а в другій міцно тримав револьвер — умирати, так з боєм, не здаючись!

На другому кілометрі показалися замасковані танки. Вирішили: далі піде Гальперін сам і розвідає, що і як.

— Коли зустріну ворога, — сказав він, — почуєте постріли... Я вступаю в бій, а ви тим часом ховайтеся.

Та стріляти не довелося: замаскована танкова колона була нашою.

Порадившись з командиром частини, вирішили знищити літак, бо врятувати його не було змоги. Зробити це доручили Гальперіну, давши йому на допомогу кількох танкістів. Гальперін рушив виконувати завдання. Лишивши

бійців-танкістів біля болота, він далі заростями поліз до літака сам. Важко було прощатися з рідною машиною, та діяти треба було швидко, бо при літакові вже стояв ворожий вартовий.

Постріл — і вартовий упав. Ще секунда — і спалахнула машина...

«Хай горить, хай полум'яніє, щоб ворогові нічим було пожитися, навіть рештками літака...»

Сміливо і блискавично виконав і цей наказ свого командира стрілець-радист Семен Гальперін.

Далі — повернення в свою ескадрилью і знову блискучі вильоти й смертельні кулеметні черги на голови фашистських напасників...

...Залишаємо й авіамістечко. Розкидаємо листівки. Вийшла газета «На боевой курс», у ній мій вірш російською мовою.

Вечір. Зловісні західні вогні у вікнах. Затори на дорозі. Гукає сич у паркові Браницької. Тривожно лунає гудок паровоза на залізниці...

Біла Церква. (Згадалися рядки Пушкіна про місячну ніч). Сільськогосподарський інститут (нещодавно друкувалося оголошення в «Комуністі» про набір студентів).

Востаннє прошуміла Рось. Одсвіти пожегару в перекриттях церкви.

Черета йде серед ночі. Корови зупинились — почули людський голос, підійшли до нас, поставали...

Високі схили Правобережжя, ліси... Я проїхав під арками верб. Сяє місяць. В цьому сяєві ясно бачу білі квадрати гречки, мідні квадрати вистигаючого жита. А далі — трактор, що стоїть у папороті. Світяться його фосфоричні зуби. Казковість.

Підійшов до озимини, взяв на руку — і поцілував.

Проїжджаючи Правобережжя, подумав рядком з вірша: «І серце люттю закинає...»

Все чомусь наспівувалась пісня: «Козаче-соколе, візьми мене з собою на Україну далеку...»

10 липня. Корсунь. Під Корсунем — по дорозі на Черкаси — лісок. Липа. Одцвітають липи...

Отари, череди, табуни, тракторні колони під Смілою. Городище. Здалеку — дача Івана Ле.

Наближаємось до Черкас — місто в колі табунів, черід, отар...

Обід. Де було порожньо — там тепер повно: їдальня. Черга на мосту. Давній, дерев'яний...

Дніпро. Село на Правобережжі. Раптом помчали дві дів-

чини до машини — кинули: хлібину, сало, молоду цибулю...

Дівчина-свинарка благає нас:

— Візьміть мене з собою!

11 липня¹. Їдемо на Прилуки. За якусь мить промчали Пирятин. М'яке, ліричне Лівобережжя. Боєць з Устимівки — практичний селяк. Все, що бачить, порівнює зі своїми краями:

— Мода в дівчат не така, хати не такі... А хліба і тут добрі...

Його Устимівку німці бомблять. А там — жінка і п'ятеро дітей...

— Коли німця почнемо гнать, — каже він, — так щоб ніякого замирення... Народ не схоче піти на це...

Всю дорогу дівчата, діти кидають квітки на машину: сокирки сині, червоні, волошки, степовий різноцвіт, нагідки і таке інше. У степу — жмути зеленого гороху, яблук. Жінки виносять молоко, хліб, воду. Групи дівчат кидають квіти, вітають нас оплесками...

На Лівобережжі ще більші масиви пшениці, вівса, ячменю, проса.

Село Білоусівка. З нами розмовляє баба 78-ми років. Син її — партпрацівник у Бессарабії, донька — інструктор Драбівського райпарткому...

— А я день і ніч за вас, діти, молюсь, — так як ви наші захитники, оборонці отечества нашого...

Вона недавно живе в цих краях.

— Дванадцять літ на Півночі прожила, а потім — на батьківщину... Помучилась. Зазнала й морозу, й пурги. З-під снігу коло Іртиша якимось було мене викопали — відтоді й ревматизм, діточки, мучить... Коли вже всі поспуть, — а моя хата якраз на розтоках, — я і сиджу цілу ніч. Машини ідуть — тиць! — куди на Прилуки, куди на Золотоношу? Я і показую дорогим діткам дорогу. Щастя вам боже побити того супостата, що на нашу землю йде...

---

¹ 11 липня 1941 року — початок Київської оборонної операції — бойових дій Південно-Західного фронту по обороні м. Києва від німецько-фашистських військ групи армій «Південь». Ця операція тривала до 26 вересня 1941 року. Після того, як 15 вересня 1941 року фашистам удалося замкнути кільце оточення довкола київського угруповання, радянські війська були змушені 19 вересня 1941 року залишити Київ. Завдяки героїчній обороні Києва було затримано на 2 місяці наступ фашистських військ на головному — московському — напрямку. Київська оборонна операція мала серйозний вплив на подальші події під Москвою і на зрив гітлерівського плану блискавичної війни.

Ночували в Прилуках під високим осокором. Тепла-тепла земля. Пахне полином.

12 липня. Ічня. Лісок за Ічнею. Лист червоноармійцям від учениць.

До Ічні: виступ червоноармійського ансамблю Київської Особливої військової округи.

Зелені луки Удаю. Заріччя. Дуб, на дубі — спостережна вишка.

Села. Баби благословляють, хрестять: щоб здорові верталися, щоб німця побили...

Почівли під деревами в яблуневім саду. До Києва — 60 кілометрів.

13 липня. Весь час дівчата несуть квіти і листи.

В сільській хаті розмістилась друкарня — з реалами, набірними касами.

«Тримайтеся!» — пишуть люди в редакцію. Ось кілька листів:

«Привет защитникам нашей Родины! Привет Красной Армии, привет гордым соколам-летчикам от пионеров средней школы села Сезек. Мы знаем, что Красная Армия сражается с фашистами. Наша Армия защищает свою Родину — и мы уверены в ее победе. Вы на фронте, а мы в колхозе будем громить врага. Победа будет за нами. Да здравствует Красная Армия! 12/VII-41 р.»

«Да здравствует Красная Армия и Военно-Морской Флот! Ученик Сезковской средней школы Черниговской области Малодевицкого района Скрыпка Михаил Д.— Возвращайтесь с победой!»

«13/VII-41 р.

Привет бойцам Красной Армии от украинских девочек.

Передавайте привет нашим отцам и братьям.

Желаем вам всего хорошего в вашей жизни.

С приветом. Девочки».

14 липня. Радіо під яблунями. Підсумки за три тижні.

В полудень високо, майже не помітні, але з великим ревом на схід пролетіли «юнкерси» (на Харків?).

У Бахмачі розказували таку історію. Їхали возом жінки. До них попросилась (на воза) підвезти стара жінка. Охав. Розпитується. Вирішили завезти до міліції. Виявилось: німецький офіцер з картами, вибуховими речовинами...

Високий, білявий, з двома кубарями, енергійний військовослужбовець каже:

— Нікого чужого не пропустимо ні вдень, ні вночі.

Він впивається, як кліщ, у кожного нового, кого помічає. Ніщо не може схватися від його очей...

Група червоноармійців вирвалася з ворожого оточення. Червоноармійці розповідають:

— Німці вскочили в село. Баби підняли крик. Німці хапають свині, іншу худобу, ріжуть — і на машини. Тут же жарять, їдять, п'ють горілку, грають на гармонію... Німців тягне сюди українське сало.

Одна жінка запитала:

— А в який день, скажіть, почалась війна?

— В неділю.

— Значить, ми переможемо...

15 липня. Ідемо від Ічні до Ніжина.

— На фронті під Ровно, — розповідає шофер, — привезли військову частину. Шофери поставили в степу машини, замаскували. Їх було триста чоловік. Раптом знялася тривога. Виявилось: у селі німці — зайшли з тилу. Шофери вирішили взяти їх на «ура!». Лізли на животі п'ять кілометрів, долізли до перших хат, а тоді як крикнуть: «Ура!» Німці з машин тільки ляп-ляп... І — хто куди... А той, що сидів на хаті, тільки бух! Взяли дев'ять танків, дев'ять мотоциклів, одну гармату, офіцерів і весь склад...

У перші дні пройшли дощі. Липень почався жаркими днями. За два тижні автопарк країни перемолов на порох усі дороги Київщини, Полтавщини, Чернігівщини...

16 липня. Бровари. Температура 25 градусів.

Єдина ніч, коли довго, довго не спав. Думав про Київ, рукописи, сім'ю... Пил доріг. Бровари.

Сьогодні я вже вдома. В квартирі порожньо. Тільки Маринчине¹ відеречко й совочок та ще ведмедик. Ліг спати. Тиха ніч.

Згадувалось: коли під'їздили до міста, над Дніпром пройшла гроза.

17 липня. Ранок удома. Тихо. За вікном — дитячий сміх. А Гітлер усе хвастає, що Київ горить четвертий день...

Виїзд назад. Прибув у частину.

18 липня. Оформлення справ. Військова дорога. Рожі коло хати...

Старий дід каже:

— В небі покотилась зоря — то, значить, душа християнська померла...

Солдат відповідає:

— Діду, та сьогодні в цю ніч якби по кожному б котилась зоря — то все небо взялося б вогняною зливою...

...Трішки простудивсь, але голос добрий для «ура!».

---

¹ Наймолодша донька П. М. Усенка.

19 липня. Підготовка до виїзду. Дощ. Дорога.

Київ. Температура — 25 градусів. Зібралася вже вся група, крім Кундзіча, Головка. Розмова з Корнійчуком...

20 липня. Озброєне місто. Надовби на вулиці Леніна, біля опери...

Євбаз¹ — протитапкові. Мужні воїни народного ополчення...

21 липня. Готуємо сторінку для «Комуніста»². Прибув Головка. Весь у фронтовій пилюці, змучений...

Сидимо, працюємо. За вікном весь час: «Стій! Хто йде?»

22 липня. Сторінку «Комуніста» зробили. Та ще й виступили по радіо. Прибув Кундзіч. Змужнілий вигляд. Відповідає лаконічно:

— Сім'я? Спокійний. Війна? Так само. Переможемо!

Місто живе спокійним, діловим, напруженим життям.

Повітряні бої. Розмови про героїв авіації...

Увечері ми зібралися (вшістьох) і згадували дні миру.

23 липня. Дощі. Іноді — просвітлення. А я все чекаю телеграми з Уфи, куди евакуювалася сім'я.

Зустрівся з Корнійчуком, Бажаном, Вандою Василевською.

24 липня. Тардов привіз фронтові новини. Прийшла і телеграма від Грети...

Надруковано мій нарис у «Комуністі». Я виступив по радіо. Зустріч з Вандою Василевською.

25 липня. За містом — бій. Над Києвом гул «яструбків». А я поливаю квіти на балконі. Японська троянда прихворіла...

...Мирні думки під вечірній відгомін гармат...

26 липня. Ніч. Безперервний гомін гармат... А вранці в редакції розповіді про евакуацію...

Вдень — від 12-ї до 4-ї години — був присутній на розмові з полоненими.

— Я аполітичний солдат... — каже один.

— Є ще багато несвідомих у Німеччині... — каже другий.

Місто. І вигляд, і люди вже не ті. Військова одшліфівка...

На тротуарах стоять великі бочки з водою...

¹ Єврейський базар, нині площа Перемоги.

² З перших днів війни П. М. Усенко став працювати військовим кореспондентом газети «Комуніст». Газета «Комуніст» — орган ЦК КП(б)У, Верховної Ради та Раднаркому УРСР — почала виходити 1919 року під назвою «Коммунист». З 16 червня 1926 р. газета стала виходити українською мовою. З лютого 1943 року газета стала виходити під назвою «Радянська Україна». Нагороджена орденом Леніна та орденом Червоного Прапора.

27 липня. Над містом — зливи, грозові дощі. Поміж хмар — шугання наших ЯКів. Болить ребро, намазав йодом... Невтішні вісті з фронтів.

* ВОРОЖОМУ СОЛДАТОВІ

Тебе напоїли і в бій повели,
Вбивати і різати дітей наказавши...
І падають чорні на землю вали,
І йдеш ти голодний і лютий, як завше...
Тобі обіцяли життя легкопере,
І ти не потієш, не сієш, не жнеш,
У хату чужу ти виломлюєш двері,
Виломлюєш, ріжеш і б'єш...
То що ж, — може, в тебе є донька, і син,
І маги стара — сумна, смутнолиця...
Німеччино!

Бачиш, яких «надлюдин»
Явила ти людству в двадцятому віці!
Стаєш чобітьми на гаряче тіло,
І хто там — матуся, дитя — все одно!
Чи сльози, чи стогін — яке тобі діло?
Ти п'єш-упиваєшся кров'ю-вином.
Ідуть чоботниця — на схід та на схід...
Земля посвіла стражданнями повна...
Летить моя куля — оце мій відвіт!
А бомба — ось чара тобі «поздоровна»!
Над світом кружляє коричневий дим,
Клеочуть простори, реве огнепаддя...
В нас гасло єдине: вбивай «надлюдин»
І людство рятує од фашистського гаддя!

28 липня. Чудесний ранок. Мирні стрижі літають довкола.

Вісті про здачу до нас у полон словаків. А ще — про здачу угорців. (Згадався Мате Залка).¹

Вікно відділу літератури і мистецтва. Перспектива. Струна залізниці. Білі димки од горизонту...

Озброєне місто. Яри. Хрещатик. Шосе. Євбаз. Шевченківський бульвар... Приємні вісті з фронтів.

У штабі не хочуть посилати нас військовими кореспондентами.

Організовується газета «За Радянську Україну!».

29 липня. Передчувалась неймовірна спека. Місто огорталось мутними випарами минулих злив. Голуби, що грали в тій гушчині, здавалися срібними...

30 липня. Виїзд у частину — о 1-й годині дня виїхав. Подумалось: «Коли уб'ють, напишуть, що тимчасово у від'їзді...» Тільки хто напише?..

¹ Угорський письменник-комуніст, герой громадянських воєн в СРСР та Іспанії, добрий знайомий П. Усенка.

Ось і Канів. Могила Шевченка. Знайомі плавні. Лозняк. Подих дитинства.

Штаб армії. Довкола все зруйновано від бомб ворожої авіації... Уцілілий будинок повен жінок. Тут же й пекарня, і їдальня...

31 липня. Вранці лежав у траві. Сонце. Кругом бої, а тут цвіте така красива квітка — трилижник...

Канів. Степанці. Рудька. Стрів нас старший політрук. Кінна Котовського. Річка. Ми — у взводі оборони. Беру матеріал для газети.

Перед вечором прибули в Пиї, далі Кагарлик, Кагарлицька слобідка.

Вечір-зустріч з червоноармійцями.

1 серпня. Перший день нового місяця війни зустрів мене доброю зливою куль. Було це під Кагарлицькими слободами. Дивізія тримала оборону. Ми прибули на позиції.

Командир полку Коркін командує:

— По ветряным мельницам! Огонь!

Командний пункт за залізничним насипом... Глянув на нас, запитав:

— Кто из вас — политработники?

Ми піднялись. Подивився скептично. Почав екзаменувати:

— Перебегает цепь — немцы или наши?..

Ми відповіли. Скепсис зник. Наказав:

— Быть осторожными — снимают...

А далі — бій. Наші відступали. І я, як політпрацівник, повів червоноармійців в атаку... Відступ припинився. Мертві поля. Сумні села. Ваня-хлопчик під кулями автоматів. Окруженці. Назад одна тільки дорога — для поранених...

2 серпня. Ранок. Дорога на Київ. Степ. Переяславська дорога.

Машини. Бомбардування праворуч. Відлуння боїв. Штаб фронту.

Знову Київ. Кожен раз, коли я в'їжджаю в нього, — я переживаю ці хвилини урочисто...

Укріщення. Київ в обороні.

Прибув до редакції. Перший наказ: спати!

Радіо сповістило, що Гітлер намітив узяти Київ третього серпня.

Хай, гад, хвастає. З цього приводу можна навіть поспати, цілком роздягшись...

4 серпня. Виїхав Андрій [Головка] до Харкова. Великий наліт літаків. Бої в повітрі.

Спалив листування...

Я ніколи так не переживав, як у той вечір...

5 серпня. Юрій Буряківський приїхав з відрядження, розповідає:

— Повстанський рух на окупованих німцями наших землях полихає... Та й тут готуються до партизанської боротьби. В Черкаський райком прийшов дід шістдесяти років і заявив, що у нього таких сидить дідів у лісі ще сімдесят чоловік...

Ще розповідав про юних розвідників, про перехід через запалену з двох кінців ниву...

Микола Шеремет і Олексій Кундзіч виїхали на Ніжин. Я свій чемодан з рукописами і записниками передав з Шереметом на село.

Мій колега після пристрілки чистить зброю, вставляє пружину.

Я:

— Тримай пружину, а то сприсне, бахне мені в лоб — і пропав нарис!.. — (Писав нарис за столом).

Розмова на призьбі:

— Коли був ще такий урожай?

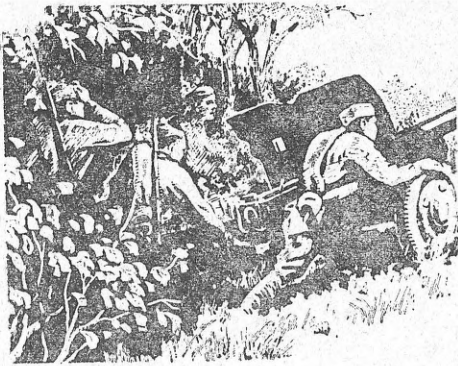
Почали пригадувати:

— Як починалась колективізація, як...

Зрештою, один пригадав:

— Як солдатів одірвало нгу...

Записник другий

В разі загублення, прошу того, хто знайде, надіслати цього записника на таку адресу: г. Уфа, Советская ул., 24/6, Усенко Грете Владимировне (для П. Усенко) ¹.

6 серпня (1941 року). Ранок. По телеграфу в'ясяємо, що з Головком. Йому надійшла телеграма... І мені телеграма від Грети.

Наліт авіації на місто... Увечері — загороджувальний вогонь зеніток. Подавлення батарей на горбі К.

7 серпня. Дощ... Бої... На моїй квартирі зняли телефон...

Виступ по радіо — вісім хвилин.

Регулярний рух трамвая — як символ мирного життя. Розмови в лікарні:

— Немає трамвая — хворі посмуглили; тільки пройде — всі повеселішали...

З редакційної кімнати відділу літератури й мистецтва бачу, як ходить по лінії поїзд: сюди й туди. Платформи...

8 серпня. Всю ніч — шалений дощ, буря... Всю ніч — вибухи гармат... Невгаваючий гул...

Сон після бомбардування... Снилася смерть сина, плач...

Хвороба не кидає, але в тил не поїду...

О пів на дев'яту розігрався великий вечірній бій у повітрі й на землі. Безперервні блиски мінометів у напрямі на вокзал, рев гармат, гул моторів.

9 серпня. Бої не припиняються. В районі Святошина ворога одігнано на 8 кілометрів...

¹ Аналогічні написи зроблено П. Усенком і на всіх подальших військових щоденниках.

Цілий день працював над віршами. О 5-й годині — виступ по радіо.

Перед вечором — удома. Пакую речі. Відправка з трамвайного парку. Вогонь за Голосієвом...

* Рушив ворог. Час війни, Час настав — до зброї! Закипів у серці гнів Люттю грозовою!	Бий, гармато! Хто підняв Проти Правди зброю,— Бий, січи того до пня В полі й під горою.
--	--

* Я пригадую вісімнадцятий рік, коли німецькі орди, користуючись слабкістю молодої Соціалістичної країни, рушили на наші землі. То був час всенародного гніву, який потім ніколи не згасав у народі...

10 серпня. З третьої години ранку й до одинадцятої — великий бій. Розриви гармат. Кулеметні черги...

Передишка. Місто спокійне. Трамвайний рух іде за графіком.

Вікно. Ось уже кілька днів — жива панорама бою. Коли доживу і буде колись створюватись панорама боїв за Київ, зможу бути консультантом...

Прибув з Ніжина Шеремет. Виїхав на Харків.

А в мене все ще надія: можливо, редакції виїздити й не доведеться — міцно одбивається Київ.

Телеграма Йосифа Віссаріоновича Сталіна: не здавати Київ!..

Ніч перед боєм. Місяць...

В саяві сонць, степової блакві,
В красоті своїй пишній, як завше, стоїш...
Та миліший ти нам цього грізного літа,
Як ніколи іще, як ніколи раніш...

11 серпня. Тихий чудовий ранок. Тільки на обрії — густою пеленою дими боїв. (7-ма година ранку).

Справа (укріплений район) — бої притихли.

Зліва — безперервний гул...

Знов з третьої до одинадцятої. Деякі вибухи нагадують гул гірських обвалів.

Ранком — перекази між київських гір...

О другій-третьій — на диво тихо...

Київський прочухан фашистам. Пощербити ворожу зброю! «Моя артилерія мене береже!»

Трамваєм — на фронт. Хлопчаки стежать за боєм з дахів.

Мій вірш у газеті.

Об 11—12-й годині вечора — автоматні, рушничні постріли...

12 серпня. Ранок. Населення пообвиклося з боєм: життя — як і в серпні минулого року, тільки що відсутні дачні поїзди...

Товариші все від'їжджали й від'їжджали до Харкова, я мав можливість передавати власні речі своєму брату, дружининій сестрі — таким чином я «роздївав» свою хату, як «роздївали» шофери кинуту машину...

З самого ранку — дивна тиша. Сонце, вітерець... Рибу повудить би — стоїть десь, вигривається на сонці...

О 1-й годині 40 хвилин дня почався обстріл з зеніток невеличкої, але густої хмари. Через хвилину знову все затихло. На південний захід пішла шестірка наших бомбардувальників.

Перед вечором розгорівся бій літаків. Та й усе.

«Красный трактор» на дванадцятій верстві. Щодня німці заявляють: «Сьогодні будемо в Києві каву пити!»

13 серпня. Ніч. Артперестрілка.

Зранку — тихо... Тільки на горизонті видно (але не чути) вибухи. Почала клювати потроху артилерія...

Вчора й сьогодні наша авіація бомбила «по отходящому противнику»...

Вісті з Канева, з Коростеня. Наш удар на Білу Церкву. Вечірній час, вечірній творчий час...

(Хочу ці хвилини закріпити за поезією)...

14 серпня. Бої перенеслися в основному на ніч та ранок. Вісті про Смоленськ...

Вечір — черги кулеметів на підступах до міста.

Писав вірші до «Советской Украины», до «Комуніста»...

15 серпня. Вісті про Кіровоград, Первомайськ...

Цілий день працював, не виходячи з приміщення.

Стоять жаркі дні. Чудові тихі дні з блакитною хмарністю. Теж чудові ночі — переполовинені на темну (перша частина) і світлу (друга частина, коли сходить місяць).

Перший лист від Грети.

16 серпня. Праця в редакції з ранку до ночі. Дружна робота.

Чути десь на трамвайних рейках робоче:

— Дружно, взяли!

А в цей час дружно б'ють гармати по знахабнілому ворогу...

Передвечірній час — і цвіт квіток зеніток...

Дивна хмара над горизонтом (хвилин з п'ятнадцять).

Виступ по радіо (читав «Попіл», «Київ»). На Хрещатику стрів Бажана, Мартича... Прибув Скляренко. Розмова з ним і Талалаєвським.

17 серпня. Цілий день працюю над «шапками» та віршем до Дня авіації. Від роботи надто стомлююсь. Ось дві шапки:

* Ми співаєм літ їх мужній,
Ми складаєм славу їм,
Б'ють-бо славно осоружних
Й знову линуть у бої.

* Ворог там навіки гине,
Де летить сім'я орлина.
Де летить сім'я залізна —
Гинуть зграї ненависні.

На Сінному базарі багато квітів — особливо червоних. На площі Калініна вогненний сквер — од півоній. В басейні водограю міські діти хлюпочуться, плавають. Поштамт працює до 5-ї години. Телеграми-«блискавки» тимчасово не приймають.

Ніч... У деревах тріщить наша українська цикада...

18 серпня. Радіовиступ, присвячений Дню авіації. Виступають військові, а також Бажан, Твардовський, Безименський, Склярєнко...

Вісті про Кривий Ріг, Миколаїв...

О 6-й годині — великі грозові заходи. Ні, такої зловісної краси я не пам'ятаю — де в чому нагадує грозу па Дніпрі під Ржищевом... Сонце зайшло, але настільки сильний «свет отражающий» з червоної хмари, яка повисла над бездонною блакиттю неба і над чорно-зеленим масивом землі, що тіні на стіні — як удень від сонця...

Годині об 11-й в бік гроз розпочався бій. Артвигроми заревли, скрешуючи саява на горизонті...

19 серпня. «Комуніст» — фронтова газета. Поруч — армійська газета. Тут працює Євген Долматовський. Читаю в газеті Костянтина Симонова — його нариси, вірші.

Поїхали з Яшею Рюмкіним¹ фотографувати переправу.

Дорога, лозняк, хвили... Тільки іноді вилунюють гармати, а так — тихо. Канонада, майже як правило, нічна...

20 серпня. Нарада військових кореспондентів. Працюю над матеріалом про двох відважних комсомолок.

Телеграма Греті. Турбуюся про дітей.

Приїхали з передових Халемський, Ратнер, Коган². Розповідають про сморід від трупів коней і німецьких солдатів у степу...

21 серпня. Лист Греті. Лист Жені³. Рух на Хрещатику. Гарматна ніч.

¹ Я. Рюмкін — фотокореспондент «Комуніста», добрий приятель П. Усенка.

² Журналісти, співробітники газети «Комуніст».

³ Брат П. Усенка.

22 серпня. Оволодіваю киданням гранати. В кабінеті Чеканюка ¹ готую документи до виїзду в енську армію...

Наліт винищувачів на батареї. Гул. Знову тихо.

24 серпня. На фронті за Кісвом: ми — сім рядів дроту, і вони — сім рядів дроту, ми — мінуємо поле, вони — мінують... Травою поросла Ленінська вулиця на спуску. Під час бомбардування хлопці запустили змія, ану чи влучать зенітки?!

Ми вже звикли до опівнічної роботи артилерії. «Ми їх підбадьорюємо», — кажуть артилеристи.

26 серпня. Вечором (перед оранжевим заходом сонця) — наліт літаків. Зенітки, трасуючі кулі.

Чернігів: запалювальні бомби та шрапнельні снаряди...

Моє нічне чергування.

27 серпня. Період відносної тиші. З Шевченківського бульвару забрали протитанкові гармати.

Напроти — балкон верхнього поверху. Весь у зелені квітів, зеленого винограду. Особливо пишні рожеві бутони олеандра.

Дощ. З дощових хмар — наліт авіації. Почався великий масований артналіт. Знову кулеметні черги...

28 серпня. Виїзд на фронт. Він поряд — за заводом «Більшовик» штаб полку. На конях вирушили на передню лінію.

В батареї... Мої читачі з 2-ї роти. Німці за річкою Ірпінь. Обкопуються. Снаряди летять через голову. Куці, випалені мінами...

В шумі сосон. Дика троянда. Не чути птахів. Фронтова тиша...

...В передосінню лісову тишу врізаються звуки німецьких снарядів, що пролітають над нами один за одним. Методично, мов за годинником. Спочатку — постріл, далі — довге рокотання в повітрі, а потім — уже десь вдалині — вибух. Після кількох десятків пострілів з фашистських гармат усе навколо замовкає і над зеленим масивом дерев застигає одномапітна тиша.

Це ворог робив пристрілку.

Повернення назад. Вогні призахідного сонця на склі київських вікон. Вісті про розгром німців під Остром...

29 серпня. «Анрі Барбюс» (моя стаття). Знову снились Грета, Вітя, Льока ². Ні листів, ні телеграм...

Вечір. У небі — рівно півмісяця. Знову тепло, цвіркуни.

---

¹ Редактор газети «Комуніст». (Потім — «Радянська Україна»).

² Старша донька П. Усенка — Вероніка.

Чути співи з міста. Навколо — ритм труда. Місто все більше й більше мужніє...

30 серпня. То наблизиться, то вклякне... на підступах до Києва. Гармати, кулемети...

Кажуть, що Михайло Хазан загинув у Чернігові під час бомбардування.

«Овочі» і «фрукти» по фашистах з «приміських господарств» Києва.

31 серпня. Ранок: снаряди — через голови. Прибиральниця:

— На Пушу...

Справді — Пуща-Водиця...

О 4-й годині дня змовкли гармати — очевидно, там діє наша авіація.

3-тя година. Виступаю по радію.

Я давно помітив, що коли мені виступати по радію — гарматна стрілянина набирає особливо відчутних розмірів.

Наш наступ на Білоцерківський напрямом. Клятьба генерала німецького — взяти 1 вересня місто. Добрий удар у відповідь!

1 вересня. Зранку — бої. День тихий.

Парада у Чеканюка. Роз'їзд співробітників на фронт.

Обриси хмар. Заграв мечі.
Непереможний, рідний Київ...

Об 11-й годині — вал гарматного вогню, рев батарей, море сполохів. Тільки місяць однаково світив згори. Київ у цю ніч не спав. Розриви шрапнелі над вокзалом.

Фашисти наступали трьома хвилями. 1 вересня хотіли заволодіти Києвом...

2 вересня. Ніч бою. На ранок — знов як нічого не було. Рух на горизонті.

З'явився Корнійчук. Зайшов до редакції. Заїхав Миша Тардов...

Увечері приїхали хлопці з-під Козельця. Привезли німецьку каску з вишкрябаним ім'ям та прізвисьцем власника. Розповідають про вбивства наших людей. Фашистський грабунок — німці забирають усе, до дитячих речей включно. Очищають хати до ниточки. Дехто з селян поховав скрині в землю. Гвалтують. Забили жінку, яка чинила опір, плюнула в обличчя фашистові...

3 вересня 1941 р. Приїхав Десняк в армійську газету. Розповів страшні речі. В селі фашисти гуртом згвалтували жінку, а потім одрізали груди, бо відбивалася. Дитину восьми років наділи на штик, а потім посадили на кілок.

Забили жінку-матір — лишилось шестеро дітей. Забрали все дитяче з хати...

До якої помсти кличуть наші жони й діти!

4 вересня. Хмарно. Сіро. По горизонті, як стріла, мчить броньовик. Іноді гупають гармати.

Шеремет розповів про Кременчук, про бій крюківських дружинників з італійцями. Фашисти били мінометами по Кременчуку...

Наказ — готуватися до переїзду в Харків...

5 вересня. Записувався на плівку.

Дощовито. Два дні мовчанки на лінії фронту.

Прощання з Києвом.

Труханів острів... Човни. Сітки в Дніпрі — виловлювати труни.

Ніч. До 9-ї години — місяць, а де тінь — там цілковита темінь...

6 вересня. 6-та година ранку. О 8-й виїзд.

Чеховський провулок. Пофарбовані в темне бані соборів. Хрещатик.

Коло могили арсенальців. Парки. Окопи. Сльози по Києву.

— Ми повернемося!

Ведуть коней, племінних бугаїв — виставка наших багатств. Міст імені Євгенії Бош. Укріплення на лівому боці.

Ночівля на польовому стані. Бомбардування, пожежі — огняна ніч... За Пирятином звернули на Лубни... Моє вартування з 12-ї до 2-ї ночі...

7 вересня. 10-та година ранку — Лубни. Базар. Розмови між жінками:

— ...Сниться: я біжу, біжу за загоном та й питаюся: «Не бачили тут мого?»; аж глядь — а він отак іде і плаче, а я до нього — і плачу, плачу, та так і прокинулася... Беріть сливи, дуже хороші!..

Формуються військові частини. Багато червоноармійців з Ростовської області, з Західної України...

За Решетилівкою. Соняшники. Чути далекий гарматний бій... Кременчук?..

Білоцерківка... Бомбардування коло Красногірки.

Полтава. Будинок червоних командирів...

Пам'ятник перемоги над шведами.

8 вересня. 6-та година. Незібраний хліб, копн, копн до горизонту.

Лежить земля неорана,
Рілля не чоріють...

Череди, отари, гурти (згадались Черкаси) — під Полтавою і за Полтавою. Поросята по дорозі...

Харків: Люботин, Нова Баварія, будинок на Холодній горі. Спогади...

Зенітки по ворожому літаку. Збито над Рибним базаром...

9 вересня. Ніч. Бомбардування літаків. Робота зеніток...
Стрів Андрія Головка.

Дві печалі — поранення Саші¹ і відсутність листів.

10 вересня. Наум Халемський сказав:

— Німці в Решетилівці.

Опустилось серце — днями ж тільки їхали!

Мені наказ — виїхати до Дніпропетровська. Кажуть, що пів-Дніпропетровська відбито від фашистів. Взято Дніпро-дзержинськ.

Де батьки?

Лист Греті по оказії. Книжка-метелик з бойових епізодів²...

12 вересня. 6-та година ранку. Виїзд на фронт. До Мерефи — проглянуло сонце.

Сонце в Лозовій. Вокзал, будинки без шибок. Порівняно добре зібрано хліба.

Назустріч — ешелони з обладнанням. Жінки — гуртами на придорожі.

Увечері прибули в Павлоград. Диво: за всю дорогу — жодного ворожого літака!

* Здебільшого товариші журналісти намагаються дати «ізіюминку», акцентуючи, навіть перебільшуючи на факті. Для мене головне — людина. Може, не зовсім добре, але я намагаюся подати якомога більше про людину, що своїми вчинками зробила багато, йдучи, як по шпагатині, на грані життя і смерті.

* Складаю собі словничок війни. Бризантні снаряди. Поздовжній вогонь з кулеметів. Розвилка доріг. Команда: «Вогонь!» (І залп батареї... З рук випав олівець). НЗО (неподвижный заградительный огонь). Бусоль, рівень, приціл (в цифрах). Накреслив перспективний рисунок місцевості, наніс на нього всі засічені бліндажі й окопи. Пікірує, пікірував. Бриючий. Упереджуючий вогонь по літаку. Шоломофон (у льотчиків). Бортові вогні самолёта. Кулеметний, мінометний і залповий вогонь нашої піхоти.

¹ Племінник П. Усенка — О. Є. Усенко.

² У вересні 1941 р. в Харкові вийшла книжка П. Усенка «За Україну», що складалася з кількох нарисів та віршів.

13 вересня. * Підгородня. Ті ж хати... Тітка:

— То вже наш, полеґів од нас... Одубіла, картоплю копала; що мені робити?.. Не попало, а коло Піддубної у вербах... Коло хати упав — так невеличка ямка, а то буває велика...

Дід сидить у хаті й рахує вибухи...

Сонце полудневе пече. Край вишняків на пічці смажить насіння тітка, друга держить дитинча. З дитинчам грається червоноармієць. Інші сидять, лузають насіння...

Чи в голові вже успхав,
Чи серця вже в мені немає,
Що клякнуть вже сухі рядки
З-під нерозважної руки?..

Ночівля в редакції «Красноармейской боевой»... Ранком — у штаб 6-ї армії.

Начальник політвідділу:

— Корреспонденти Юго-Западного фронту? Соголасую...

У 169-й дивізії. Підгородня. Артобстріл. Пункт «Боевой красноармейской».

* Партзбори в окопах. Обстріл по штабу й батареях. Дим розривів.

Доповідь «Об итогах деятельности дивизии и о дальнейшей работе по уничтожению немецкого фашизма».

Полковий комісар пропонує вшанувати пам'ять загиблих вставанням.

«Мы должны отомстить международной контрреволюции... Мы должны зажечь...»

14 вересня. 556-й полк. Командування, діла, люди.

Опір 556-го стрілецького полку (район Цибулівки). На річці Д. на протязі двох діб стійко обороняли рубіж...

* 556-й полк. Політкерівники Малчевський, Кравченко... Завжди керують боем, бачать поле бою — його слабкі сторони, — й туди йдуть, своїм словом, своєю комісарською дією підіймають народ. Були поранені.

На їхньому прикладі виростають інші. Політкерівник Варламов прийняв командування ротою і кілька разів ходив в атаку.

* Дії мінвзводу в другій роті Абакуненка...

— Годині о другій мої розвідники донесли: противник обходить. Лівий фланг — не прикритий. У мене було два міномети. І підремонтував гармату. Відкрив вогонь по колоні противника, яка рухалась, і по німецькій батареї — мінами й шрапнельними снарядами полкової гармати, якою я командував, — і знищили... Було 73 міни (73 пуди

чавуну) плюс шрапнель... Дострілявся до ручки — залишилось сім мін на випадок... Розігнали обоз плюс перекинули одну бронемашину.

* Абакуненко:

— Рухався за сьомою ротою... До армії був снайпером і в армії теж. Коло селища Ключково в бою ворог знищив командирів сьомої роти. Виникло замішання...

Ми випередили сьому роту і підбігли до будиночків. Я почав організовувати атаку будиночків. Тільки підтяг сили — завадила артилерія. Снаряди рвуться. Увірвався в будиночки — не всі побігли, всього лиш чоловік десять. Марчук — командир восьмої роти — киває: «Лягай!»

Кукурудза, соняшники, будинки. Вскочили у віконце — будинок недобудований, — давай кричати: «Ура!» Німці відбігли метрів за сто п'ятдесят, — наші бійці залягли... Засіли в будинку... Приліз ще командир. Хвилини п'ятнадцять-двадцять вели вогонь (душ вісім-десять) з вікна в кукурудзу. Німці зелені самі — і трава зелена... Тяжко був поранений Марчук.

Поблизу окопувались чотири фашисти. Я трьох убив, передав рушницю політкерівникові: «На, веди вогонь, а я винесу...» Витяг молодшого лейтенанта Марчука і лейтенанта. Поранило мене. Наказ: «Відведи роту на старі місця, окопайтесь, поранених винеси...» Повернувся, розташував роту біля будинку... Ніч. Сиділи до ранку в соняшниках. А вранці знову пішли в атаку.

«Товаришу молодший лейтенант, праворуч від нас німці!» Справді, з соняшників, метрів за п'ятдесят, лізе на нас душ з п'ятдесят. З правого боку нас обходять. Зустріли вогнем. Частина німців почала втікати, а автомати й кулемети почали бити по нас. І невідомо, звідки вони пробираються до нас.

Я виліз на горище будинку, відірвав дошку і відкрив вогонь. Було тридцять патронів. Розсіяв німців по полю — і вони почали відходити. Почав передніх збивати: почали тягти поранених — я не давав... Відійшли вони метрів на чотириста. Я зістрибнув з даху — і повели ми своїх солдатів знов у наступ. Одиночки-автоматники стріляли...

Ліві й праві біжать, а я посередині. Біжимо, а тут автоматна черга. Я впав, кажу лейтенантові: «Давай заберемо живцем!» Дивлюся: в тридцяти метрах німець. На ходу вистрілив. Дивлюся — впав, біжу на автомат. Німець однією рукою мотає, а другою — щось шукає. Тут він кинув гаманець, а я злякався, думав: граната. Прохоллоло — вистрелив, поранив у плече. «Не вбивай, хочу жити!» —

«Що ж ти, життя до нас прийшов шукати?»... То був якийсь офіцер — сумка, бінокль, червоний трикутник, два листи, дві газети... Ніколи читати, побігли, інтересно ж зачепитися за будиночки...

Знову вибили з будиночків. А нас — я, лейтенант і п'ять бійців.

Я — знову на старе місце і почав знімати найближчих німців, які проривалися. Я знову стріляв, а боєць рахував. Одинадцять фашистів ще поклав...

Доповів про це Соколову, командирю, — і знову в наступ.

Віктор Юхимович Абакуненко жив і ріс у Чернівці, працював на заводі. 1915 року народження. Безпартійний. «Ще треба трохи заслужити...»

* Третій батальйон прикутий до землі. Підняти голову неможливо.

Софія Миколаївна Пугачова. З Одеської області, Доманівського району, радгоспу імені Фрунзе.

З 1938 року — комсомолка. 1922 року народження. Перед війною закінчила тримісячні курси першої допомоги, ПНХО, ГПО, ГСО...

Вона — на передовій, при медсанбаті, на перев'язочному пункті.

Розповідає про подругу: «Лариса Нікітенко... Ні підвід, нічого іншого... А нам допомагала. За дві години 35 пораних винесли...»

Про себе: «Сарайчик, висотка... Викопали кілька окопчиків... Снаряд ударив між окопчиками. Нас присипало... Праворуч — німецькі автоматники... Тільки голову покажеш — стріляють з будиночків. Але нічого, живі...»

Мені говорили: на фронті таке, що... А Науменко: їдь у тил. Кажу: я — добровільно. «Ну, дивись, Соню, будеш плакати — у нас уже була така...» А тепер він скрізь ходить по батальйонах: «У нас ще такої не було!»

* «Рятуйте нас, сестри, ми не хочемо залишатися у німців», — казали тяжкопоранені... Ми й не думали залишати, відповідали: «Так німець далеко ще...» Боєць подробенний весь кулями, водою я його обливала... Як могла, підбадьорювала, ліском метрів двадцять тягла і там перев'язувала...

Тільки де який упав — я до нього... «Соню, куди ти лізеш? Там — німці!» Та які там німці?! Я чую крик! Побігла, взяла...

Аверін — тяжко поранений молодший лейтенант. Чую крик — це увечері було, оці трасуючі кулі літають, ну, не

можна було пройти!.. Чую: знайомий голос. Добираюся: отут м'якоть розірвано. «Рятуй, допоможи...» Пішла назад, повернулася з бійцями...

Такі прізвища якісь чужі, з моїх країв один тільки земляк. Тягну його, а він кричить: «Узяла мою медаль?» Виявляється, з такого-то району, з такого-то колгоспу. Я сказала, що й я з того району, так він аж зрадів — і йому полегло...»

* Молодший лейтенант Чорний — начальник штабу батальйону, член партії. Вранці — наступ. Лишилися без комбата. Прийняв командування на себе і повів батальйон уперед. Сам повзком попереду, а за ним — бійці. Досягли висоти, а далі — в штики... Далеко було чути: «За Батьківщину — вперед!»

Його було вбито...

* Третій батальйон. Начальник штабу Єрґасєв Саїд... Від ранку до четвертої години селище Ключково переходило з рук в руки. На четверту годину правий фланг виявився оголеним. Він направив третю кулеметну роту, а сам повів солдатів на противника. Ворог став тіснити підрозділ політкерівника Варламова по фронту і праворуч. У цьому бою був поранений Варламов (а раніше — командир). Рота лишилася без керівництва... Єрґасєв зібрав червоноармійців у кукурудзі і дає напрямок: «Противник підходить і по фронту, і з правого флангу. Швидко вперед!» І повів. Його бійці випередили. На передній лінії падає снаряд, раниць у ногу. Єрґасєв падає, віддає наказ червоноармійцеві: «Ви командуєте!» Червоноармієць прийняв роту — і ворога було відбито. А другий червоноармієць звалив Єрґасєва на плечі і виніс у тил...

* Комуніст Омельченко — він весь час пильнував, щоб чогось не сталося з командою Абакуненка. Завжди йшов попереду й закликав. «Мені треба обов'язково вперед, — жартував, — я дебелиший за вас...» Він допомагав Єрґасєву збирати червоноармійців... Харків'янин...

* Червоноармієць Попов:

— Не можу дивитися на боягуза — це мені ворог...

Пройшов імперіалістичну, громадянську, тепер — і Вітчизняна... Харків'янин. Ініціативний, підіймає бойовий дух...

Друга година ночі. 680-й полк. Розмова комісара полку з людьми.

* Лисюк Яків Іванович. Комсомолец. Розповідає:

— Увечері пімці пішли у психічну атаку. Телефонного зв'язку не було, а другому батальйонові потрібно було наказ передати. Михайленко і Галі Султанов (комсомолец) під вогнем пролізли. Їм було наказано з'ясувати становище батальйону. Висотку було зайнято ворогом... Вони ползли через пісок, через бугри... Психічну атаку було відбито...

* Біля станції Н. нашому полкові наказано: не допускати просочування противника на південь, зайняти на околиці села оборону...

Надвечір з'явився один броньовик. Збили. Потім з'явився мотоцикліст. Взяли. Далі — транспортер зі снарядами. Вибух...

Кольчак, Павлов (молодший лейтенант), Іванов — наводчик. Комсомольці.

— Іван Кольчак — наводчик. Вивів з ладу — сам! — чотири танки. Холоднокровний боєць. Під кулями, снарядами; був поранений у ногу...

* — Розвідники, я й Володька підповзли, зайняли цю висотку... Ну, що там? Патрони, автомати, всілякий дріб'язок... Взяли гранати, підповзли з Володькою. Проти-танкову гармату вивів з ладу гранатами. А іншу гармату витяг, прив'язав вірвовку. Треба б до наших перетягти... Почали тягти — вірвовка луснула. Без шепоту тягли, кожен всю силу віддавав, щоб вивести цю гармату... Перетягли...

— Наказ такий: о третій ночі по першій ракеті відкрити вогонь! Отже, підповзти треба. Підповзли... Затаїлись...

Я дивлюсь: німець то ракетку пустить, то з автомата стрельне, то з кулемета... Всі сплять, а він один, як артист, працює. Ніч темна, місяць не зійшов... Ми всі гранати залишили на старому місці — жаль... А німець кричить:

«Эх, рус, мошна спать, ми тоше спать хошем! Рус, здавайсь!»

«Він мене нервує,— каже один із наших,— кому він кричить?»

А я:

«Спати, спати, а о третій годині ночі прокинутись, як піднімуть...»

Вечір. Виїзд у Новомосковськ. Ночівля в редакції дивізійної газети «Отважный воин».

5-та година ранку. Фотокартки полоненого.

* Гаврюк Олександр Сергійович біля села Діївки був контужений. Після того, як йому подали медичну допомогу і він отямився, то повернувся на поле бою з однією гранатою (рушницю розбило снарядом, коли його контузило...). По дорозі зупинили його два німецькі солдати: «Рус, здавайся!» У відповідь Гаврюк кинув свою останню гранату й обох фашистів забив...

* Командир ескадрильї лейтенант Овсієнко Андрій Михайлович. У нього — 127 вильотів...

— Завдання: бомбити, штурмувати мотоколону противника. Вони намагалися перерізати лінію Христинівка—Цвіткове... Дві ланки йшли, заходили з брїючих польотів, скидали бомби і працювали кулеметами... Хмари на висоті 300 метрів — з хмари вивальювалися...

Три дні розвідував, лазив на висоті п'ятнадцять метрів — хмари дуже низько над лісом... Колона після дощу стояла під лісом — танки, мотоцикли... Я зайшов на ціль — і... Багато машин загорілося, а гасити чи рятуватися ми їм не давали можливості...

До війни Овсієнко працював у колгоспі імені Ворошилова біля Кролевця бригадиром рілньничої бригади...

— Скинули 1800 кілограмів бомб плюс витримали атаку «месерів». Два у хмарах ми збили, а далі — зманеврували. Босприпаси витратили на колону... Поки німці розворот робили (а швидкість велика!) — так я у хмару втік...

16 вересня. Павлоград. Розповідали про Алгаузена, про смерть Долматовського¹. Виїзд на Харків...

17 вересня. Харків. Вісті про Кобеляки, Ромодан...

* Золото-червінці
Сипле день...
По шляхах-гостинцях
В бій ідем...
Хто впаде на полі — слава!
Слава-честь йому повік!..

22 вересня. 6-та година ранку. Репродуктор: «Здано Київ...» Серце... Товариші!..

Вісті з Кобеляк, Краснограда, Санжар... Бахмач, Суми, Ромодан...

24 вересня. Холод надзвичайний. У кімнаті 12 градусів...
Приємні вісті: з'єдналися 5-та і 43-тя армії (Городище).

---

¹ Російський поет Євген Долматовський не загинув, а потрапив у полон. Згодом йому вдалося втекти з Хорольського табору військовополонених.

Кажуть, що знову наші — Суми, Ромни, Ромодан, Полтава...¹

Схлинула перша хвиля евакуації...

25 вересня. Ніч чергував. Писав листи Греті. Віті. Мариночці — «блискавка» поздоровча: з днем народження.

О 4-й годині налетів фрїц. Листівки до населення: будуть бомбити 100 літаків...

З вечора — бомбардування запалювальними. Пожежа на Основі — горять цистерни...

26 вересня. Ранок. Німецька інформація про втрати на Київському напрямку.

28 вересня. Пороша, як у перших числах грудня. «Комунка» — ріг Спартаківської. Фрїц (ворожий літак) не з'являється.

Повернувся Андрій Головка з-під Полтави. Розказує: «Ми з Сидоренком² випили...», «Дід випив — посмутнів...», «Ну, стріляють, — каже Головка, — так на війні й полагається стріляти...» (Розповідь Яші Рюмкіна про Андрія Васильовича Головка).

29 вересня. Знущання німців з полонених: загавляють у кошару і днями не дають нічого їсти, потім через загорожу перевалять здохлу коняку (оббіловану), а коли люди припадуть їсти — фотографують...

...Табір під Уманню. Тисячі смертей. Мучать поранених і знесилених. На знесилених у загін пускають псів-вівчарок з криком: «Рус!» Собаки рвуть безсилим...

30 вересня. В редакції температура — 8 градусів. Дощ, неможлива мряка. Фрїцу, видно, не світить — немає...

2 жовтня. Хороша осіння погода. Відомості про перемоги кіннотників і танкістів. Фрїцу мов заціпило.

Постановка театром Червоної Армії п'єси «Ключі Берліна». Нарада військових кореспондентів. Корнійчук, Вапда Василевська.

3 жовтня. Хороший-хороший осінній день. З'явився фрїц (поодинокі розвідники). Робота зеніток. Дії нашої кінноти на фронті. Моя «шапка» в «Комуністі»:

Проти ворожих зграй підняв ти силу грізну,
Незламне місто, Харків наш залізний.

Місяць і ніч — як місяць тому.

4 жовтня. Така ж, як київська, ніч. Прогулянка Харковом. Порожнє місто. Відсутність дітей...

¹ Ці чутки не підтвердилися.

² Журналіст, працівник «Комуніста».

Основний тип повернення з оточення: одіж — дрантя, бруд, розповідь про фашистські звірства...

Фашисти бояться нашого народу і сидять тільки по містах та на залізницях...

5 жовтня. Вихідний... Виїзд на позиції Головка та Івана Ле й Первомайського. В гостях — Бажан, Малишко, Шиян, Ясно, Тіні... Наліт...

6 жовтня. Похід юнаків з лопатами...

Тучки над городом вьются,
В воздухе пахнет грозой...

Успіхи на південному напрямі...

Ніч — розмовляв з Москвою...

8 жовтня. Порожнє місто. Порожні будинки. Я прийшов на Театральний пр., 5. Останніх вістей не чують. Забива, квочке, мов квочка... Англійське радіо передає: «2 мільйони фашистів ідуть на Москву. Одеса, Ленінград — героїчні міста...»

9 жовтня. Ніч, ішла кавалерія. Танки...

Ранком прийшов Ган ¹:

— Інформбюро: здано Орел...

Всі коло карти...

Пригадався Київ, останні слова: «Успішно гасимо пожежі...»

Тітки по селах:

— Коли зайде австрієць чи словак, то заходить, як людина; німець — то не людина...

Колона полонених. Забрали жандарми у полонених (на одному кінці) цигарки, хліб, а на другому — фотографують роздаючи... Селом провезли поранених на повозках (мовляв: дивіться, як ми гуманно ставимося), а за селом позабивали... Померлого червоноармійця поховали з почестями, понатикали квіток (мовляв, от як ми ставимось до полонених!)... Безіменний герой — старший батальйонний комісар. Закидали гранатами... В ожереді спалили двох дівчат — несли снідати в ліс підпільній комсомольській організації...

Розповідь одного з тих, хто вирвався з оточення (Бабіна):

— Командування дивізії наказало: виїхати на автомашині в район Канева (лівий берег) — в разі можливості переїхати мостом на правий, дізнатися про кількість німецьких сил, їх розміщення, напрям.

---

¹ Журналіст, працівник «Комуніста».

Під'їжджаю помалу до мосту. Навколо — мертве царство, на мосту тиша... Під'їжджаю, з лози вискакує сапер. Троє в окопі.

«Де командир?» — «Забито». — «Де бійці?» — «Побито. Лишилось три». — «До вибуху мосту все готове?» — «Все, товаришу командир. За мостом тихо». — «Їдемо», — кажу шоферу. «Товаришу командир, давайте попрощасьмо... І куди ми їдемо? Вернемось...»

Поїхали. З мосту — вправо. Дивлюсь: новенька емка, кров, лежать майор, шофер. Підкликаю старого діда, біля хати крутиться: «В чому справа?» — «З годину тому з боку мосту вдарили з кулемета».

Хвилин за десять бачу: велика колона німців із східного боку. І прямо на міст... Дядько каже: «Отуди в берег...»

Чим подати звістку саперам, щоб зривали міст? Стріляти? — не почують, гуркіт танкетки. Кричу шоферові: «Пали стіжок!» Запалив (як умовились з саперами)...

Міст наполовину обвалився. «Пливи!» Шофер поплив. По ньому німці відкрили стрілянину. Поранили. Течія відносить. Став вибиратися в берег... Дивлюсь: сапери його з води тягнуть, а німці — по них...

Переждав я трохи — і сам у воду. Переплив, мене ждуть. Один сапер без поранень. Послав шукати автомашину — багато кинутих. Знайшов полуторку. Поїхали. Поклали в одної жінки шофера — чотири рани. Так само й саперів...

Німці вже довкола, перебравись на цей бік. Кажу саперу: «Ходімо в Іркліїв до мосі хазяйки...»

Ніч. Заходимо у двір. А там — німецька автомашина. У ній спить німець-шофер, а в хаті, дивлюсь, сидить оберлейтенант і роздивляється мої фотокартки... Кажу: «Ти ліквідуй шофера, а я — лейтенанта...»

Зайшов у сіни. Стукаю. А сам — убік. Хазяйці пальцем: виклич, мовляв. Вона йому щось сказала. Німець до дверей — я лівою по колодочку увігнав йому в груди ножа. А тим часом сапер — другого німця...

Хазяйка каже: «Ви йдіть до річки і там у кущах сидіть. Коли прийде мій Коля (синок) і засвистить — значить, їсти приніс...»

На світанку чуємо: свистить... Приходить, їсти приносить. Прошу покликати маму. Приходить. А перед цим вона пропонувала переодягтися і лишитися в неї за чоловіка (за його документами), якого перед тим забито (залізничник)... Кажу: «Олено Іванівно, ото бачите: сонечко

збирається сходити, — отуди мені... Попрощаємося, не поміняйте лихом...» Переодяглися з сапером — і пішки прямо на Брянські ліси. Через Конотоп, Бахмач проходили...

І ось в одному містечку вирішили заночувати... Не пускають, бояться — скрізь накази: розстріл. Зрештою, одна молодиця пустила...

А рядом ночували лейтенант і два бійці — із зброєю, у формі. Хазяїн — дідок — побіг до коменданта і заявив. Прийшов помкоменданта з двома солдатами і не попав до тих, а в нашу хату — і схопили нас... А дідок побачив та прибіг до німців: «Не тих забрали».

Помкоменданта одного поставив коло нас, а сам з другим — туди. Лейтенант його з револьвера бах! — і вбив. А солдат з автомата вбив лейтенанта і одного солдата. а другого поранив...

Тоді нас забрали і привели всіх трьох у комендатуру. Приїхав сам комендант. Чую: балакають — розстріляти!

Доручили стріляти нас одному німцеві. Веде нас. Ідемо... Пострілу не чув, тільки чув зойк: «Ай!» І я побіг!

...Все біг і біг, хотілося оглянутися, але шия не поверталася! Оглянувся кілометрів за три, нікого довкола не було...

Фронт перейшов у брянських болотах...

* Скільки до тебе тих рук простягалось —

Орда, навали, розбій,—

Тільки ти знову і знову вставала,

Славу здобувши і вигравши бій,

Тільки ти знову і знову рушала

В творчі дороги — цвісти і рости,

Тільки ти знову до сонця здіймала

Райдуг мости...

* Льотчики:

— На «ішачках» таранити — це подвиг, геройство...

— І ось летіли купою У-2, а «месер» налетів і всіх попавив. Виключно культурна машина в мирний час, а зараз — що ж... Якби там гармата була...

— Він передав повітряний поцілунок, а куля дзенькнула у скроню...

10 жовтня. Проводили з Женею Тамару¹ — їде з госпіталем (сестра) у Новосибірськ... У хлоп'ячих ботинках, у шинелі, маленька... Постояли під навісом складу коло состава... Доц лютий, вітер. Батько трохи пожурився, але не помітно...

Яків Качура оповідав про дії частин Белова.

¹ Племінниця П. Усенка.

Чути гарматні постріли...

11 жовтня. Сніг. Холоди... Розказували про те, як фашисти вели колону полонених — командирів, медпрацівників (у трусах), червоноармійців... Терор... Антинімецькі настрої населення...

Стало відомо, що Десняк і Шеремет пішли в Чернігівські ліси...

Темна ніч. Ліпить сніг. Ледь вирізьблюються з темряви контури вулиці, тротуару...

12 жовтня. Лист від Галі¹. Турботи про батьків. Батьки!

Ранком — гул гармат. Потім — загальне затишшя.

Прислухаємось до вістей з Тули, Курська, Донбасу...

13 жовтня. Сірченко²: «Коли б після війни мені довелося писати роман, я дав би назву «Поранена земля»...»

Вечір — у тирі з дрібнокаліберкою, потім — у «Слові». Похід з Андрієм Васильовичем Головком. Запах останнього листу. Харків уночі.

16 жовтня. З Києва жінка. Розповідає, як їхали на Харків:

— Хоч би дав бог спокійно сісти, рушити, міст переїхати... О, вже половину! Яготин!

Ще розказувала, як німці під Борисполем прострілювали копиці...

...Звечора — наліт: запалювальні на університет, бібліотеку, Інститут фізкультури, «Асторію», «Красну», гуртожиток, Палац піонерів... Вночі — побудка для допомоги «Красній». Ми в ролі пожежників. Відсутність води. Бакулін гасить бомби. Всю ніч — гук пожежних машин.

Під ранок запалав Будинок Червоної Армії. Дим. Полум'я...

17 жовтня. Ранок. Бібліотека Короленка. Кінотеатр... Бомбили...

Ночівля в гаражі.

* ...Попереду панеллю йшла жінка з дитиною на руках. Дитина звисла через плече і всміхалася красивим дитячим личком. У виразі рис маляти він угадав риси матері. Пішов уперед. Перегнав. Озирнувся. Не міг не оглянутись... Справді!

18 жовтня. Виїзд із Харкова. Пушкінська, проспект Сталіна, Кінна. Тракторний...

¹ Сестра П. Усенка.

² Я. Сірченко — журналіст, працівник українського радіо, друг Усенка.

Чугуїв. Рєпін...

Волохів Яр. Ніч. Верби. Думи. Сльози...

* Могили, та могили,
та зрита земля.
Де хвилями йшли ріллі,
...лиш вітер там гуля.

* Я ніколи не припускав того, що на це поле з синіми вогниками квіток, з незримим тремтінням співучого жайворонка, цього степового солов'я, прийдуть чужинці з єдиною метою — забити мене, забити мою матір, моїх сестер, моїх дітей — і тоді тут зазвучить мова чужинця, а на підкорених ланах заблищать лемеші не наших плугів під свист чужинського батога...

* Сам з собою, Сам з собою, Місяць наді мною...	Ніч — як море, Чорне море, Стугонить, здригає...
Україна за горою Та відлупля бою...	України горе-горе Попід хмари грає...

19 жовтня. Ранок — виїзд. Отара, а за нею — череда, далі вбік — коні, збоку свині... На конях — погоничі (гуртоправи), по дорозі кілька кибиток з доярками, наглядачами. Кибитки встелено шкурами...

Велике поле полеглого ячменю — велика череда (спочиває, об'їлась...).

Табір циган під Сватовим. Молода циганка. Коні грають. Сватове. Сватівські горби...

Ночівля на редакційному дворіці. Пошуки решти машин (з Головком).

20 жовтня. Шосе Сватове—Старобільськ. За полотном шосе — масна чорноземля (для машин — чорна смерть). Коні, корови, вівці. Яблуневі посадки понад дорогою. Глибокі вибої — порізано їм кору, пошматовано кору, осінь позривала листя...

Поля: найчорніші — соняшникові; найсвітліші — ячмінь, кукурудза... Я пішов у поле, довго слухав листяний шум кукурудзиння. Поряд, при дорозі, лежали деталі ЧТЗ...

21 жовтня. Старобільськ. Питання виїзду (Чеканюк).

Пропозиція мені, Головкові виїхати в тил.

Сидоренко заспокоює:

— Так благородніше...

— Я роблю так, як благородніше. Я лишаюсь на все, включно до партизанської боротьби... Труднощі — до кінця нести.

Те ж — Головка.

Вечір. Огляд міста.

(До Волохового Яру:

соняшники — середина і край дороги. Граки, ворони і коло них сороки. І ворон на копиці.

Осінь без фарб. Десь — в туманах. Та степом — хтось з оклунком. Корови. Буряки копають... Бебехи на буряках...

За Волоховим Яром почались південні могили...)

22 жовтня. Сьогодні — чотири місяці війни.

В газеті моя стаття «Комуністи»...

Пролетів низько «юнкерс» (тримоторний розвідник). Дощ. Низькі хмари... Тривога за Москву.

Ускладнення з газетним папером (Сватове, район). Перші числа «Комуніста» — без будь-якої інформації по Союзу. Попит на вірші. Три складачі. Щоразу розбирається шрифт...

23 жовтня. Знову сонце. Час від часу лаять над нами Ю-88 (метрів з 200).

— ...І так близько бачили хрест! — обурюється коректор Наташа. — Подумати тільки, що ось так недалеко фашисти...

Прибув Талалаєвський («Советская Украина»)...

Вечір — до години вартую.

Гук міста, рух колон, маса народу...

Місто з його рівними піщаними вулицями. Багато дерев (донбаського типу), всі голі. Білі будівлі.

Сторож:

— А мир аж передвигається... Стільки сунуло і суне отар, черід, скоту... Кращі колгоспи — туди, за Волгу...

Ніч: зорі — як на вахті...

В темряві юнацькі голоси:

— Хто Полтавської області? Хто Київської області? А якого району?..

Ввалився Безименський. Велика чорна борода, і забрюханий, мов виліз із брудної ями... З темені увійшла Казанова — рада, сяюча, що роздобула з РАТАУ інформацію по Союзу.

Велика група співробітників одержала розрахунок і готується виїздити на схід. Увечері — багато співів. Виводять пісні хлопці з бойових частин. А я на радіоточці слухав Глінку й дивився з темряви на готичні сплетіння вікон...

Чергуючи на подвір'ї редакції, вивчав небо, зорі... Майже над нами — Полярна зоря. 11-та година. Віз дишлом

майже в риллі, зі сходу на захід — Чумацький Шлях. Прямо перед нами велика, повна, соковита зоря, праворуч, над плечем, — теж...

Біль старобільського неба.

Пізно приїхали із Сватова машини. Без паперу...

24 жовтня. А воювати ми, власне, ще не починали. Все, що досі, — прелюдія до війни. Дурень Гітлер...

Ось про це мені і нічний сторож районної старобільської газети сказав:

— Та ніколи ж на його не вийде, буде ж битий, хоч там як...

25 жовтня. 6-та година. Слухання Інформбюро. Німці намагаються заглушити. Гарчання німецькою мовою, гул, репет...

Організований виїзд шахтарів. Шахти летять угору. Холодний Айдар...

26 жовтня... Лист від Шеремета. Учителю з армії зайшов, питає: «Де тут Усенко? Головка?»

Приїхало видавництво з Харкова. Розповіді про вибухи в Харкові.

Чуєш, брате мій, товаришу мій,
Відлітають довгим шнуром журавлі в ірій...

Сіли з Головком замість коректорів... Співробітників небагато. Перевтома.

Біль старобільського неба. Вулиці Старобільська... Високі віконниці, до яких ставиться драбинка. Білокорі берези, обламани осокори. Осколкосховища... Порівнюю Старобільськ з Лозовою...

Кажу Головкові:

— Андрію, ти бачиш, що тут сонце заходить не з того боку?

Вечір. Без світла лягли. Головка співав по-молодому пісні...

— І люблю ж я, — каже, — ось ця: «Ой піду я лугом, лугом-долиною...».

Потім співав: «Із-за гори кам'яної...», «Думи мої, думи мої...», «Зоре моя вечірняя...».

Згадав Трояни на Полтавщині, двадцятий рік...

— Було як зйдуться вдвох — моя жінка з товаришкою — та як заспівають: «Ні, мамо, не можна нелюба любить...» Та якої не візьмеш!.. Хороші були часи...

І згадав історію зустрічі, одруження...

...Сьогодні не стояти на варті — відпочиваємо. Зіграли в дурня та й полягали спати...

* Я не спав до світанку з-за тебе —
Десь Дніпро клекодав, десь смутила Оріль...
Лютий біль старобільського неба,
Білокорих осокорів біль...

28 жовтня. Підйом о 5-й годині. (О третій годині дивився на годинник. Вийшов на двір — гуси летять, чуть, як і крила лопотять...)

6-та година — виїзд. За Старобільськом на дорозі — восьмеро вбитих коней... Воронки... Вікна на дзвіниці і на головній бані матами позабивано...

Україна відходить за Дон, за Волгу. Овечка в реп'яхах кількох областей. Реп'яхи від налобника (особливо) до хвоста.

...Кантемирівка. Ночівля. Бабуся:

— Оце ж десь так і мій синок...

Тваринницький радгосп з Харківської області. Дівчата-доярки.

29 жовтня. Виїзд о 7-й годині. За Кантемирівкою — гелгіт галичі. Отари. Колгосп з Ворошиловградської області. Одні жінки...

Одрізана голівка овечки при дорозі. Шосейна дорога — полями донецькими...

Богучар. Різні віконниці... Українські написи прізвищ.

Перешрава через Дон. Дитсадок на колесах. Крейдяна нависла гора. Дончик. Сірий-сірий Дон. Каламутно-зелений Дон... Вечір...

Великомученики і великомучениці трактористи й трактористки... Ідуть, сутеніє, іскри летять... Довгим цугом. За кожним — дві будки. Діти обліпили трактор. Біла глина. Бруд...

За Доном. Перше село (українське).

Йшов туман над нескошеним полем...

30 жовтня. Бички, Калач, хутір Блощиця...

Проїздимо українські села. Хлопець: «А гидь його знає...»

Головко:

— Мажі... Витвір народного духу — з баби ще придаєне — солom'яне плетиво кошеля-горшка...

31 жовтня. Колгоспник Станіславської області передає худобу козакам з станиці Павловської (Сталінградської області).

Колгоспи, районні працівники з Полтавської області, Київської, Дніпропетровської, Кіровоградської (дівчина-козачка на коні — донька секретаря райпарткому).

Нива полягла колосками в землю, тільки засохле стеблиння бур'янів держиться. Самосів хлібів. Шум соняшнику (відлуння машини), схожий на шум лісу...

Чабан з хутора... Колись з Миколаївської чи Херсонської губернії переселились. У 1909 році.

— Земель багато, а у нас було сорок карбованців...

Степ, степ... Квіти степові — аютині глазки... Природа багато приховує в собі чудесних видовищ... Степові вогнища.

Увечері під'їздимо до Урюпина. Земляки — станиця Кременчуцька. Хопер.

3 листопада. Доба на вокзалі. Ждемо поїзда. Шляхи навколо Урюпина... Починають під'їздити машини з Старобільська і застрявати...

Ніч. Видне підхмар'я. По стецу — вогні біженців.

Нічні холодні тумани.

Проводи мобілізованих. Попереду — наш «хазяїн» з сином, поряд дружина. (Він — сталінградець, вона — з Урюпина; зустрілись на придушенні контрреволюційного повстання козаків у станиці Вешенській).

Телеграма Сталіна про вивозку зерна. Елеватори й пакгаузи переповнені зерном. Хмари переселенців...

4 листопада. Становище переселенців. Коло зупинок — варка сніданків, обідів: млинці, коржі... Зупинки поїзда в стецу, серед калюж, де нема чого дістати на їжу...

Радіозведення: уперті бої на Кримському напрямку...

5 листопада. Ніч — сидячи... Перна воша за коміром...

Станція Балашов. Мороз. Сніжок.

Аеродром, навчання на середніх бомбардувальниках та бомбардувальниках дальньої дії... Сила мобілізованих...

Агітпункт. Що їсти? Проросле зерно на платформах, розрізані мішки з борошном, з пшоном. Насіння. Кюлії: зім'яті коробки з-під консервів, екскременти, тельбухи...

Вечір. Сон у три черги. Постаті в нічній імлі... Пісні: «Реве та стогне...», «Думи...», «Засвітали козаченьки...».

Сон — сидячи...

6 листопада. Ртищево. Стоянка. Мороз. Базар. Розмова старих вояк з якоїсь дивізії. Постаті за снігозатримним парканом. Чутка по вагонах: Англія та Америка поставили Фінляндії ультиматум — вийти з війни; повстання в Угорщині... Хтозна — так воно чи ні?

Дим вогнищ... Сусідка по купе:

— В армії — п'ять братів, чотири зяті і один племінник... Де хто — не знаю...

Перони і вокзали. Пригріло по-осінньому останнє сонечко.

Увечері — вигук у двері: «Головко! Усенко!» Повели нас у класний вагон, м'яке купе... Зустрічаємо Жовтнєве свято.

Пізно увечері згадуємо, хто, де і як проводив Жовтнєві свята в минулі роки...

7 листопада. День Жовтнєвих свят. Ранок. Колії, степи, виселки — сніг, сніг... Значить, зима...

Мете. Запорошені теплушки...

Андрій лежить хворий... Я помився, поголився за багато днів.

Склянка молока плюс шматок оселедця — денний раціон. Стоянки на полустанках. Степові вітри. Приволзькі вітри.

8 листопада. «Не воювавши, волами їхавши...»

Головко розповідає, що недавно бачив:

— Дядько їхав волами, на перехресті розірвались вісім мін німецьких... Лежать воли, дядька поховали...

Станція Кологривівка. Протитанкові рови, оборонні роботи (лопати, екскаватор), жінки, татари... Жінки на оборонних роботах...

Уривки з Інформбюро, з промови Сталіна. Два виступи. Парад у Москві.

Нічого б не їв, пішки б ішов назад!..

Проблема окропу й води на станціях і полустанках.

Зустрічі поїзди з озброєнням та військом на захід мчала блискавкою...

...Півень на зміну погоди. Відлига. Умова зустрічі — Берлін, Фрідріхштрассе, 30, коло під'їзду — 1 Травня 1942 року. Галина Василівна Калашник.

9 листопада. Ранок. Саратов. Волга. Зустріч з Бажаном... Вулиця Леніна, 4. Пошта. Ночівля у татар.

10 листопада. Маша — стара комсомолка. Віра з Диканьки... Чоловік не повернувся з білофінського фронту.

Ночівля на Мічурінській, 14 — гуртожиток партактиву.

12 листопада. Енгельс (за мостами). Волга. Сніжна буря. На свинцевому тлі — білі мухи метелиці...

Береги. Баржа на буксирі («Огнеопасно»).

У просвіті сніжних узорів глянула Волга...

13 листопада. Досвіток. Крізь замасковане вікно пробиалося ледь синювате світло ранку, але з тією характерною сумішшю кольору, за якою ми пізнаємо перший сніг.

Морози, сніговії...

Вісті про вибухи у Харкові (Пушкінська). «Гігант»,

редакція, Палац праці; повішені на стовпах на площі Рози Люксембург.

Як? Над Москвою чиїсь літаки? Ні...

Як? По Харкову ходять чужинці? І вночі прокинусь — не віриться...

На вокзалах усе натовпи біженців...

...Підготовка передач українського радіо...

14 листопада. Мінус 22 градуси. Морозенко!.. Саратовські старожили таких ранніх холодів не пам'ятають.

Організація Українського радіомовлення¹. Розмова з Шуйським².

Рішення Саратовського обкому: запропонувати редакції «Коммуны» розмістити газету «Комуніст». Переїзд до Саратова уряду і ЦК КП(б)У.

Стаття М. Тихонова «Город в броне» (Ленінград).

Вечір. Перехід на Советскую, 10. Дев'ять ліжок. Сидить льотчик, вивчає карту завтрашнього польоту.

16 листопада. Головка розповідає вісті з фронту, про пожарища в Кременчуці, погроми в Маріуполі.

17 листопада. Перший сніг і настрої перемоги.

Вантажив архіви «Комуніста» на вокзалі.

Шуйський усе турбується: то папір, то плакати.

Нам показали будинок уряду — з зеленими рамами. Шуйський запропонував не виїздити в зв'язку з наближенням роботи на радіо.

18 листопада. Зустріч з Ланцманом. Згадав Білу Церкву, вильоти. Розповів про подавальщицю Бойчук у бою. Маленька, низенька, між бійцями в бою, як миша, бігає. Тому — патрони, тому — гранати, — з кінця в кінець... Чоловікам гукає: «Боягузи! Вперед, за мною!» І ногу на тин, з наганом уперед!

...Я думав, що тільки в літературі...

19 листопада. Нарада у Шуйського. Головка, Шумський, Поляков, Венгеров, представник театру ім. Шевченка, Лукін (керуючий справами Верховної Ради).

Старченко: заступник голови Раднаркому УРСР.

Літак в Уфу за письменниками... Підготовка вечора... Концерти по радіо... Записати виступи письменників...

---

¹ В листопаді 1941 року почала свою роботу в Саратові радіостанція імені Т. Г. Шевченка. У квітні 1944 року, у зв'язку із визволенням більшості районів України від німецько-фашистських загарбників, радіостанція імені Т. Г. Шевченка припинила свою роботу.

² Журналіст. В ті роки був помічником першого секретаря ЦК КП(б)У.

Приміщення «Комуніста» (Ленінська, 94). Дві кімнати в друкарні. Столи. Чорнило й оці записи...

Кімната-музей Городовикова¹, Будьонного...

Одстоювання фронту. Контратаки. Інформбюро. Передові «Правди». Злам. Передчуття наступу.

Рівна зима... Сніг... Чи й на Україні?..

Товариш, що втік з полону в Києві, розказує про зруйновані будинки на початку і в кінці Хрещатика; поруйновано початок Ленінської, універмаг... Виходить фашистська газетка «Українське слово».

Стаття православного попа.

20 листопада. Балабай... В середні віки у варварів був звичай за зраду вішати, за боягузтво топити в болоті. Цього б ми обов'язково бачили у болоті. Тварини мають свої зони, найбільш придатні для життя. Ця тварина себе найкраще почуває в цій колофронтівій смузі. Там, де чує розриви, зникає, проте там, де починають потрошити магазини, — він живе. Пацюкоподібна істота у формі з гудзиками.

«Що за ставлення до людини?» — його улюблена фраза...

Прибув з оточення Десняк... Десь на Україні — Шпак з гранатами, кулеметними стьожками...

21 листопада. Світлий день. Сонячно. Заміські гори. Гора Соколина. Вечір. Жарини зір (білого вогню). Сузір'я, що уквітчало собою дерево...

22 листопада. Такий же хороший, світловиблискуючий морозяний день — згадався степ жаркий, сині вогники волошок (степ, як у нас коло Орелі чи за шелюгами), а вгорі жайворон — дзвіпкий соловей наших степів...

Поганий настрій одного письменника. Він дивиться в одну точку і так щось говорить — аж моторошно: «От і Балабай уже з'явився. Це — вірна приміта, що погані справи. Так було в Харкові... Ні, треба їхати, треба їхати...»

Готуюсь до виступу по радіо. Друкую на машинці промову Сталіна — переклад Сірченка й Головка.

23 листопада. Недільник молоді. Згадав недільник у січні двадцятого року в Полтаві.

Літературний вечір в евакогоспіталі № 1056 (Головка, Шеремет, я). Поранені, сестри. Запитання.

Приїзд до Саратова Івана Ле. Радіостанція ім. Т. Г. Шевченка.

Розповідь про Лівобережжя, мости, залізницю...

---

¹ О. І. Городовиков — радянський воєначальник, герой громадянської війни.

24 листопада. Советская, 10. Гуртожиток.

Письменники, радіокомітетчики, артисти, диктори... Організація радіомовлення.

Літак на Уфу (за Тичиною, Рильським).

Яків Сірченко: розповідь про першу передачу українською мовою. Круглова — о 8.15: «Увага, увага...» Початок роботи радіомовлення...

Вечір. Приліт з Уфи Тичини, Рильського. Паторжинського, Литвиненко-Вольгемут...

25 листопада. Останні відомості з фронту. Побачити б сім'ю до наступу! Загальне піднесення. Активізація. «Даймош Україну!»

Звичка прокидатись о 4—5 годині ранку. Останні вісті...

Вечори, ночі. Небо в спіжних серпанках, місяць...

Скільки зараз скарбів у землі українській закопано: хліб, сало, мед, збіжжя. Є також — ордени, партквитки (Десняк розповідав). Під вербою, під березою...

26 листопада. Набридло тилове життя...

Знов літературні чвари. «Щелкопер» Балабай. Згадую хороші київські дні, коли ніяких тобі... Балабаїв та інших...

Ванда Василевська. Передав їй листа від Дзержинської.

Завітати б в Уфу до дітей — та й до фронту знову!

Балабай... Він не дає мені спокою своїм виглядом, переслідує, і вдень, і вночі постає його падлючий образ. Герой смуги, що починається за сто верстов від фронту і далі вглиб... Знає всі склади, всі їдальні, всі бази, цейхгаузи, госпіталі, начальників їдалень, начальників станцій! Після війни він може скласти багаті спогади про багато міст країни: ось тут мені пекли окорока, ось у цьому місті я одержав командирську шинелю, а в тому — на взвод хліба та іншого довольства, там мені видали кожуха, а там чоботи, там — пілотку, а там мене вгощали виключним обідом... Так, таких зустрінеш тільки тут, у глибокому тилу! І носить же їх наша чесна радянська земля!

Записник третій

27 листопада 1941 року. Вирішено справу з польотом. Відліт Сірченка до Москви (організація українського радіо).

Вечір. Радіомітинг представників польського народу. Голова мітингу — Ванда Василевська... Пастернак...¹ Виступ Корнійчука... Солоспів Зої Гайдай — виконання польською мовою.

Запросини на виступ у визволеній Варшаві.

28 листопада. Готування до вильоту. Командировка Раднаркому. Мороз-морозенко...

Приснився батько, що вийшов з-під німців... (А де ж матуся?)

А в цей день як на те були такі скупі повідомлення Інформбюро.

Прибув Северов — з Південного фронту...

Приїхав Тичина. Прохідка з ним до вокзалу...

Вечір. Прибув Чеканюк. Вечір за варениками. Розмова про «Комуніст» — поїзд-редакцію, про новини з фронту, про зміцнення становища, про підлотників і зрадників (типу Любченка...²).

Знову — в редакції. Матеріали для радіомовлення.

29 листопада. На аеродром... Чекання в небі погоди... Саратов з вікна «Асторії»...

Цілий день. Розмова з Тичиною. Зустріч з Катаєвим.

¹ Леон Пастернак — польський поет-комуніст, перекладач російської та української поезії.

² А. Любченко — у дні війни став зрадником, поплічником фашистських окупантів.

Страшні дії німців у Києві, Харкові (будинок обкому). Вихід «Комуніста» в Саратові.

30 листопада. Знову нельотна погода.

Досвіток. Радіо за стіною. Радісні звістки з-під Ростова...

Скоріше б побачитися з сім'єю — та й знову назад. Бо як на те — там у них хвороба за хворобою.

1 грудня. Матеріали з «Правды» — «Наступление». Знову чекання на погоду.

На Південному фронті ініціатива перейшла в наші руки.

2 грудня. Виліт о 10-й годині. Через Волгу. Куйбишев. Виліт. Посадка в Аблай-ауил. Ніч. Школа. Башкирське село. Ночівля.

3 грудня. Сидіння в Аблай-ауил. Пілот. Екіпаж. Пахуче сіно.

6 грудня. Наближення до Уфі. Башкирські степи і сніговії. Українські села. З Кременчуччини переїхали сюди десь 42 роки тому.

7 грудня. Уфа. Советская, 21/6.

Буран. Мороз — 38°. У Мариночки — грип, кір.

Спілка письменників. Участь у допомозі башкирським дивізіям. (Панч, Рибак, Яновський).

8 грудня. Журнал «Українська література». Кундзіч (дружина, журнал, суп) — усе на ньому.

На партзборах (Фефер, Городської, Сосюра, Панч).

20 грудня. Уфа. Сім'я. Мариночка на руках. Вечір. Вогні. Згадки: Київ, вікно, привокзальні вогні. Цілував би руїни міста. Заросла шпорішем вулиця. «Папа, а ворог взяв мого коня?»

Зведення з фронту. Мрії про майбутню весну, літо, про баштани, кавуни.

* З почутого й записаного.

* Балабай. Він зібрався, зрештою, на війну. Дружина наварила, напекла. Об'ївся. З того почалися його труднощі.

* Вислоухий член Спілки. Задумів більше, ніж думок.

* Поляк. Тут він був уже багато років, але й досі у нього мова була такою: «Можече впасть» (можете впасти).

* Людина, розлучена з милою, тужить сім літ; людина, розлучена з Батьківщиною, тужить усе життя (туркменське прислів'я).

* Йдучи на війну, нічого не забув — навіть оцупка струни: мило різати, коли ділять у взводі.

* * *

* Березовий скілок. Німецькая каска,
Потічок Орелі... Фашистівські пики...
І матіпки-веньки предавнія казка
Про велетня й битву за волю велику...

* * *

* Не скрізь я зміг бувати,
Та скрізь хотів я бути,
Снарядом із гармати
Летить над полем лютим...

* * *

* В хмари дим піднімається —
Огняна каламуть.
Світ тривожно гоїдається,
Хмари хвилями йдуть,
А гармати все б'ють...

21 грудня. Постановка «Запорожця за Дунаєм». Гра
Литвиненко-Вольгемут, Паторжинського (перегравав).
Дует останнього акту. Плач...

Мариночка поправилась. Її дзвіночок-голосочок:

Мы лошадек напоили
И почистили, помыли.
Эй, лошадка, ты постой,
Напою тебя водой!

Її «си», її танці, «Яблучко».

23 грудня. Постарілий Панч. Нервовий Сосюра. В черзі
за пиріжками читав мені свої останні поезії. Поезії Ти-
чини.

24 грудня. Ялинка. Як у Києві. Льокіна пристрасть до
іграшок, гранія, ляльок; по малюванню — «посередньо».
...Коли б сьогодні було звільнено Київ!

Зимовий сонцеворот. Збільшення дня. Щасти в пере-
могах!

26 грудня. Вітя — добра душа. Радості Віктора — щось
зробити добре для колективу (садок), для керівника (Лю-
бов Казимирівна), допомога матері (цвяхи, банки — за-
мість посуду).

27 грудня. Сниться (вже не раз) отець. Все мовби при-
ходить (звідти, од німця)...

Величне значення Уралу та Західного Сибіру у справі
оборони країни.

28 грудня. Збирання в дорогу. Скоріше, скоріше на За-
хід!

Мороз. Скрипуча ніч.

Місяць. Діти. Сидів і дивився в обличчя, — маленькі сплять...

30 грудня. Проводив дітей на світанку. «Жечі на плечі» о 9-й годині — і на вокзал. З снігу назустріч — Льокинка з ранцем. Попрощався. Провела. «Учись, учись, доченько!»

Виїзд. 5-та година вечора за московським часом. Лежу на третій полиці. Іду на Куйбишев.

Прислухався до розмов. Мова війни. Праворуч:

— Тяжелее всего связисту... Враг бьет, рвет, разрывает... В любую погоду, в любой обстановке — иди, соедини... пняй...

— Во-первых, артиллерист прет на гору, а пехотинец норовит в ложбины. Я их все соединяю. Пока приучил — здорово стало получаться.

— Уж если в селе все светится, кругом ракеты — значит, немцы в селе. То же — в лесу. Идет, палит, куда попал, с автомата (до пуза упрет), кричит, светит... Слышишь это — ушел в сторону и там работай. Приучил я немцев.

— У них автоматы грубые, но крепкие. Прицельный огонь निकудышний, хотя нарез большой...

* Не запімів Дніпро, о ні!
Не скуто кригою лавицу.
Там грізний рев, там бить пісні,
Там грізний бій за Україну.

Там бій за правду, за добро,
За променисті людства зорі.
Шумить Дніпро, реве Дніпро,
І неутішно стогнуть гори.

А битва йде, нападник йде,
Криваві горя ріки плинуть.
І підніма рамена день
Ізнов над горем України...

31 грудня 1941 року. Світанок. Назустріч — ешелон з підбитими танками німецькими. Танки з хрестами.

— Эшелон с танками — это уже хорошо!

Приємна вість. Начальник поїзда повідомив останнє радіо: нашими частинами взято Керч, Феодосію.

12-та година — «Інтернаціонал». Куйбишев.

Чарка з фляги за успіхи в новому році. З Андрієм Голвком (на пероні, коло стовпа).

1 січня 1942 року.

* Ми родились під Зорею
І йдемо під нею.
Ні, не з глини, ні, не з глею
Те, що звем Землею,

Те, що звем Землею,
Матір'ю своєю,—
В світлих мислях Галілея
Квітло, мов лілея.

Те, що звем Землею,
Матір'ю своєю,
Світить полум'я ідеї
Серцем Прометея.

Те, що звем Землею,
Матір'ю своєю,—
У Гераклі та Антеї,
В думках «Одіссеї».

Те, що звем Землею,
Матір'ю своєю,—
В прапорах над Мавзолеєм,
В битві-епопеї!

Ні, не з глини, ні, не з глею
Те, що звем Землею.
Ми родились під Зорею
І йдемо під нею!

Новий Рік. Ніч на ногах. Квиток на Ілецьку Защиту. Частина з західноукраїнців. Командири латиші. Артилеристи в англійських шинелях...

Дві голови — одна до одної на полицях: узбек, українець з Вінницької області...

2 січня. Вісті з Сімферополя... Петрозаводська...

Знову все частіше й частіше почав я зазирати на карту України.

Друг-залізничник:

— Верхня будова полотна здиралась «черв'яком» (це встанне перед відступом). З Бессарабії ми вивезли весь рухомий парк. Гасло: жодного вагона ворогові. Одесити підкачали... Лишили багато вагонів нового випуску — з автозчепленням... Німці всі наші дороги перебудовують на однопутні. Другу колію вивозять... Доведеться покласти не менше як двісті тисяч погонних метрів настилу рейок...

3 січня. Станція Казахстан. Проводи залізничників-казахів. Казахи і казашки з сніжних степів. Зустрічний санітарний поїзд. Між вагонами — телефонний провід.

Куда же ты, парень?
На русскую землю —
К родимым деревьям,
К родимым полям...

Проводжали казахи свого побратима...

День — заметіль степами. Чкалов¹. Оренбурзькі степи. Кушпіль. Вечір. Уральськ.

4 січня. Я дивився на засніжені безкраї казахські степи. То тут, то там на лінії дороги вивантажувалось устаткування українських заводів. Я думав: багато майбутніх велетнів позначають початки свого другого народження кривавою осінню 1941 року...

¹ Нині — Оренбург.

Поїзд стояв добу в Уральську. Засніжене місто. Окремо — вокзал. Пара молодих. Одружини.

6 січня. Саратов. Редакція на чемоданах. Столи.

По снігах, обплямованих кров'ю,
Сонце в захід ішло, сонце в захід ішло...
Там великого серця любов'ю
Нас на битву вело, нас на битву вело...

В того — мати розп'ята на дереві,
В того — брат без очей, в того гине сестра,
І Дніпро стугонить і здригається в реві,
І палають розтерзані хвилі Дніпра...

7 січня. Агітвікно. Броня. Їду чи не їду?

* Душе моя, не болій, Не болій, не сумуй — Крізь гарматний двобій Голос матері чуй... Кличе мати твоя, Чути — чайка гука...	У запеклих боях Та проб'ється ж рука, Щоб обняти стару Сиву пеньку мою... У кривавім бою Я сльозу їй утру...
--	---

8 січня. Поїзди Червоного Хреста. Передача листів хлопцям. Шиян. Останні фронтові відомості. Призначення мене керівником групи, що виїздить на Україну (Ворошиловград). Радіокомітет.

9 січня. Гора Саритау — напроти Ленінської вулиці. Група відлетіла на Воронеж. Агітвікно.

10 січня. День у будинку Раднаркому. Погоджуються мій від'їзд. Групи, що відлітають, від'їздять на роботу на Україну. Реевакуація. Всі живуть подіями на фронті.

* Відгомін удару —
Межи гір ідем...
Кари йому, кари!
Кари кату, кари,
Громовиць з огнем!

11 січня. Люди біля репродукторів на площі Революції. Ідальва в «Асторії».

* Як немає любові у серці твоїм,
То немає й тривоги.
Пролягають дороги крізь бурі й бої
До звитяг-перемог.
По дорозі пішов я вперед,
По дорозі одній...
За горою тріщить кулемет,
Розгоряється бій...

12 січня. Переписав вірші Сосюри, Рильського. Досвіток. Вокзал.

Серце моє, не болій,
Не болій, не сумуй —
Крізь гарматний двобій
Голос матері чуй!!!

— ...А скажи мені, Олексю, ти не знаєш, як називається ота квітка? Така: квіточки сині-сині і багато, бадилля колючкувате, будяка більше нагадує. Згадалась вона мені чомусь, ось уже другий день стоїть перед очима.

Знову не виїхали через транспортні засоби.

Я сиджу за столом, пишу вірші. Дашкевич¹ читає-перекладає машиністці статтю «Один день у Харкові». Мимоволі прислухаюсь до фраз. Серед стуку машинки уловлюю зміст. Рідні вулиці, назви місць, будинки... Стільки рідного, милого. Повернемось! Буде помста!

13 січня. Невдала посадка на потяг (теплушка). Збори Харківського театру революції до Воропезка. Розповідь Андрія Головка про будинок коло Шведської могили: гола жінка мчить верхи по зелених луках — щосили, з розпущеними, як дим, косами.

Щось в останні дні з голови не виходить Київ. Його площі, ніч, вогні у Дніпрі, високі схили і печуваної живодайності вітерець з полів...

15 січня. Почались морозці. Сонце. Запахло пролісками, весною, Україною. Увечері запис для радіопередачі (здавав Київ). Читав «Весняне»:

І сьогодні весна, як учора,
Як у той вісімнадцятий рік...

17 січня. Сон на стільці. Прокинешся вночі — машинки друкарські стукотять. Батьки згадаються — безсоння. Листи земляків до «Комуніста». Чоботи я одержав разом з Головком, і взули разом. Він уже шість разів латав їх.

— Я,— каже,— в шість разів більше ходжу за тебе.

18 січня. «Мандрівочка пахне...» — та й тільки.

Сіл і міст чарівні риси
В окривавлених вінках...
Ще миліші, запашніші
Квітнуть квіти на гілках...

Взято Харків. Приліт Старченка. Газети «Советская Украина», «Комуніст». Пишу вірші — од 11-ї години до 2-ї години. Головка прочитав, сказав:

— Сирець.

¹ Працівник «Комуніста».

Балабай одержав костюм з фонду інвалідів Вітчизняної війни (шинель і шапку). Це з тих хлопців, що на колінах гроші роблять...

На радіо.

Настала розплати
Сувора година,
Вперед за Україну,
Сини України!

19 січня. День від'їзду. Хрещенський мороз. 14 чоловік.

20 січня. Вагон у морозиві. Жахливий холод.

Склад групи (на Україну): раднаркомівські працівники, дві дівчини з ЦК комсомолу, організатори господарства, «комуністівці».

22 січня. Станція Вороніж... Поїзд-редакція «Комуніста». Мороз. Температура — 41°.

Робота зеніток — після кількох місяців...

23 січня. Ранок. Міллерово. Гармати. Кінні донські частини. Бурки в вівсюзі.

Мені сьогодні сорок років.

Не ті пісні, не так співаються!

24 січня. На підступах до Ворошиловграда. Місто. Німецькі розвідники.

Мороз. Сонце. Весна. Україна. Ворошиловград (порівняно: порожнеча). Бавя. «Я вірші став писати під вечір золотий»...¹

Холоднеча в редакції, в квартирах.

З нами група харківських письменників — Хазін, Гавриленко.

Довідалися про смерть Трублаїні. В бою порвало кишки...

25 січня. Редакція. Столи. Це не ті гарячі столи, що в Саратові.

«Я працювала в госпіталі, був один з Києва — Ларін; три дні не їв, коли почув про взяття фашистами Києва... Люди аж горіли, коли чують: те місто взяте, те... Оцими б руками фашиста давити...»

26 січня. Збираємось з Халемським на фронт (6-та армія). Барвенкове. Яма.

Доносяться артудари. Мороз — температура 36°. Ждемо паперу.

Олександр Левада, Сергій Борзенко, Степан Крижанівський, Шутов, Хазін та інші (харківська група). Ансамбль

¹ Рядок з поеми В. Сосюри «Червона зима».

шахтарської пісні (композитор Модест Табачников — вихованець Одеської консерваторії).

Андрій Головка бігає за тютюном, прихворів.

Зовнішній вигляд міста: руїни, порожні квартири. Одна машина на електростанції. Повернення верстатів.

28 січня. Борис Горбатов:

— Куди їхати?

— Звичайно, на Лисичанськ. Далі — на Лозову, Павлоград, Дніпропетровськ...

Група письменників — Гордєєв, Прицкер, Вишеславський, Фалікман. Виїзд на Старобільськ.

Нехода:

— За один день — вдома...

29 січня. Хуга. Машини повертаються в місто; заносить. Як виїхати на Старобільськ? Дивом дістав книги дітям (читанка українською мовою плюс ігри).

Холод у квартирі.

30 січня. Башмак¹. Пропозиція Чеканюка про гумористичний розділ. Наказ з'явитися на роботу о 12-й годині... Коротченко² виїхав поїздом через снігові замети. Відгомін гарматного бою. Розмови про поетичну нараду в Москві.

31 січня. Ночівля. Виїзд у Старобільськ. Вагон. Ідемо українською землею, що на ню не ступала нога окупанта.

1 лютого. В'южить у степах, гуде в вентиляторах, у трубі. Вагон бригади снігоочисників.

Станція Новий Айдар — замети. Гул моторів німецької авіації, бомбардування...

Вечором — Старобільськ. Редакції газет «Колгоспне життя», «Во славу Родины».

2 лютого. Вантажання на південь.

Старобільськ білий — іще біліший, ніж у жовтні.

Прийом у Корнійця³. Багато народу в прийомній. Генерал Малиновський... Затишшя.

3 лютого. Від'їзд о 7-й годині 30 хвилин ранку.

Біле поле. Мороз. Сніг. Люди на дорогах. Захист лопатою від гострої хуги. Дівчата, молодичі. Хлопці, поодинокі мужчини. Весь день і вечір на вітрі. Стан замерзання. Одягнув валянки — на сорок першому році життя.

Новий Айдар. Бомбардування. 132 чоловіка забитих. Фашистський стерв'ятник шастає по наших тилах і розгромлює поодинокі машини з бриючого польоту...

¹ Письменник Яків Баш.

² Д. С. Коротченко був у ті роки секретарем ЦК КП(б)У.

³ Л. Р. Корнієць — у ті роки голова Раднаркому УРСР.

Степи донбаські. Розрита могила. Циган з Дніпропетровщини (робітник кар'єрів) каже: «Та нічого в нього не вийде...» І в чому у нього душа держиться? Хука собі в пучки. Очі рогом вилазять.

— Коли, товаришу командир, в свої краї? Нема нічого гіршого, як у чужій хаті жити,— не там поставиш, не там положиш...

Вечір в редакції газети «Советский патриот». Терещенко, Швець.

4 лютого. «Лисиче над Дінцем, де виспе дим заводу...»

Лисичанськ. Політуправління Південного фронту. Умови роботи військових кореспондентів. Кротов з «Правды», Лілін з «Красной звезды», фотокореспондент Володя Іванов. Ідальня (гірницька ідальня).

Почівля у шахтаря. «Краще,— каже,— нові побудувати шахти, ніж поновлювати. Копри, котли — все пішло вниз».

5 лютого. Лютючі морози. Терикони — монументи людської праці, високі південні могили — монументи боротьби слов'ян за свою свободу.

Бригадний комісар — Брежнєв¹.

* Феня Мартиненко (село Хрестище) розповідала, як німці відступали з Богородичного:

— Коли вони відступали, то майже всі були обморожені. До нас у хату зайшло понад двадцять душ. Всі вони так само були обморожені. Двоє з них були так обморожені, що не могли зняти чоботи й ботинки, і тоді їм ботинки й чоботи обрізали на ногах по шматинці. Потім мене примусили відтирати їм ноги. Коли я почала одному з них терти пальці на ногах, то пальці зовсім повідпадали. Я перелякалася, але німці знову примусили мене терти ноги іншим.

---

¹ З Л. І. Брежнєвим П. М. Усенку доводилось неодноразово зустрічатися в дні оборони Донбасу в 1942 році. В архіві П. М. Усенка зберігається посвідчення, видане Л. І. Брежнєвим 25 червня 1942 року:

«Предъявитель сего писатель т. Усенко Павел Матвеевич действительно является специальным военным корреспондентом газеты «Коммунист» на Южном фронте.

Всем командирам и политработникам частей и соединений фронта оказывать тов. Усенко всемерное содействие в его работе.

При нем личное оружие — пистолет парабеллум № 7598.

Удостоверение действительно по 15 сентября 1942 г.

Зам. нач. Политуправления в/ч 1080
Бригадный комиссар

(БРЕЖНЕВ)».

Коли вони відходили з нашого села — з Хрестищ, Слов'янського району, — то всіх обморожених позакутували в ковдри, рядна та інші теплі речі, які награбували в населення...

6 лютого. Виїзд на Переїзну — Третя Рота. Морози. В степу мете. Запорошені обози...

Нарада з письменниками. Виступав полковий комісар Крутиков — лектор Комакадемії.

Готуємо колективний збірник «Южный фронт». Треба здати його до 23 лютого.

Стрівся в Новому Айдарі з Костюком, Гордєєвим. Повернення «голосуванням» — ловили попутні машини. На дорозі валяється забита коняка.

Довелося чекати до 9-ї години...

Спів холодного вітру над ярами в деревах.

7 лютого. Безперервна артилерійська канонада. Гул мортов у повітрі. Мороз. Сонце. Поземка за ярами, за Дінцем білі степи.

Брежнєв — завдання. Умови роботи військових кореспондентів на Південному фронті. 8-й день. Машини позастрявали в снігах — з Кам'янська, Старобільська, Ворошиловграда.

Вечоріє. Велике вогненне коло сонця заочується в сніги. Несеться гул артилерійського вогню.

Труднощі на фронті з підвозом снарядів. Поранених вивозять на санках. Багато грузинів. Ліля, сестра в госпіталі, розказує:

— Два померли на руках. «Сестра, іди до мене...» Поранення осколком кишкового тракту. Пораження навперекіс грудей. Дірка при виході коло ключиці.

Кулеметні черги. Стали знову поступати поранені. Значна більшість — у ноги: наступ...

8 лютого. 5 годин 30 хвилин вечора.

Стара, з низькою стелею хата з присінками. Збільшений портрет подружжя у роки дозрілості — в рамі (ретуш провінційного фотографа). Саморобні малюнки когось із членів сім'ї (ріки, тополі, хата; або ж: ліс, хата, дівчина заблудилась); такі ж саморобні (певне, господинині) настінники зі змістом: листки, квіти. В передній кілька ординарців, писарів, шофер. У вікно з «кабінету» (колись була спальня) видно: на першому плані кілька хат на спуску до Дінця, а далі — безконечні задонецькі простори: переліски, степ, шахти. Все засніжене, в молочному тумані...

Наші пішли в наступ.

Вітер гуде в деревах. Спалахи над степами. Літаки. Наближення бою.

9 лютого. Робота над матеріалами допитів військовополонених німців та румунів у 7-му відділі... Відлига. Дощ. Одчайдушні контракти фашистів. Кореспонденти «Комсомольской правды» з Лозової розповідають про трофеї.

10 лютого. Підготовка виїзду на позиції... Дощ.

Приїхали Торін, Костюк, Прицкер та інші. Беруть участь у роботі над збірником по Південному фронту.

11 лютого. Розвезло. Виїзд о 10.30. Зі мною — Соболев із ТАРС.

Сонце. Дорога. Зламалась ресора. Зупинились на пункті постачання. Халемський: «Молочка б!»

Машина — кольору дороги. З латки білого на латку чорного. Згадав пересувний будинок Пришвіна із «Неодетой весны». Транзитні пташки. Гукання гармат. Кулемет...

П'ять підвізників з гороховим супом. В кімнатці шитво, утюг.

Скільки металолому розкидала війна! На дорогах, на узбіччях...

12 лютого. Світавок довгий, український. Квакають міномети. Перетиштя. Прошуміла з півдня птиця крилами. Виринають руїни погорілих, розбитих хат. Валяється німецька каска. З коняки (на узбіччі) кров стікає на дорогу. Ось хата — лишився комин, стирчать з-під руїн обгорілі кочерги, мисник, цибуля висипалась з-за запічка... Ось поруч друга хата — розбита. Шмат стіни. Застряв між віт вишні. Він пригнув її. Прийде весна — і бруньками, що залишилися, вона зацвіте так само, як колись, а потім вродять вишні, налиті кров'ю... Під обгорілими руїнами хати лежить жінка. Спочатку її вбила куля (виглянула у двері), а потім заїплюлась хата і придавила господарку.

Молодий садок збоку. Там з-під снігу виринають трупи наших воїнів. В шинелях, з рюкзаками. Одному перебило каску, розкривавило голову. Трудові мозолясті руки. Чисто виголене лице (перед боєм). Гвардійці.

Дали розпорядження ховати. Тут же, в саду.

Населення — бригадами за соняшниками (дівчата, жінки). Чорна соняшникова нива — колись і ця нива цвіла і дивилась в сонце.

Мінні поля перед Закатним. Продірявлений млин на горбі край дороги...

13 лютого. Красний Лиман — Дробишево. Ярова. Красиві села, люди. Банне. Богородичне.

У Богородичному розстріляно німцями 17 чоловік. З собою німці забрали 127 душ дорослого населення. Відступаючи, погнали людей від 15-ти до 50-ти років, які несли на плечах великі вантажі, тягли сани з речами та гарматами.

Серед розстріляних: Деркач Іван — заготовлювач, Колесник Микола — депутат сільради, Решетняк Катерина, Губенко Раїса — комсомолки, Кременчуцька — член партії. Розстріляно всю сім'ю старого партизана Ковбася Максима Федосійовича, його дружину Євдокію Сергіївну, сина Миколу — комсомольця, Клавдію — дружину комсомольця-сина, синів Михайла і Олексія...

...Ми проїздили чудесні села. Бачимо: свіжа могила, п'ятикутна зоря — розстріляні...

Розлоге село. Між святогірськими горами. І відтіть гора, і відсіль гора. За горами — яр. Там розстрілювали. Сніги відтануть — тоді люди розпізнають трупи.

За 88 днів спалено 75 хат, 55 сараїв, 5 клунь, 2 амбари, зруйновано і пограбовано школу, лікарню, магазин, клуб і колгоспні будівлі...

Дядьки на волах (їздові). Потік поранених. Бої...

Підвіз боєприпасів.

* Німецькі солдати пишуть про свої клопоти (листи знайдено у вбитих).

Лист солдата Корбера (польова пошта 22602) від 6 лютого:

«Дорога Аннемарі, за зведенням верховного командування, на південній ділянці фронту тривають тяжкі оборонні бої. Це й справді так, росіяни атакують нас великими силами. Уже майже три тижні, як нас перетворено на піхотинців, ми беремо участь у боях, і поки що немає жодної надії, що нас замінять. Протягом останніх 8 днів ми не мали можливості утримувати наші позиції і змушені були щоденно відступати на 3-4 км — до наступного населеного пункту. Більшість росіян — це кавказькі війська. Ми відбивали їх два тижні: вони атакували нас щоденно — вдень і вночі, особливо вночі. Важко собі уявити щось неприємніше, як нічну атаку під час снігової пурги, від якої крижанієш, та ще й коли противник атакує великими силами. Вночі ми перебуваємо у стані бойової тривоги. Інакше неможливо чинити росіянам опір. Добре ще, що вони — через те, що глибокі сніги, — не здатні швидко пересуватися. Якби не це, то ми зовсім би пропали. Наші втрати дуже великі. Був такий час, коли нам загрожувала небезпека опинитися в оточенні. Нам ще пощастило.

З їжею в нас теж негаразд. Кілька днів ми взагалі нічого не отримували. Зараз справи з продовольством налагоджуються. Зрозуміла річ, що наш настрій після останніх неуспіхів не піднявся. Ми докладемо всіх зусиль до того, щоб росіян тут затримати. Свої особисті речі я розгубив, і тепер у мене нічого немає...»

Лист обер-ефрейтора Шіллера (польова пошта 22602) від 6 лютого:

«Моя дорога дружино і мої дорогі діти! Сьогодні я нічого не можу писати, оскільки обстановка цього не дозволяє. Ми перебуваємо безпосередньо в бою. З твоїх листів я довідався, що ти отримала всі мої посилки (12 штук). Ти маєш отримати ще одну. Багатьох листів від тебе не вистачає, багатьох листів я й не сподіваюся отримати, оскільки велика частина пошти опинилася в руках росіян. Закінчую цього листа, оскільки тут багато різних подій. Ах, як би мені хотілось вирватися, нарешті, з цього пекла! Проте не будемо занепадати духом, незабаром мине сувора зима...»

Лист обер-лейтенанта Вільземіхта (польова пошта 03732) до графині Штеквітс від 6 лютого:

«Дорога Кристо! Чотири дні тому у нас сталося велике нещастя. Росіяни прорвали наш фронт і знищили велику частину обозу. Ми втратили внаслідок цього кращих із наших людей, декого з них ти знала...» (Далі йде перелік прізвищ).

Від того ж обер-лейтенанта — від 3 лютого:

«Дорога Кристо!.. Росіяни — це скажений народ, просто не віряться; я найвищою мірою занепокоєний: що станеться з моїми речами?»

Лист ефрейтора Баупмайєра (польова пошта 22602) від 6 лютого:

«Мої дорогі! Ви, напевне, давно очікуєте від мене листа. Я теж не отримую від вас листів, але я знаю чому, а ви не знаєте. Те, що я пережив останніми днями, описати неможливо; одне слово, це був жах, але про це — пізніше. Тут дуже холодно, морози сягають 40°, тривалі снігові заметілі й великі замети, так що машини загрузли в снігах. Ніс, вуха і ноги пообморожені. Проте будемо сподіватися, що навесні нас остаточно замінять і відведуть у резерв. Напевне, ти уже отримала посилку, що я її тобі послав, а також в'язану кофтину...»

Німецькі картинки. Зрадники й кати по селах...

Дорогою нас двічі обстрілювали з повітря. Спочатку побували під кулями «юнкерса» на полі, потім — у Богоро-

дичнім. Ми — це група кореспондентів та кінопрацівників: Полторацький, Соболев («Правда», ТАРС), Петров.

14 лютого. Ранок. Без машини. Куди їхати? Ворожі літаки. Рух боєприпасів на Голу Долину...

Село Богородичне — місце німецьких штабів: блокноти польські, консерви норвезькі, пляшки з вин — етикетки французькою мовою, сигарети турецькі.

Гола Долина. Гестапо. Тисячі закатованих. Кат Решетняк і староста.

Полонений. Чорний, високий. Ім'я — Макс. Шофер, переведений в піхоту (тепер — масове явище), став автоматником. Витягли з погребів...

* Послідовними хвилями льотчики Рязанова обрушилися на ворожу колону. Стиснута снігами, вузька дорога перетворилася на дорогу крові, уламків і смерті для ворога.

Доцикін і Судариков пройшли над рештками колони на бриючому польоті. Трупи солдатів і коней чорніли обабіч дороги, яскраво-червоні плями крові чітко вирізнялися на блідих полотнищах снігу.

* Прочитав Я. Городського «Оружие».

15 лютого. Виїзд у Красний Лиман. Знову мороз. Валянки. Безперестанна робота авіації. Відновлення залізниці. Робочі бригади. Склади. Зенітки.

16 лютого. 30-та кавалерійська дивізія. 127-й полк. Люди. Нашадки запорожців. Кубанці. Комісар дивізії. Командир дивізії.

Люди дивізії. Синиця. Шевченко. Іздовий Бойко.

Нічні атаки літаків У-2. Вечеря. По хатах — телята...

Ніччю на санках. Сполохи. Вогні Донбасу.

Турботна ніч. Четверта година. Ракети. Вибухи.

17 лютого. Ранок. Виїзд на Шурине, під Маяки. Розбомблені ліси. Мов якийсь звір потолочив сосну, вільху, дубину.

«В моє село не йдуть листи...»

На мінометній батареї. Куці плавнів. Село Маяки. Артилерія. На санках по передовій...

18 лютого. Суд над жандармами...

Кат. Коротке це слово. В зміст його народ вкладає свою уяву про мускули хорта і вовчу пащеку. Кат, катюга...

До просторого залу Палацу культури сторбжа ввела ката.

Велика і шумна аудиторія спочатку навіть і не примітила появи середнього зросту людини з очима скрадливо-

го звіра, з чисто виголеним лицем; ця людина, поспішаючи, пройшла лівим проходом до сцени в супроводі двох юнаків — недавніх бійців партизанського загону.

Може б, отак і лишився *не помічений* ніким цей звір з кривавими пазурами, коли б випадково не стрілися з ним віч-на-віч недавні його жертви, яким дивом удалося вціліти.

І от він сидить на лаві підсудних...

* Свідок:

— Я за то, щоб избавитися от паразитов. Бил так, что я терял сознание...

Підсудний:

— В некоторых пунктах признаю... Не всех...

В залі суду:

— Интересно посмотреть паразита...

— Да таких и судить не надо! Поймал — и коцнуть...

Підсудний:

— Так чтобы я бил — у меня наглости не хватало. Староста показывал: «Вот так бьют!» Конечно, я силой неволи. Только под игом переводчика...

— Чем избивали?

— Пряжкой... А староста палку имел. Под силой оружия только бил. Но не мог не бить. Думал, что сделаю вид только, что бью,— чтоб отвести глаза... Тихо бил...

Свідок:

— Те палки ходили не по скоту, а по людям... Он избивал так, что человек кричал, а потом уже переставал. Спали на полове и на цементе... С вечера человек ляжет — на утро не встанет...

Інший свідок:

— В нашем Советском Союзе собака так не может есть, как нас в концлагере кормили. Баланда. Мерзлые буряки... Воды не видали два месяца, ни воды, ни соли. Лошадь с требухами варили, а то и не сваренную кидали... Или приказ: «Выходите на двор — бить воши».

— Сколько градусов?

— Градусов тридцать холода, а может, и больше...

— Товарищ председатель, просим: пусть повернется лицом к публике — посмотреть на этого гада!..

19 лютого. Прийняття прапора шепетовцями¹. Красний Лиман. Монумент Леніну.

¹ 96-та стрілецька дивізія (згодом — 14-та гвардійська дивізія імені Яна Фабріціуса), якою командував Герой Радянського Союзу І. М. Шепетов). Павло Усенко написав про цю бригаду нарис «Шелест червоного стяга». В 1942 році під час першого визволення

Телефон:

— Передайте кореспондентам, що машина буде в 6.00 утра и заедет к вам... Мамедов. Принял. Подпись.

20 лютого. Світлі дні. Мороз. Сонце. Їдемо з Лимана на Лисиче. Ударились машиною об мостове склепіння. Потім стала бити по нас протитанкова гармата... Довелось визирати з-за горба. Серебрянка — стовпи з показниками до рiг. На сребрі поля.

Зупинка у Ланцмана¹. Живе на квартирі. Там дві жінки — мати і дочка. Мати — чешка. Говорили про Мораву, гори Татри, долини Словаччини, Ужгород.

* Похилая хатка,
Там Грнава шумить...
Схились, паніматко,
Водою умиьсь.
— Сльозою умилаьсь...

Розмова про забитих. Сльози дружини й доньки.

* Матінка тужить над Грнавою:
— Сльози винось на Дунай!
Ріко, уквітчана славою,
Сину наказ передай.
В полі кривавому, млистому
Хай він — на смерть ворогам —
Викине зброю фашистову
Й здасться радянським братам...

21 лютого. «Комуніст» і досі не виходить.

Мороз і сонце. Дні чудесні. Редакція газети. Виїзд машини з Ворошиловграда. («Советская Украина» і «Комуніст»).

22 лютого. Їдемо машини, листів і новин. Робота над матеріалами.

Верхне (Третя Рота). Пролетарська, 31. Коло церкви. Дійти до клубу. Три могили з вінками. Стежка поміж клумб на Пролетарську.

У шпиталі. «Сестра, води...» — тільки й чуєш. Узбеки: «Сестра, пер... пер...» (Жарко).

Харкова генерал-майор Шепетов, будучи тяжко контуженим, потрапив у полон. Відкинувши, як і генерал Д. Карбишев, пропозицію зрадника Власова вступити в т. зв. РОА (Російську визвольну армію) і піти на службу до гітлерівців, генерал Шепетов пройшов усі жахи фашистських тортур і нескореним загинув у травні 1943 року. Докладніше про генерала Шепетова та його дивізію розповідається у повісті А. Тутика «Несгибаемый». Павло Усенко був особисто добре знайомий з Іваном Михайловичем Шепетовим.

¹ Командир Червоної Армії, з яким П. Усенко познайомився в 1941 році під Білою Церквою.

— Пиши, сестра, останнього листа. Двоє дітей. Пиши дружині, щоб сина викохала, щоб був такий, як я, щоб нагадував їй завжди мене...

* Під гул гармат, під гуркіт бою
Підняв він руки: — З вами, ваш!
Я ждав хвилини золотої,
І я діждавсь її, діждавсь!
В піснях моя слов'янська мати
Мене учила в чорний час:
— Німецька каторга проклята
Не буде вічною у нас...

23 лютого. День Червоної Армії. Нова квартира. Робота над матеріалами.

Дора Данилівна Дорошенко. 1923 року народження. Була поранена. Виховувалася у брата лейтенанта. Брат загинув на фінському фронті. Батько загинув у партизанах (6 партизанів у розвідці).

* За горою — поле бою...
Йдуть хоробрі. (Ніч, Війна...)
Славних лицарів-героїв
Воскресають імена.
Йдуть хоробрі, смілі, дужі,
Незважаючи на смерть,
Як ходив Михайло Фрунзе
В бій на ворога, вперед!
При калині, при долині
Смілим соколом літав...
Ні, Пархоменко не згинув!
Ні, Пархоменко не впав!
Не упав, не похилився,
Свиснув, крикнув на коня,—
Де тополя, зупинився
І таке промовля:
«Не вино шумує — жито,
Вийти з косами пора.

Не ворожим зграям пити
Чисту воду із Дніпра.
Чи при місяці, при сонці,
Чи при ясній при зорі
Налягайте добре, хлопці,
Та на кулі, на шаблі!..»
Вітер грає полянами...
Грізні марева війни...
Йде старий Боженко з нами,
Голос чути: «Рубони!»
Рубони та сікони,
Рідні землі борони —
На гаряче, на холодне
Сміло ворога жени!
Хай скресає крига рік,
Хай лунає дужий крик:
Хто впаде на полі — слава!
Слава, честь тому повік!

24 лютого. Зенітки по фашистських «щучках». Розриви в небі. Вірш...

* Ти згадай мене в ті дні —
Через війни і вогні.
Може, буду в полі я.
Може, буду попів я.
Може, пісня дорівняє
І мене до солов'я.
...І коханим, і знайомим
Пишуть вірші всі на спомин.
Я ж нічого не пишу,
Тільки думку колишу...

25 лютого. Редакція «Советского патриота». Позички паперу. Участь у боях. У білих халатах. Знищення п'ятнадцяти фашистів.

Розвезло... Сплю під богами на місці бандита (ліжка).
* «Крізь дим і вогонь» (автобіографічні матеріали).

Батько ходив під снігові гори (з тією метою, щоб розбагатіти на землю), але повернувся ні з чим. Пояснював так: по-перше, земля невдобна, кам'яниста, гори кругом; по-друге, наскакують чеченці... Останнє, думаю, було найбільш дошкульним приводом. Ризикувати — хоч і така пристрасна ідея: зробиться власником землі! — показалося батькові не по душі, хоч боягузом він ніколи не був...

Проте мрія його так і не здійснилася більше, ніж на три чверті десятини, — останнє прийшло з революцією славетного 1917 року...

* Батько... Все життя хотів дати дітям більше, пристрасно хотів. За бігом днів не відчував, а зараз, на схилі (при повнім безсиллі, побачивши, що життя його закінчується), відчув усе це глибоко і тяжко...

На прожите життя своє дивився, як на порожній мішок, — клав туди все життя, а де поділося усе те кладене? Порожньо...

Мороз. Хуга. Вікна — як ведмеді.

26 лютого. Тайна Ларивон. Кулеметник. Мовчазний, надто мало про себе говорив. Знали тільки, що з Пересипу, — одеський вантажник. Учасник громадянської війни, контужений, нагороджений орденом Червоного Прапора. Простий, мовчазний, розумний чолов'яга. Прийшов у частину бійцем і став кулеметником. Виключного спокою людина. Підпускав фашистів на п'ятнадцять-двадцять кроків, а тоді нищив. Коли командир взводу давав команду відкрити вогонь, він не поспішав: «Хай накопичаться...» Це була його улюблена фраза. Одного разу бив, бив гітлерівців, а вони лізли, тоді він, втомившись, своєму напарникові каже:

— Н-на! — (Заїкався). — Т-ти ще попрацюй, а я закурю...

Загинув в одному з боїв.

У передмісті, де маленькі хатки і маленькі дворики, скромно жила маленька молода жінка. Іноді собачка там тавчав...

Та ось якось навколо хати, по дворичу, вона розвішала свою прану білизну — і якось миттю розрослася в об'ємі. Білизна, сорочки, панталони, нічні простині, трико, панчохи, плаття, хустки, косинки... Все це, нап'яте тугим вітром і гарячим сонцем, тріпотіло навколо хатки, як велике казкове дерево великого людського життя, — і це в моїй

уяві збільшило життя господарки маленької хатки значно...

(На цій деталі дати людину, молоду жінку, вихід її з кола замкнутості, взагалі показати життя більшим, ніж здається сторонньому оповідачеві...)

* Навколо будівель — паркани; вулиця, що круто спадає в придінцеві яри, вкрита жужелем; кучугури снігу, що розтане, — почорнілого, вкритого вугляним порохом, а на тлі цього білизна ще біліша...

...Так я й не зрозумів, на чому дівчинка спускалася з льодяного пагорка — чи на совку, чи на коромислі, чи на спинці від стільця.

Совок лишався на пагорку, а дівча з'їздило з гори прямо до мене під вікно.

Я піднімався з-за столу, стукав у шибку і попереджував: «Галю, поранишся! Йди до мами в свою хату!» А Галя шмигала носом і знову піднімалася на пагорбок, щоб знову повторити уподобану забаву...

Перед моїм вікном — густе мереживо віття безлистих дерев, за моїм вікном — гомін осіннього лісу...

28 лютого. Який чудесний останній день лютого! Мороз. Сонце. Дінець...

Поки я сходив поснідати — Галя помазала хату.

Тепер у неї на лобі п'ять борозен.

Кадри із фільму Лукова про Донбас.

«Руїни Помпеї» при місяці. Місячна, місячна ніч...

1 березня. День. Березень. Сонця повно. Частіше навідуються фріци. Частіше розцвітає небо бутонами розривів.

Група шахтарок-дівчат.

Звідси вийшов Сосюра...

* Вибух. Рвонуло двері... Сорок душ на мосту через Дінець загинуло...

* З-за крем'янистого горба показалася її гнучка постать з відрами на коромислі... Стежкою вона піднімалася на гору — в тій же чорній вузькій спідниці, в чоботях, у фуфайці-ватянці бійця, тільки з голови звисала, роздувалася вітром, як полум'я, велика жарка хустка.

* Багато вже декого з моїх читачів немає, а інші стали вже не ті...

* Пішли в кущих шинелях зв'язківці (щоб не забрьохатись — куці шинелі).

* До молодого молодика чорна туча підступила...

* *2 березня 1942 року.*

Цими датами я юності не значу,—
Хоч співай ти, друже, хоч ганцюй,

Що було — минуло... Здачі
Не дасться... Не горюй!
Що було, минуло — пережито.
Іншим змістом віє вітер дат...
За весною ж, люди кажуть, літо
Щедрими плодами наливає сад.

Згадав місто Верхньодніпровськ. Ми на нього часто дивилися з високих могил. Але ми його, власне, й не бачили, крім хіба високого дому — тюрми, та ще високого цегляного собору з червоно-брунатною банею, — ось дві символічні будівлі, що досягали нашого дитячого зору з-за буйної рослинності дніпровських плавнів...

І куди б не пішов із рушницею я —
Чую краю орільського спів:
Озивається мати моя
З-за ріки, з-за широких полів.
Вона «чайку» співа, як малому колись
(Мов колише ізнову та пісня мене), —
З світ-зорею на сході терни заплелись,
І крізь дріт, крізь терни вітер хвилю жене...
Хвиля йде і доносить печаль... і доносить жалі...
Буря йде і доносить тортур гнівний крик...
Йде весна, і летять угорі журавлі,
Літо йде і карбує по серцю навек...
Чи забуду коли я цей спів і хвилини сумні?..
Мабуть, ні, доки жив, доки хмари ідуть угорі.
Тільки ж так, як я жив, вже не жити мені,
Тільки вічно над нами палати червоної зорі...

* Свіже поле бою. Коло нього — чотири німці з штиковими ранами, а він упав на захід... Видно й його рану: прострелений кулею...

Далеко попереду стоять дві тополі коло залізничного переїзду. Сонце на сладі при землі — і довгі тіні їх досягли до забитого легким примарком...

2 березня. Пісня безлистого саду.

Я слухав гомін саду,
Я слухав спів дерев...
Минув той час. Гармати
Зняли свій дужий рев...

Поруч нової велетенської будови собору стояла стара, потьомкінська, церква, що перепустила багато-багато поколінь. Щохвилини вона могла повалитися долу, її давно б розібрали, але боялись чіпати, навіть підходити до неї... Та вона все стояла і стояла — багато років. На ній жили кажани і тіні минулого...

Але якось одного лунастого ранку від четвертого чи п'ятого удару великого соборного дзвона церквонька похит-

нулася і впала. Вона впала, мов жива істота, на духмяні волошки, на жирні пірії, на залізні огradi, на могили минулого століття... Торжище, що завжди гуло навколо собору, застигло. Всі подумали, що «знаменіє»...

3 березня.

Не шукаю чорних привидів,
Добрий знак — моя душа.
Даль далеку змалку видивив —
Стала рідна, не чужа.

І за мною вихром спогадів
Час розплати йде, шумить.

Пропаде наш ворог пропадом,
А нам жити, не тужить.

А нам жити і боротись —
Добрим знаком значить час,—
Все ламати, що йде проти,
Проти сонця, проти нас!

Румун, що відстав від своєї частини, їздив за нею на санках і підводах від Тирасполя до Ростова, повернувся в Барвінкове, Лозову. Там його німці заарештували, а потім по відпускній направили в румунську частину, в Ростов. Їхати туди румун не захотів, а пристав до колгоспниці Беклемішевої Шури, яка сховала його від німців. Коли прийшли наші, то він з'явився у Старобільськ до комендатури і заявив про це...

4 березня. В ранковій ясності з'являється німецький літак-розвідник, — у височині, що важко його запримітити оком.

Лекція про міжнародне становище.

На Ворошиловград. Дорога Лисичанськ — Ворошиловград. Проталі стіни снігу, сніг з донбаського степу майже зійшов. Замерзлі ручаї — застигли льодовики. Горсько-Іванівська, Золота, Ірміно (батьківщина стахановського руху). Завалені наземні будівлі.

Дими на териконах. Редакція.

Криваво-огненні завої
Донбаські землі облягли...
Печать зорі йде за мною,
І стогнуть вітварі з імлі...

* Бій. Гарячий бій. Позлипалися торішні трави... Після дощу поле стало червоним від осколків, що вкрилися червоною іржею...

5 березня. Зенітки по літаку. Редакція. Знову Андрієві кроки по коридору...

Центральний пункт концентрації військовополонених Південного фронту.

* Комісар курсів:

— Усі мусять зробити цей перехід. Таких, що не дійдуть, не мусять бути. Хто може не дійти? (Шістсот кіло-

11 березня. В Шевченкові дні. Урочистий вечір (Корнієць, Коротченко, Литвин¹, Довженко, Головка. ЦК ЛКСМУ — Кузнецов, Корнієнко...)

Піднесення.

Хор ансамбля пісні й танцю Південного фронту...

Коли твір величний своїм задумом, своїми мислями, своїм виконанням, то я і не помічав різниці між твором і життям.

* Я в смак ввійшов,
як входить вітер в руту,
Як Маяковський: «Хорошо!» —
Кажу в розкриллі дум...
В кривавий бій
І в лиховісну скруту,
Піднявши плечі,
Проти хмар іду...

* На багнищах. Вода згубила свою блакитну прозорість і стала брунатною, як буває, коли небо охоплено хмарами і відбивається в озерах. Та воно було виключно світлої ясності, а вода змінилася від допливу людської крові... Тільки лілея була такою ж білою, як завжди. (Недавній спогад).

Пожарів стиглі стеблища,
Перегук хмар і душ...
Озер предивні сребрища
У сяйвах наокруж...

А небо, здалось, зтяглося не хмарами, а полум'ям...
Чутки про вихід до Дніпра біля Нікополя.

* Позолоти, ясен-місяцю,
Дніпра хоч краєчок...
Хай мені, як день, засвітиться
Рідний бережечок,
Хоч малий краєчок...

12 березня. Миськівськкомат. Кучук — викладач української літератури в середній школі. (Паньківка Пирятинського району). Дніпро! Плавні! Мамо!!!

* Ти скажеш слово — і світ летить...
Застигнуть боли, йдучи під тучі,
Заклякнуть кулі в ту дивну мить,
Впадуть під корінь, ляжуть під кручі...
Скажу я слово — і ти вже тут,
Моя далека, моя хороша...
Тільки ж до тебе — далека путь
Крізь смерті, вибухи й загроші...

¹ К. З. Литвин — у ті роки секретар ЦК КП(б)У.

13 березня. Марк Колосов. Відвідини редакції Довженком. «Наша держава для ворога не простелюється...», «Надають вороги, як неврастеніки в зубного лікаря...»

* Визволення хвилина йде, Як вітру плиць,— не за горами. І воїн кожний йде з дарами: — Несу, несу цей слави день, Своє життя, свою свободу, Борні плоди, свій дар народу	І пісню вольную свою Приніс і радо оддаю. Радійте, наші матері, Радійте щасному походу... І сонце устає зі сходу — Як наші горді прапори!
---	--

14 березня. Знову відвідини Довженком редакції. Ділиться фронтовими враженнями.

Стріляє батарея. Б'ють по селу. Йде бій. Підходить тітка:

— Дайте, товаришу, бінокль, я подивлюся, чи стоїть моя хата.

— Стоїть... Подивись, Горпино, і ти...

— Так, стоїть...

* Першого березня (за старим стилем; за новим — 14-го) — Явдохи... Всі сорок зимових кожухів вона витрушує. Сорок раз змінюється погода...

Наближається час, Україно, розплати...
Бачу в гніві тебе на дорогах війни.
Бо ненависть народжується в кожній хаті,
Де родились твої вільнолюбні сини...

* Так скривився, що зморшки на обличчі так і застигли — і хвилин п'ятнадцять не розходилися...

Весні промовила зима:
— Нема пощади їм, нема!
Весна зимі сказала пині:
— Я слід їх змію з України!..

15 березня. Земля взялася грудням. Морози і вітри.

Андрій Васильович Головка розповідає про перший на Україні дитячий пропускник. Діти: розвідник 13 років, дівчинка з Дніпропетровська з одірваною рукою...

Знов Балабай!

До сього часу в мене ще не було так, щоб я жив без зненависті до кількох мерзотників. Це не принцип, але, очевидно, з цим дійду до смерті...

* Жду орільського привіту,
З поля — вітру, з лугів — цвіту,
Жду вігцівського, старого,
Жду сестринського, ясного...

Статті: Корнійчука «Ми помстимося, батьку!» («Правда»), Голованівського «Грозен Днепр» (в «Известиях»). Шолохов на Південному фронті (9-та армія).

Вірш Шеремета «Сіяч». Вечір пробув з ним в редакції «Комуніста». Лежав на канапі. Двічі просив: «Прочитай мені, Миколо!» Мовчить. А далі: «Чогось від Віри¹ листів довго нема...»

17 березня. Ще зима.

— У нього чотири шляхи: або в полон смертельно пораненим потрапив, або у партизанах він, або убитий, або ж виходить з оточення.

Так про Миколу Шпака хтось сказав.

Приходив Саша. Сповістив про сім'ю. Грета хворіла.

19 березня. Моя ініціатива видати шахтарську сторінку з віршем Сосюри «Лист до земляків».

На фронт виїздять Головка, Шеремет, Новиченко. Невеличкий морозець. Іде сніг.

20 березня. Повно снігу. Мороз. Сонце. Ясно-ясно. Чудесне фото: січневий день, полонені німецькі солдати. Халемський підписав: «Ім і в березні холодно».

Ранком прокинувся. Вулицею ведуть полонених. Коло вікна стоять господарка і сусідка. Пильно вдивляються в шибки і лають:

— І одіті чорт зна в що...

— Напились крові...

— Хукають...

21 березня.

В темінь, в сльоту, у негоду,
В яснодень і в чорнодень,
В час сутужного походу
Ти принось мені пісень.

22 березня. Приїхав Малишко на мітинг молоді. Нарада письменників у «Комуністі». Лист Сосюри: «Здрастуй, Володимире Миколайовичу! Як ти себе маєш? Маю невелику провину перед тобою, а саме: досі ще не передав твого вірша «До моїх земляків». Але повір в мої наміри. Вони такі: в «Комуністі» видрукувати його в центрі сторінки (яку спеціально організувати)...

23 березня. Лютий мороз. Вечір. Кімната фронтового відділу.

Зайшов Малишко. Нашумів про свої десять віршів, когось з колег своїх по перу вилаяв — одних за слинтяйство,

¹ Віра Єніна — письменниця й художниця, дружина М. Шеремета.

других — за барабанність. І все правильно... Зайшов Шашло, Абашідзе (поприїздили на мітинг молоді). Ех, комсомоле мій! Невже я постарів?

Саме в той час, коли я сиджу і працюю, цей обалдуй, Балабай, нічогонероба і нічогонедума, в коридорі підхихікує з дівчатами...

* Він звик іти тільки тінню. Іде отак попід деревами... Але ж є прогалявини — і там сонце пече... То він розраховує: що якраз хмарка надійде, він перейде, а там — знову дерева і тінь.

24 березня. Все частіше навідуються фріци. Бомбардування. Сонце. Весна. А мене вхопив ревматизм. Болить права рука. Гриша Полянкер повів мене в кіно.

25 березня. Падає сніг. Німець гукає з окопу:

— Рус, скільки у вас зим буває?

Наші відповідають:

— Багато. Одна кінчається — друга починається...

Знову відвідини німецьких авіарозвідників.

Зараз тут повно письменників. Дим коромислом. Костюк, Полянкер, Торін, Рудь, Северов, Дмитерко, Валентина Ткаченко, Левада, Черкаський... Дзвінки Костя Герасименка.

Йде підготовка до мітингу (заспівали пісень).

— Вони зустрілися в Донбасі. Вони згадали Київ, Ірпінь, рибу. Потім — окопи та доти в Ірпені прямо навпроти Будинку творчості.

Ой ходив донець сім год по Дону,
На восьмим году сам додому йду.

Сам додому йду, ще й коня веду.

Та й застала нічка біля лісочка,
Біля лісочка, біля темного.

Прив'язав коня біля явора.

Та й ко мні прилітає люта змія:

— Ой чи спиш, донець, чи ти так лежиш?

— Ой не сплю, змія, а я так лежу,
Про свою сім'ю думу думаю...

— Ніхто її так не виводив, як Гриша... а де ж він, де він подівся? — всі кинулися: де він, де його застала війна?..

Весь час стрільба по німецьких літаках.

27 березня. Вітер затих, і звисли охляло хмари, як мокра білизна.

Ворошиловградський райземвідділ. Мобілізують людей на весняні роботи. Працездатних — 4309, з них чоловіків — 271.

Просуваємось на захід. Лінія вогню — далі, далі...

Німа долина. Долетівши до неї, вітри змовкають. Грім ніколи не гримів там і луна застигала на межі узгір'їв. Птиці влітали і вилітали, забігали звірі і вибігали — і ні пісень, ні реву, ні крику ніколи не було чути там. Текли потічки — та безмовні, проповзали вужі — та безшелесні, тремтіло листя і віття вгиналось од вітру — і все це в неймовірній тиші...

28 березня. Запахло справжньою весною. З вікна видно: горби за містом парують у сонці і поволі з білих робляться чорнуваті. Напроти в будинку формується частина. Весь час прибувають у чорних піджаках, у черевиках, — поволі переодягаються і перевзуються. Між ними — дві дівчини. Вони чоловіче вбрання вже одержали, але ще в своїх чорних спідницях, у туфлях, у панчохах, у беретях. Приходять на заняття з піснею вже сформовані і зладнані взводи. На першому поверсі, відчинивши широкі вікна, працюють за верстатами фабзаучники — вони ладнають зброю старшим...

29 березня. День відлиги. Донецький вітер, сонце з-поміж хмар. Розмова в ЦК комсомолу з Корнієнко та Підтиченко. Вечір. Мітинг молоді. Перший раз за своє життя читав резолюцію — звернення до молоді тимчасово окупованих областей. Але серце в грудях моїх билось, як ніколи. І цього читання я не забуду...

* Син блакитної Наддніпрянщини, міцний, як залізо, танкіст Шашло Тимофій... Гул, скрегіт його танка... Золота Зоря і орден Леніна...

* Іван Федорок — старшина. Юнак. Він хвилюється... (З Сумської області).

* 15-літній герой Коля Білостоцький. Школяр. На зріст ще менший... Розповідає (він був у німців): «Наші прийшли, наші!» І пішов бити ворога... Червоноармійці взяли його в свою сім'ю, а уряд нагородив медаллю «За відвагу»...

* Зала... Приплив молоді Луганщини. Військові. З заводів, з колгоспів...

Малишко... Його поезії впливають... Бачу по очах присутніх...

* Через лінію фронту прийшов Федорець. З ярів, з мряк України.

Він походив по степах... Автомат притис до серця...

Привітання молоді Ленінграда і Москви...

30 березня. Повно редакційної роботи. Працював над матеріалом...

* Встають з-за гір дніпрові кручі — Всі луни лих,
Одні — як біль, другі — як тучі, всі зла щоденні,
Одні — мов крила птиць з імлі, Усі відгомони біди —
Що лихо краю підняли... До мого серця... Всі — сюди!
А другі — білими садами Та луни, як мечі Побіди,
Понад орільськими краями... Поміж гаї зелені йдуть
Чи блисне блискавка до мене, І підіймають вгору квіти,
Чи гримне грізний грім сюди? Які на щастя зацвітуть...

31 березня. Лист од Грети. Тяжкий матеріальний стап.
Діти... Далека Уфа...

2 квітня. Тривога з ночі. «Красная звезда». Передові.

Аванті пополо! Аванті пополо!
Бандера роса, бандера роса!

...Тільки в хату прийшла — так і життя повно принесла!
Відчинила двері, клунок поставила...

— Ви ж до нас не їдете, так ми до вас... До нас тепер поїзд ходе...

Пальто скинула і в тиху від довгої відсутності жвавих людей чи дітей хату, як з води, ввійшла молода, з чорними очима молдаванки жінка. Здалося, все ожило, повіяли степові весняні вітри, пересвіт сонця... Зразу ж заповонила хату багатим життям жінки, од якої те життя пашило в кожній рясці її міцної постаті.

— Кажуть, ти заміж вийшла?

— Звідки це вам?

Приїхала хлопцеві книжки дістати (до школи готується)... Балакали про весну, про одруження, про паску... А потім якось засмутніла...

І ця деталь відкрила якісь глибинні бушування її серця. Оці молдавські очі!.. Чорні брови — до блиску, засмагле обличчя.

Сільська вчителька? Рахівник?

* Така собі шолудива акаційка у тьмяві ночі, а вже — на все життя! (Стояли під нею...) Для нього ця деревина виросла і зацвіла за один вечір. І, може, не всохне ніколи...

* Ця степова лисина чомусь звалася Кам'яний Брід. А чому — я потім дізнався.

Шумні весняні потоки мчали степом поза селом. Так було щовесни. А людям треба було йти в храмове село

паски святити і пройти можна було тільки отут, по кам'яній стежці,— кругом ревла і пінилась вода... А потім знову вода сходила, виростали трави, каміння замулювалося землею, і тільки й те, що назва — Кам'яний Брід... Кругом же — степ і степ...

* — Цвіли, росли, мов з води ішли, а тепер пожовкли, осипаються... Отак, мабуть, і я, мамо...

(Донька сімнадцяти років).

* Люди тут — мов персонажі Рембрандта (Рубіжна, 2. IV 1942 р.).

* Привели полоненого на допит.

* Наймоторошніші вибухи слухав Київ у той день з боку Дніпра. Там до міста прийшли усі монітори. В них заклали вибухові речовини. Скоро залунали неймовірної сили вибухи — один за другим, один за другим...

...Його дружині сказали: бачили чоловіка в лазареті без рук і без ніг... Збожеволіла... Чоловік живий-здоровий приїхав додому, а дружина в лікарні для божевільних... Навідався, зустрілися. Кинулась — до рук, ніг...

— Ні, ні, не мій муж... Мій без рук, без ніг...

Не впізнала...

Відвідав удруге: сказали, що померла. Спитав: де поховали? Поховано було шість разом... Подумав: діти спитують (повернуться з Ташкента), де поховано маму,— що скажу?! Взяв дозвіл, відкопав, ледь упізнав дружину... Поховав, поставив надгробок.

...І ось із цим у серці зустрів я його на вулиці...

* «...Ви і ваші діти наповните німецьким життям землю, яка була просякнута німецькою кров'ю...»

(Із звернення Еріха Коха).

* Бліндаж. У нас нема радіоприймача. Хлопці встановили «радіоточку», вони дістали одне вушко від навушників,— і ось із нього ллється тоненькою-тоненькою цівочкою музика... Але її досить, щоб п'янити сьогодні душу і збуджувати десь із глибини хвилюючі пристрасті...

4 *квітня*. Всеслов'янський мітинг. Промова Корнійчука.

5 *квітня*. «Как страшно переменялась Наталья за одну ночь! Сутки назад была она как молодая яблоня в цвету — красивая, здоровая, сильная, а сейчас щеки ее выглядели белее мела с обдонской горы...» (М. Шолохов. «Тихий Дон», книга IV).

О 12-й годині — лекція для старших класів шкіл (6, 7, 8, 9, 10) — «Патріотизм дітей у дні Вітчизняної війни».

О 2-й годині — виступ у Палаці піонерів.

...Нема такого окупованого міста, немає такого загарбаного фашистами села, де б не гинули наші діти. Захистити їх, врятувати їх — наш обов'язок.

В цей страшний час наші діти надто швидко дорослішають. Бо їхні очі бачать таке, про що не розкажеш ніякими словами. В цих очах застиг жах...

Діти наші — наші віти в майбутні віки! Ми врятуємо вас. Ми не дамо, щоб вас обрубали на свої кострища сокири фашистів. Ми випестимо вас, розвіємо над вами чорні хмари, щоб ви всміхалися сонцю.

Чуєте мене, діти мої?

6 квітня. Лист Грети. Важкі справи. Здоров'я дітей. Попає під наліт. Вивих ноги. Тяжкі болі. Сніг.

Коли людина у глибині серця відчує, що життя її може бути невдовзі скінченим, вона починає писати щоденник...

— Ти скучив за Поділлям?.. Чорні ліси навколо Деражні, Летичева, Меджибожа, Хмільника... Буг, скелі, ліси. Меджибіж — за Пиляву... Лози у два зрости людини — з літака не видно. А з тих лоз роблять колеса... Чорний шлях звивається на Кам'янець і Львів... Столітні граби... Шосе з дрібного каменю... Найбагатший край. Ріки, як правило, швидко течуть. Луки. Ліси — дубина, береза, грабина. Десятиліттями його ніхто не оспівав... Річки — з гір починається і Збруч, і Дністер. Скеля Кармалюка — нею любив милуватися Коцюбинський... Чорний ліс настільки густий, що коли входиш у нього — в очах чорно. На землю ні дощ не падав, ні промінь сонця не доходив. Те, що росте на Поділлі, росте і тут, і в Бессарабії... Бої Хмельницького під Пилявою... В дубі вирізано: «Б. Хміль». Старовинний Хмільник, старовинні мури...

* Доставайло Балабай... День і ніч він ганяє по місту за матеріальними цінностями. Під пахвами підтекло — мило проступило, несе потом за верству...

7 квітня. За вікном — прекрасна весна. Сонце над Ворошиловградом. А я лежу з ногою. Така неможлива ніч. І день — з пожованим здоров'ям. Голова — ні до чого...

8 квітня. Другий день весни, а я лежу. Тільки у вікно обід приносять.

Зайшов відвідати Андрій.

Цілий день над містом повітряна тривога. Бомба впала на площі Маркса (коло універмагу). Регулювальника знесло. Перехожих забило. Годинник розстрожило...

9 квітня. Розповідає Гриша:

— Ідемо полем. З замотаними в щоб попало головами, прибравши незвичайного вигляду, суне натовп дівчорин в

оточенні теж хлопчаків з дрюками. Зупиняємось: «Що таке?» — «Це ми граємось в полонених італійців...»

— Дівчатка почали родитися — значить, війна кінчається...

10 квітня. Коли співалося (радіостудія) «Вечоріє і темнів...», голос із штабу протиповітряної оборони міста оголосив:

— Над містом — літаки противника...

Далі до пісень радіостудії долучилися звуки розривів зеніток, гра протизенітних кулеметів, вибухи авіабомб.

Все це скоро стихло. Десь там наші йому дають.

* І мовою суворою свинцю
Знов ранок розмовляв...

Зайшов поранений, давній знайомий господаря (разом працювали на розливі мінеральних вод до війни). На милицях (осколком у коліно поранений), розговорились.

— Хоч не даром, — каже. — З Ростова виганяв — і ще далі, кілометрів сімдесят, гнали його. А то буває: людина тільки прибуде в частину, ще нічого й не встигне, а її вже, дивись, і несуть...

11 квітня. Шостий день нога моя не випуска мене на вулицю. По квартирі вже проходжуюсь та у вікно споглядаю: в небі — розриви зеніток, на вулиці — перехожих. Ось цей, бач, підійшов, видно, до знайомого, з папірцем-жолобком між пальців — тютюнцю благає. Дивні страдники курії!

За містом, з вікна мені видно, — поле. Обезсніжилось. Це там первоцвіти вийшли. Весна 1942 року.

Лист: «Якщо лишуся живим — приїду, буде що оповісти тобі. Лишилися втрюх у лісі, і куди не йшли — все ліс, без кінця ліс і ворог. Нарешті вибрались, а це — перша поштова скринька, і пишу тобі листа... Німецькі снаряди б'ють, а ми полуниці збираємо. Смачні». (Це був од нього перший лист).

12 квітня. Сьомий день вожуся з ногою. Болі не припиняються. Скільки ще буде?

Від Грети листи (через Надю Головку). Живі, здорові. Моя проходка у місто. В носі посилюлись болі. Сонце. Фріц не з'являється.

13 квітня. Дощ. Був на зенітній батареї. Хочу написати про охорону міста з повітря.

14 квітня. Розказують про Кременчук. Мати дивиться у вікно. Німці до табору женуть полонених. Мати серед

маси людей побачила сина. Багато днів вона кружляла навколо табору, намагаючись побачитися з сином, але її гнали вартові, били чоботом. Нарешті вона підмовила одного з полонених і передала синові хлібину. Син одержав хліб, в хлібині знайшов револьвер і п'ять куль. Чотирма він забив чотирьох німців, а п'ятою вдарив себе.

18 квітня. Невже потрібен справді подвиг, щоб у тобі з'єднались: та правда життя, про яку ти пишеш, і твоя особиста вдача? Для декого досягти такого стану — подвиг, для декого все це є природним, а декому — од натури не суджено.

20 квітня. Вечір. Сполохи. Проводи Саші на фронт.

В зоряну ніч Саша вивіз свій дивізіон важких гармат на рубежі.

21 квітня. Чудесні весняні дні.

Десь у степах з-під грязючки вистромлюється підсніжник-первоцвіт, а на узліссі — проліски.

Корнійчук — на Південному фронті.

22 квітня. Чергував по відділу. Матеріал Івана Ле «Три накази».

Від 6-ї до 8-ї вечора. Партзбори. Виступ. Знов шматок серця. Так — завжди.

23 квітня. Виїзд за завданням. Серго. Ніч. Мрія: «Це буде: велика, світла кімната, ти сидиш за столом і працюєш над хорошою великою книгою».

24 квітня. 7-ма година ранку. Виїзд.

Соняшники зрубано на паливо. Зупинилась машина — степ, степ, і нема води, жовта сушня землі. Пішов у посадку, взяв снігу (ще лишився) у відро, розтопив на вогні і залив машину.

Коняча голова в соняшниках (у високій колії). Концерт жайворонів.

Рубіжне. Гришав ¹. Брежнєв. Замовлена стаття.

25 квітня. Ранок — Корнійчук. Поцілунок. Загальні розмови — ні про що по суті. Костюк. Ще замовлено статтю — Сиромолотному ².

Рубіжне — сосни, пісок, сонце. Над містом цілий день бої. Німецькі «месери», наші «іншачки»...

---

¹ І. М. Гришав — бригадний комісар, начальник Політуправління Південного фронту.

² Статтю «Іде війна народная...», що її на замовлення П. Усенка написав бригадний комісар І. К. Сиромолотний, було надруковано 4 липня 1942 р. в спеціальному випуску «Комуніста» для населення тимчасово окупованих областей Радянської України. В цьому ж номері надруковано й вірш П. Усенка «Ой німчики!».

26 квітня. Похід до Дінця за Рубіжне. Руїни гігантів. Безлюддя. Тиша. Співають птахи — мостять гнізда. Спадає вода, пробивається з-під мулу трава — передвісник буйної рослинності...

Ніч. Білі місячні сйива по наддонецьких, зарубіжанських пісках. Вітер.

27 квітня. Взяв статтю в Корнійчука «Весно — Україно».

Гришаєв:

— Ну, Усенко, дорогою, не написав, не спав, это он виноват, — (на Корнійчука)...

Затримуюсь на день з Корнійчуком.

Думка не кида: роман «Повіт» (старий задум мій) написати треба обов'язково.

Великою дякою хай будуть мої слова тим жінкам сіл і міст, у яких ми стояли на постоях, де писали рядки своїх похідних поезій. Скільки, скільки сердечної, глибокої уваги я завжди почував від цих героїчних людей праці!

Гребенюк... Жінка, мати трьох дітей. Син лейтенантом — брав Лозову. Муж загинув у 1919 році в Червоній Армії в боротьбі за Донбас. Це справжня наша мати. Ми сидимо ночами (тут у неї жили Торін, Костюк, Северов, я, Недоля, на цілі ночі приходять малювати — є світло — художник Пархет), сидимо над роботою, а вона робить усе, щоб нікому з нас не було найменшої завади. А скільки їх, таких жінок, я знав на Україні! Слава, слава вам, наші героїчні матері і сестри, на плечі яких спав неймовірної ваги тягар! Схиляюсь, мужні, перед вами...

Безперебійно гув мотор. За вікнами машини пропливали оголені, потовчені війною виселки, зруйновані шахти, мертві терикони; з рудих, ще не обігрітих весіннім сонцем степів — холодний вітер. Ми проїздили виселки, міста. Скелети багатоповерхових будинків, задимлені від пожарів школи і палаци, вирубані сади... Скрізь тут пройшли тіні холодної тевтонської душі...

Женщина — чи є в світі найтонший, найчутливіший розум, як у неї? І як часто її не розуміють. Навіть пересічна женщина — це море. Навіть ті, що підробляються, маскуються, назовні намагаються бути іншими — часто томними, часто наївними, часто серйозно діловими і т. ін., і т. ін., — яка глибина їх душ, як вони все павколо розуміють і як часто вони лишаються самотніми. Від того — падіння, пристосування до пересічності, до обмеженості, і тоді омертвіння, застигання, невдоволеність. До того ж —

життєві пута побуту... Жінку і на соту частину не розуміє переважна кількість мужчин...

28 квітня. Статті в Гришаєва так і не одержав. Вирішую їхати без статті. Вода спала в Дінці. Лисичанськ... Жінки копають індивідуальні городи, і на них — окопи, бліндажі. Великі поруйновані будинки, школи, палаці, нове місто. Місто Золоте, Ірміно, Серго, Ворошиловськ (змертвілий гігант).

Дороги Донбасу: підводи з клунками, за ними дівчата. Дорожні бригади з жінок і підлітків, саперні роти, військові частини (грузини, вірмени, казахи), підводи з боеприпасами, машини, машини... Шпаки на шпаківнях. Рій ластівок. Шпаки на морваних дротах високого вольтажу. Змертвілі грона електродротів.

Запізніла весна... Рідка прозелень трав... Регулювальники.

Надвечір приїхав до редакції.

29 квітня. Наближається день Першого травня. Немає вогнів, як колись над містами. Зорі не грають барвистим переливом по краю небозводу. Дні дощовиті. Морозно.

1 травня. Вологий день. Передгрозове затишшя на фронті. Складання номера «Комуніста».

Радіоуривок... Кінець промови якогось комсомольця з Ленінграда. («Останні вісті» о 7-й годині) і «Інтернаціонал». Мотив, що збуджує в серці пориви.

Комісар партизанського загону Ругно захоплено говорив про нашу інтелігенцію (вчителів, учительок, лікарів...), які самовіддано допомагали партизанам у хвилини їхньої смертної боротьби.

4 травня. Рано-порану виїхав: Ворошиловськ, Серго, Ірміно, Лисичанськ, Рубіжне, ночівля в Новій Астрахані з Гришею Полянкером. Група командирів. Дружно виносили машину на своїх плечах.

Вперше чую грім, грозу, хмари прорізають блискавки.

5 травня. Старобільськ. Помили в Айдарі (в каламутному, степовому) чоботи. Тут Халемський, Рюмкін. Пішли шукати квартири.

На руках леліючи дитя,
В час вечірній ти співала:
Пролітають, пролітають
птицями літа,
Ген в блакиті крила мають...

Перша весна в моїм житті, коли я не чув, як Дніпро скресав. А може, я чув те скресання дужче, ніж у будь-яку іншу весну...

6 травня. Старобільськ. Донбаський вітер. Пил. Ворожі літаки. Ріка Айдар — тюркське слово: бігуча.

Немає Корнійчука, Гришаєва. Нерозв'язані справи.

Оселився з Гришею Полянкером на Леніна, 39, кв. 11. Сидимо за столом. Я пишу вірші, він — новели (єврейською мовою).

* ...В дорогу я виїхав, коли вже тіні далеких тополь лягли синіми легкими візерунками до моїх ніг...

* «Хліб зацвітає — буде неврожай...»

Косарик:

— Дідусю, ви багато прожили, то скажіть, чи буде цього року посуха?

Дід:

— Вона вже є...

(4 травня 1942 року)...

* В час квітування по яблуні били гармати...

Впало дитя на траву коло хати.

Іграшка ж — поруч, немовби жива,

Мовчки сміялася, ручки здіймала...

Райдуга шати свої старовинні здіймала

Ген, за горбом, де злипалась трава,

Кров'ю умашена...

7 травня. Копія погоди, справ, розпорядку дня з попереднього. Читаю Гоголя — «Страшную месть», «Записки сумасшедшего» та ін. Приїхав Адельгейм. Лист Халемського.

8 травня. Донбаські вітри над Старобільськом. Айдар. У Гришаєва: «Ну що там, Усенко?» Корнійчук у колі письменників і журналістів...

* Дівчата-трактористки орють у степу. Налетів німець — почав кидати зв'язки гранат...

* Хлопчик з банки консервної зробив відерце і ходить, виливає павуків.

— А де батько?

— Воює...

Чоловіків на селі не зустрінеш — хіба що каліку якого, чи діда, чи хлопця малого...

9 травня. Збори кореспондентів у Гришаєва.

Мій господар: сільський пастух, 1905 року народження, з грудня 1917 — в Червоній гвардії. Комсомолец з 1920 року. В Червоній Армії, в партизанах, в Надзвичайній комісії до 1922 року. Потім — «Артемівка» (Харків). 1924 рік, став партійцем — в рахунок 20-ти тисяч. Боротьба за сільське господарство. Знову навчання і знову боротьба. 1930 рік — колективізація. Батька забито. Його вкинули

куркулі в колодязь, проломили голову. Оглух. Зараз пішов добровільно до армії (відпустили), знов пішов на комісію — не беруть. «Коли Вітчизна кров'ю вмивається, а мені сидить, ні!»

Характер!

10 травня. День хмарний. Холодно. Сиджу за матеріалом. Невтихаючі шуми в голові. Серце...

Неділя. Приїхав о 7-й вечора Дев'янін (художник).

Поїхав у військову частину читати доповідь про «Комуніст» і дістав матеріал про льотчиків:

«Сьогодні доблесні льотчики Н-ської частини здійснили новий напад на один з найбільших ворожих аеродромів. Старший лейтенант Моспанов, лейтенант Руденко, лейтенант Сергєєв, старший сержант Борсуков несподівано з'явилися над ворожим аеродромом. Там якраз перебувала велика група німецьких бомбардувальників та винищувачів.

Зненацька з'явившись над аеродромом, відважні льотчики не дали піднятися в повітря жодній ворожій машині. З винятковою зухвалістю штурмуючи ворожі літаки, вони бомбили й розстрілювали їх в упор. Вмілими діями льотчики-гвардійці спалили й пошкодили велику кількість німецьких бомбардувальників та винищувачів і повернулися на свій аеродром без втрат.

Кількість знищених німецьких літаків уточнюється...»

Після доповіді мені дали додаткові дані про Моспанова та його хлопців:

«Льотчики під керівництвом Моспанова здійснили другий наліт на ворожий аеродром. Штурмовики в супроводі винищувачів увечері, вилетівши з-за складок місцевості, несподівано атакували аеродром. Спалили 19 літаків і пошкодили 22. Винищувачі, побачивши, що в повітрі немає противника, допомогли бити ворожі літаки на землі. Моспанов спалив 2 і пошкодив 7 літаків, Барсуков спалив 6 і пошкодив 7, Сергєєв спалив 3 і пошкодив 8...»

11 травня. Нарада в «Комуністі». В Серго виїхали Чеканюк, Головка, Новиченко, Захаров з газети «Во славу Родины». Мій «фітіль»¹ «Советской Украине» — матеріали про наліт групи літаків на ворожий аеродром.

12 травня. Нарада письменників-журналістів при Політуправлінні Південного фронту. Доповідь Гришасва... Виступ на нараді Корнійчука.

¹ «Фітілем» журналісти називають цікавий чи сенсаційний матеріал, що вийшов у їхній газеті раніше, ніж його подали інші газети.

13 травня. Плоткін. Собко (з романом). Доповідь на нараді читачів «Комуніста». Кажуть, Фефер виїхав до Москви (Інформбюро). Халемський застряв у кіннотників.

14 травня. Зведення Інформбюро — Керч, Харків. Заворушилися кореспонденти... Носенко виїхав на Куп'янськ. Прибув Халемський. За його даними, наша машина полamana (щоб я не поїхав). Сам їде до Харкова, запропонувавши мені лишитись. Закінчив оповідання «Primavara»¹.

16 травня. Згадка про недавнє минуле...

Липень—серпень 1941 року. Бачив на залізниці. У відкритих вантажних вагонах їхали діти маленькі — певне, евакуювалися дитячі установи з Одеси. Спека. Сонце. Над дітьми вихователі понапинали простині, щоб дати прохолоду... Налетів німецький літак. 13 бомб кинув на состав... Лежить хлопчик років 6-7 — в руках кінь-іграшка, голівку наполовину знесло, мозок...

17 травня. Нестерпний суховій. Грунт висушується хвилинами. Вже цвітуть вишні, груші, а трави ще немає. Безперестанку в вітрі кричать граки, ворони. Виїздимо сьогодні на Новий Айдар.

В машині набірний цех німецької газети.

Понад сухим Айдаром. Потім пішли ледь лісисті береги. Неділя. Купи жінок і дітей на вулиці. Безтравний степ. На корені висушує вітер.

Шлях: білі валуни — поморське дно. Крейдяні виходи. Одна чайка (та, що: «Киги»). Захід сонця — здавалося, не в хмару, а в пил дня. Сувої пилу з'єдналися з хмарами. Їдемо селами, запорошеними вишневим судвітом. Пізно приїхали (при зорях) в село Бахмутівку. Церква. Тополі. Зорі. Російське село.

18 травня. Вітровій. Суш. Розкидане село. Дорога: край села кладовище, низькі хрести (близько немає лісу), до одного хреста прип'ято теля.

Ранком на сніданок щука! Каменем убили щуку! Табачников: «Я убив щуку!»

Півсела відсутнє (евакуювалися за Волгу).

19 травня. Нemoжлива спека. Цвітіння садів. Осокір — жовті серги, білолист, блакить неба.

Маяки. Праворуч — бомбардування.

Купання в Айдарі (вперше цього року). З Рюмкіним.

---

¹ У цьому оповіданні П. Усенко, на підставі розмов з румунськими полоненими, розповів про те, як прозрівають солдати армії Антонеску і великими групами здаються в полон частинам Червоної Армії.

Бахмутівка. Перехід з-за ріки. Прожектори у воді. Прожектори лягають на горби.

Перейшов на нову квартиру. Оля-трактористка розказує про пошуки деталей і про нічну роботу трактористів.

20 травня. Поїздка в Новий Айдар. Пішки. Поле. Залишення рукопису Гришаєву.

Барвінкове. Ізюм. Машина на Ворошиловград. Женья — п'ять років, дитина поранена.

— Батьків забито. Воєнна тьота...

Вечоріє в степу. Степ.

21 травня. Вдень фашист полює за одиночними машинами — виїздимо в ніч.

Знову я почав ковтати пил, як того року.

Ночівля в Старобільську.

22 травня. Виїзд о 4-й ранку. Дорога. Сонце. Спека. Приїзд. На КП — оперативна група. Село Шандриголово.

Гришаєв побачив мене, вигукнув: «Везде он!»

Ночівля в Шандриголові.

Яр із снігом. Дороги вибалками. Часті перельоти наших літаків.

23 травня. О 10-й годині виліт в 9-ту армію. Наради в лісі. Був Корнівець, Гришаєв.

Виїзд на Червоний Оскіл. Злива. Ночівля в медсанбаті (пишу — бризкає дощик). Накидав теми для художника: «Возьять боеприпаси» (машини в лісі, пісок), «Медсанпункт» (селянська хата, біла, біла, полотно з червоним хрестом — як кров).

24 травня. Червоний Оскіл. Діти з жінками сидять коло погребів. Часто бомблять. Є вбиті. З Ізюма — канонада.

9-та година. Наближаємось до Ізюма. Степ. Переді мною — місто, гуркотить «катюша», розриви під гору. Горять будинки, заводи. Час від часу в обличчя б'є дощ, вітер...

Наблизились до Ізюма. Мертва дорога. Шукаємо штаби дивізії 9-ї армії. Все переплутано. Панорама міста, вогню, розривів, гул самольотів, снарядів.

Ідемо по долині. Замість Водорізівки попали в Бригадирівку.

Ночівля. Топчу пирії, кульбабу топчу. Жінка з дитиною на руках, з дівчинкою, з вузлом — і веде корову з телям.

Під хатою жінка і троє діток. Вітер.

— Чого не в хаті?

— Не наша, ми біженці. Сердяться: і так повно...

В хаті жінка з дочкою дванадцяти років.

— А де татко?

— Немає... Получили письмо: убитий під Вовчанськом...
25 травня. Ранком виходимо на Ізюм. Мовчанка. Чорні ріллі. Плуги лемешами в борознах...

Хто мої друзі? Іван Горбенко з Полтавщини (з-під Пирятина), Халецький (батальйонний комісар) — одесит.

Німці вкопуються. Тільки переповзли — вже розділись догола, — і в землі всі — копають. В стереотрубу бачу: переповзають танки. Їх б'ють, а вони повзуть.

Піски. Вигорілий піщаний завулок. Згорілий самовар. Ліжка обгоріли. Комин згорілої хати. Жінка садовить город: редиска, кукурудза. Йду степом: на роздоріжжі коло могил — пелюстки півників лежать, пом'яті в руках закоханих при розставанні. Над розбитою хатою осокір цілий шумить, як і того року. Йдемо посадкою. Під ногами лежить німецька граната (не розірвалася). Йдемо навпростець через колгоспний двір. Порожні велетенські корівники, і в них повно горобців. Неймовірний гамір.

По дорозі степом: роздоріжжя, бочка, в бочці сидить червоноармієць (Діоген!), а другий вартує (молодий-молодий, безвусий, тільки обвітрена велика шинеля).

В Ізюмі на бруку — бабуся з вузликом забита. Жажне бомбардування...

Соняшниковий самосів. Переправа через Донець, по якій поранений не може пройти. Побудова мосту така, що досить однієї бомбьожки — і його нема, все що не переправилось, мусить загинути.

Нарада в комісара дивізії командирів частин. Перед бєм заговорила «катюша».

Ніч у Гнидівці. Редакція «Героический поход».

26 травня. 4-та година. Артпідготовка. Гора Кременець у вогні.

8-ма година. Шквал вогню по лівій стороні міста. Заводи горять. Жителі в скелях. Канонада праворуч за лісом (Капустянка).

Виходимо за місто. Пішки і «голосу вняв» — на Борову. Молодший лейтенант слідкує за повітрям. Проїхали Борову. Під бомбами. Розриви. Хороший захист у Боровій. Молодь з гвинтівками. Садки, в садках — військові. Далі — вибалки — луки з кульбабою, на яку впав промінь сонця. Через Шейківку на Верхню Борову.

Труп фріца догниває коло дороги. Сідаю на вітрі, щоб мошка не кусала.

Проїздимо через Дружелюбівку. Весь час б'ють зенітки. Вантажний ЗІС з фронтовою будою. Дорога нічна, нерівна — трясє буду, і місячне сяйво, що проходить крізь про-

биту шрапнеллю дірочку, казково бігає, перестрибує по спинах, по головах трьох друзів. Світло з п'ятак. Ось на мить застигло воно на вусі, раптом перебігло спину і креслить на голові, скажено мчить від плеча до плеча, то підскоче, то осяде, моє око не встигає стежити за ним.

Машина мчала під місяцем — вправо, вліво по кривих дорогах. Я помітив на травах вогники, мов відблиски розкришеного люстерка, і зрозумів, що то — роса.

Степ і степ. Сухий. Місяць. В степу, десь коло тракторів,— дівчата. Ми крізь гуркіт мотора вчуваємо, як вони гучно кличуть нас до себе на ніч. І ми б хотіли зупинитись і піти до теплої дівчачої ласки, та машина мчить, гуде мотор, на горизонтах — гігантські свічі прожекторів і розриви зеніток...

...Заглух мотор, і ми почули спів солов'їв. Я прокинувся, і хоч наді мною ніч і буда — зрозумів, що ми вже не в степу, а десь у садах: навколо співали солов'ї.

Приїхали о 0. 15 у ПО-9. Спали під автобусом з Собком...

27 травня. Сонце. По горизонтах ходять дощі. Весь час навколо йдуть повітряні бої, артилерійські бої. Будуємо з Собком і Плоткіним бліндаж. Вийшло непогано.

Ніч. Мошка.

* Пишу матеріал для «Комуніста»:

«Над степовою пересіченою місцевістю гримить гарматна канонада. Густа мережа вибухів окутує зелені горби.

Ворог, люто відбиваючись, усіма силами намагається укріпитися на вигідних для нього висотах. Саме сюди і завдають ударів — один за одним! — наші підрозділи.

В бою за висоту 175,1 вогнем наших артилеристів, а також рушнично-кулеметним вогнем знищено біля роти піхоти, три станкових кулемети, три міномети, один танк, одну автомашину з боєприпасами, накрито вогнем мінометну та зенітну батареї, збито один «месершміт-109».

В цих майже безперервних сутичках виключно відвагу виявляють наші бійці та командири. Кулеметник Воскресенський у бою за командну висоту 77,8 своїм влучним кулеметним вогнем знищив три кулеметні точки противника разом з обслугами і забезпечив успішне просування свого підрозділу. Червоноармієць Ємельянов, використовуючи кожний вигин місцевості, стрімко йшов уперед, ведучи за собою своїх товаришів. Влучними пострілами з рушниць та гранатами він знищив понад 10 фашистів, коли ж два ворожі автоматчики перепинили шлях дальшого просування підрозділу вперед, Ємельянов підповз і зв'язкою гранат

знищив обох... Сержанта Махтахудінов, виконуючи обов'язки командира взводу, першим підняв свій взвод в атаку. Перед атакою сержанта підповз до ворожого окопу і гранатою знищив кулемет противника. Кулеметник Царьков за три дні боїв знищив 125 фашистів...» І так далі... Який літописець, хоч би в нього був мільйон рук, здатен описати все це, що відбувається зараз на просторі від Білого до Чорного моря!..

28 травня. Віддвіли вишні, багато зав'язі. Матеріали передали через вузол зв'язку. Після обіду виїздимо на Ізюм.

На півнеба — дивні перисті хмарки, над головою — чотири «месери». Під'їздимо до Ізюма. Села то розбиті, зруйновані, то закосичені садами, вербами, то охмарено-спохмурені, то по-сов'язному ласкаві, красиві й привітні села...

Праворуч — сонце заходить. Прямо в дорогу — гора Кременець. Над нею розриви, шрапнель. В районі заводів — пожари. Коло хат цвіте бузок, весну доспівають солов'ї. У перехожих заградзагін перевіряє документи.

Жінка одхилила рукою вишневу гілку і глянула: чи не її Петро, а мо', Іван... В передвечірній тиші — рідкі вибухи гармат. Зліва над вишняками підіймається, як з перкалю, місяць. Поміж садками, через дорогу, в городах, коло хат — скрізь бійці з котелками: час всеармійської вечери. Десь приграє гармонія. В тиші над дорогою встає і застигає в косих променях сонця пилюка.

Лежу під вишнею і нотую все це. Місце гарячих боїв — зараз тиша перед боєм. Червоноармієць бричкою навіз свіжонакошеного сіна. Поїзди дорогою понад Дінцем. Міномети — по переправі...

Ночівля. Мати вирядила старшого сина до армії (17 років).

Нічні концерти гарматні.

29 травня. Хати — як рани. Отак і сади, як люди: ось шумлять пишні, зелені, а ось — обсмалені, розтриті мінами. Прийшла весна, а вони не цвітуть...

У танкістів за Протопопівкою в лісі. Далі — в артилеристів («катуша»). 5-та година. Долина, знову Бригадирівка. Нерівний бій «ішаків» з «месерами». Факел...

* В руках у мене — записник невідомого кулеметника, що загинув. Записник надіслано політвідділом 9-ї армії до газети «Защитник Родины» в с. Банному (березень місяць). Записник передав мені Г. Плоткін сьогодні, 29. V 1942 р. Недописані сторінки, недописане життя...

Частини 6-ї і 57-ї армій. Українці й кавказці.

— Це б нам бути годилося вже коло Дніпра,— і ми за-
сумували.

Пив воду з лісових замулених криниць.

Пришмалені вітром і сонцем обличчя кіннотників.

Мости і мостища небезпечні при переході.

Через Червоний Оскіл на Яцькове — ліси під мінним
обстрілом. Хлопці глушать рибу. Йдуть бійці...

Зведення — нема Харківського напрямку.

30 травня. Ранок. Дощ. Прокинувся в курені. На ши-
нелях, плащ-палатках у два пальці піску.

За сніданком. У лісі густо цвіте глід, розстилаючи свій
ніжний запах. Через ліс з недоуздками йдуть два бійці
з характерними монгольськими обличчями, з розкосими
очима і ніжно-лірично співають: «Ой ти, Галю, Галю моло-
денька...»

9 годин 40 хвилини ранку. Перерва між дощем (лиш
трішки накрапає). Парко. З сосон звисають важкі краплі.
Співають пташки. Велика сосна. Від неї стільки насипа-
лось сухої хвої та шишок, що здається: під сосною випале-
но траву. На передовій якась перетиштя, лиш іноді луна-
ють вибухи.

Виїздимо на Айдар через Злодіївку, Пролетарку. Про-
йшла злива, лісом — град.

31 травня. Дорога на Старобільськ через Кабанне, через
Новий Айдар.

«Весела гора» — рідні орільські шелюги.

Ніч. Сходить місяць. Наближаємось до Ворошиловграда.
Блиск окулярів (од прожектора) Френкеля (згадали
Сяо¹), думки: що скажуть у редакції...

В'їзд у місто. Розриви зеніток.

2 червня. Жахна спека.

Посічена церква. Вартовий на купі руїн. У руїни скли-
кані комісари полків. Вчора був бій. Йде артилерійська
дуель.

3 червня. Німці перейшли в наступ. Перевага в повітрі
і в танках...

Обхід фашистами Ворошиловграда. Повідомлення Рад-
інформбюро від 31/V. Немоżliва спека...

Іван Гончаренко летить з делегацією до Севастополя.
Походеньки за матеріалом про окуповані місця.

4 червня. Спека. Пішли грози, дощі. Жирно напувають
землю. Короткі матеріали до «Комуніста».

5 червня. З дощами впереміж — спека. Ніби затиштя.

---

¹ Йдеться про китайського поета-революціонера Емі Сяо.

Напруженість. Бомбардування англійською авіацією Німеччини (це справляє враження на військових).

Увечері — виклик до ЦК ЛКСМУ. Містом ідуть військові частини. Часткова евакуація. Заклик до населення: працювати на захисних спорудах.

6 червня. Це літо в природі таке ж суворе, як цей час: то задушлива спека, то грозняні зливи. Ще не злинула блакить неба, а вже грізна злива креше в землю.

Чергую в редакції до другої години ночі.

Пройшли ясні дощі. Прохолода. Одцвітають акації, бук.

7 червня. Вітер, небо — гігантське лахміття хмар.

Стало відомо: Майя Вовчик-Блакитна нагороджена орденем. Прихід під час обіду...

Акація біля цегляного паркана. Справді росте, зазеленіла. І зазеленіли молоді деревця тогорічної посадки.

Темна ніч. Хмарно, дощить.

8 червня. Ранок — працюю вдома. Хмарно, вітер, дощить по-осінньому. Вулицею йдуть вантажні машини з радіоприймачами (вивозяться); напроти муляр мурує цегляний паркан. На вулицях автоматники, поруч — міліціонери (в білих рукавичках). Перекидка кіньми, на автомашинах (частини піхотні).

Збірник В. Сосюри «Під гул кривавий».

Готуюсь до від'їзду за завданням редакції. Довга розмова з Чеканюком. «Ви — лірик-наїтик, що не уявляє серйозності становища...»

О 12-й — з редакції. Шугання світляних плям (прожектори) у хмарнім небі.

9 червня. Знову багато сонця. Прохолодний ранок. Посилена охорона міста. Валки людей ідуть на окопи (в місті, за містом).

Ранком удома зробив матеріал про наводчика. Коли піднятися до зелених оаз Пролетарського саду, можна бачити значну частину північного Ворошиловграда. Туди, під зелені горби, побігли сухуваті білі квартали передмістя.

10 червня. Сиджу на колесах. Лист Льоконці. 10 років — 25 (VI). Завдання по фронтовому відділу. Рух у місті, Привіт від Головка (Валуйки). Затримка на день.

11 червня. Ранком виїжджаю. Машина ансамбля фронту. Подружжя Чернишових. (Вона — художній керівник, він — директор). Тут же і Дмитерко.

...Руйнування Старобільська від бомбардування. Я згадав дівчинку чотирьох років у лікарні без ніжок, батьків забито...

Зведення Інформбюро про Харків і Севастополь...

Виїхав за місто — знову мене полонили з долин вітри. Спереду машини біжить тінь, і я здогадуюсь, що вітер іде за нами і що хмарки йдуть скоріше, бо переганяють нашу машину.

Велелюдно за містом. Лінії протитанкових ровів — повно там жіноцтва. Рівняють дороги ланки жіноцтва. На полі йдуть заняття бійців. Шляхом ідуть-їдуть валки школярок на польові роботи. Пелюстки рученят підіймаються до кожної автомашини.

Машина наздогнала також Талу, що добре декламує вірші, — вітер зірвав їй шляпку, і вона нахилилась. Сміялись подруги (йшли втрьох).

Всю дорогу — жіночі ланки, що справляють та вимощують дорогу. Ось група звичайними молотками дробить камінь. Тут хлопчики, дівчатка, бабусі. Чути стукіт молотків...

Ідемо далі. Під Краснодар. Кам'яні гори. Видобуваючи камінь, готують його брили для шляху знову ж таки жінки. О жінко, ти зараз у труді, як ніколи...

Вітер. Спека. Багато жінок пов'язали обличчя, тільки щілини лишивши для очей. Це нагадує паранджу персіанок. Проїздить обоз, кіннозники просять розв'язатися, щоб глянути в обличчя.

Коло Краснодона індивідуальні городи, то тут, то там стоять полівниці. Полинний степ — як хвилі Дінця, а на вершині, на тлі неба полинного, пішли дві дівчини.

Донецький степ, полинний степ...

З лісної яруги випаровує туман перед літньою спекою. Курені — там влаштувались жінки. Вони працюють, копаючи протитанкові рови. Майорять червоні прапорці — то працюють стахановські бригади...

Станиця Кам'янська-Шахтарська. Зелена Кам'янська. Під будинком сидить бабуня — пражу суче. Де я бачив такі руки? Суки старого дерева...

Заходить велика гроза. Встає бабуня...

За станцією піднялись рівні зелені степи.

12 червня. Баз був невеликий. По ньому ходила висока, струнка літня козачка. Дві невістки слухали її.

— Старика вот в январе похоронила, пять сынов в армии, вот сама болтаюсь. От троих с начала нет известий, один под Матвеевым курганом погиб...

13 червня. Пішли снідати. Повернувся — під хатою на базу вже сиділи посмутнілі старі і молоді козачки, що всі за прізвиськом Целютіни. (Скорбні козачки). Вони ждали

Баксмана¹. Він сказав господарці, що Целютіна поховали забитого. От всі й зійшлись. А Целютіних — півстаниці в армії. Кожен гул мотора хвилював жінок, і вони повертали голови до хвіртки. Ось зайде невідомий чоловік і холодно, сухо скаже страшну-страшну вість...

— Ведь была же и гражданская, но сверху не была всякая напасть...

— Все равно как по железу — так и по нас. Железо — и то разбивается...

Господарка їх заспокоювала:

— Не волнуйтесь, видать по всему — это тот Целютин, что на Зеленых курганах живет; детей-то у него как буд-то нет, а вот видишь, у тебя какие...

Хлопець приніс листи-трикутники. Господарка на прізвище Калініна. Всі сини — в Червоній Армії лейтенантами, політруками...

Ночівля на квартирі Горбатова. Виїзд о 4-й годині дня. Їдемо: Горбатов, Адельгейм, Нагорний, Прикордонний і я...

Станиця Гундорівська, Ізваріно, Краснодар, Ворошиловград...

200 кілометрів пилу, три дні чекання на чужу машину і скепсис редактора.

Ніч. Величезна за вікном злива...

14 червня. Неділя. Сумна звістка про Тихона Ананьїна² — загинув (комісар батальйону ПТР-57).

Не повернулись: Качура, Зимний, Алтаузен³.

Бузина розквітла на два тижні раніше, ніж минулого року. Багато на Дінці конвалії. Квітнуть троянди, черемха. Часто йдуть рясні дощі — і на степах багато квітів, буйні донецькі полинища.

Дівчата на дорожніх роботах. Коло в полинищі. Горіло багаття. На далекий вогонь ішов з фронту боєць, що багато вже понищив ворогів цього краю. Він підійшов, поздоровався і... розгубився. Він зніжковів, а жіноцтво перекинуло свої очі від полум'яних бушунів на запиленого, засмаглого, притомленого юнака. І чомусь мимоволі стало у кожної питання — кому?

На півночі велика важка хмара, а в ній вогню до краю, грають сполохи без кінця. Виїзд Корнійчука.

¹ Адміністратор фронтового ансамбля.

² Журналіст, працівник «Комуніста». П. Усенко присвятив його пам'яті вірш «У широких полі гинучи...».

³ Письменники Яків Качура, Леонід Зимний, Джек Алтаузен загинули в дні Великої Вітчизняної війни.

15 червня. Політуправління — 7-ма школа. Нарешті всі вкупі. Матеріали здати до 22/VI. Робота до 3-ї години над матеріалами полонених румунів (7-й відділ). Рій словаків, що здалися. Напоїли німецьку варту.

16 червня. Спека. Крик, шум, переговорний пункт у фронтівому відділі: ніякої роботи, ні сну, ні спочинку...

* Перечитує листа Марусі Маслової до газети:

«Було мені ще дванадцять років, я вчилася в школі, часто мріяла про працю. Довелося мені залишити школу і піти працювати у вишивальну майстерню. Спочатку було дуже тяжко учитися. Та я вгледіла, як дівчата вишивають красиві узорі цвітними нитками, й рішила виучитись... І ось я пропрацювала шість років. Вишивала цвітними узорами косоворотки, українські плаття, килими, портрети... І разом з тим вишивала я щастя собі по білому полотну...

І ось настав час, коли кривавий Гітлер напав віроломно на СРСР і разом одібрав моє щастя, яке я вишивала... Я рішила піти вчитись на медпрацівника і всю енергію поклала, щоб швидше вивчитись і піти в ряди Червоної Армії й подавати бійцям і командирам першу допомогу. Моя мрія здійснилась. Я зараз у Червоній Армії, у одному з підрозділів, яким командує майор Коновалов.

Я перебуваю на передовій лінії, іду в бій поряд з бійцями...

В одному з боїв підійшов до мене майор, коли я перев'язувала бійцеві рану. Я роботу закінчила, майор потис мені руку. Він угледів шинель на мені, яка була обірвана кулями і осколками, він усміхнувся і сказав: «Ну, Маслово, тепер ти можеш сміливо вступати в партію, бо комуністів кулі не беруть...» Сказав: «Пиши заяву, я рекомендую!» — «Єсть, товаришу майор!» І одразу написала...

Тепер мене прийняли в кандидати партії. Тепер я йду в бій комуністом. Це слово — комуніст — зробило з мене ще безстрашнішого воїна. Я тепер ще більше працюю, іще більша ненависть до ворога охоплює мене. Якщо треба буде взяти гвинтівку або замінити загиблого воїна, — я візьму і буду громити ворога, я буду мстити за сплюндровану Україну, в якій я прожила 19 років. І буду мстити за щастя, яке я вишивала цвітними узорами.

Маслова Маруся Миколаївна. 16. 6. 42 р.».

* В пилюці, на містку, біля самої колії сидів хлопчик. Фари іноді вихоплювали з темряви й пилюки його білу голу, а він усе сидів, і дивився, і міркував собі...

...На березі моря. Напроти — бліндажі ворога. Щохвилини з його боку прилітає смерть. Лежать забиті друзі поряд...

Беру мушлю, підношу до вуха... Скільки шуму од моря, од гір! Гомін життя...

І як з цього різнобарвного, мільйонноголосого гомону одірватись і кинутись у вічну нірвану?..

Згадав виїзди на берег моря... «А море Черное шумит, не умолкая...» (Лермонтов), дівчину з Мінська, лівадійські троянди, «Артек»...

Отак колись хтось візьме, як я, і буде слухати шум моря, гомін гір...

За життя! Атака!..

Коли згасали останні шуми життя і наступала смерть (убито кулею), мушля вбирала шуми боротьби, гомін вічного життя...

* Чого бунтує серце моє,
Чого кривавить рана моя?
День перед боєм гарячий встає,
Вигроми грають гарматні в гаях.
Підуть мечі на мечі гостролезі,
Вибухи в вибухи жерлами грянуть,
В хмари одійдуть
тихі мої слобожанські берези,
Свідки юнацтва мого,
свідки кохання...
Чого бунтує серце моє,
Чого кривавить рана моя?
Бою початого хмара встає,
Вигроми грають гарматні в гаях...

* В жаркий полудень у червні ми їхали степом. Суша... Спустилися в долину — струмок тече. Звідки?.. А потім скільки їхали — все білів нам з яру сніг...

Ожеред у степу. Збитий, низький... Скільки в холодні ночі, в осінні негоди, в дощі і в сльоту йшло людей до його тепла! І якоїсь ночі шелестюча солома чула мову кохання, і передсмертну тугу евакуйованих, і плач дитини, і дим вогнищ...

* З древніх могильників знялися орли-степовики. Вони почули наближення смертного бою.

* Ідемо руїнами. Села нема, тільки кладовище лишилося...

Все згоріло. Комин липився, а на комин хтось поставив ікону, що якомсь дивно обгоріла, але лишилася...

17 червня. Ранок. Зведення, що радує. Гончаренко пише про Севастополь, Балаклаву...

На роботу у фронтовий відділ. Знову умови: поєднання міжміського переговорного пункту з гаражем та клубу письменників з пересильним пунктом...

* Пелюстки торішні, Квіти неживі — Одцвіли десь вишні, Одцвіли вже ви.	Згадки, сум — навіщо? Дерево доріг Ще ніхто не знищив, Ще ніхто не зміг.
---	---

Все під небом-двітом Креслиться, встає, Літом-різноцвітом, Громом виграє.	Птиці будуть піти, Райдуги цвісти... Ще нам жить, любити, Ще нам стільки йти!
--	--

18 червня. Спека впереміж з дощами. Приїхав Андрій Головка з Південно-Західного фронту. Розповідає про останні бої. Стомлений...

Севастополь — і в ньому Гончаренко як заложник...

19 червня. Нагородження героїв Севастополя. Передова в газеті «Красная звезда». Чергував по редакції. Переклав на українську мову промову на сесії Корнійця.

20 червня. Ювілей (25 років) «Ворошиловградської правди». Матеріали радіо Південно-Західного фронту. Про важкі бої під Харковом.

21 червня. Неділя. Чергую по редакції. Тривожні вісті з Севастополя. Прибув Новиченко.

22 червня. Приїхав Герасименко. Привіз листи від Грети, Льокіньки, Віті, Маринки за 10. VI...

Ось і рік війни... Десь з кимось згадав початок війни (здається, за редакційними столами). Київ. Радіоприймач. Досвіток. Бомбардування. Дружина. З Вітею на базар по суниці. Телефон — і потім усе ясно: війна!.. А на ніч — дзвінок: збирайся в похід!..

День літнього сонцестояння.

Повернувся агроном Бакулін з степів. Трави цього року великі.

Тема. Села нема — тільки кладовище лишилось. Обгоріла ікона, лишилась позолота. Підняла мати ікону на комин.

Марення пораненого:

— Дайте мені мої гармати...

(Чує гуркіт).

— Оце йдуть мої гармати. Дайте — я їх розставляю на вогневі позиції...

Підвели з землі... Помер...

Під вечір — похмарення. Пішла прохолода...

Ось і рік війни...

23 червня. Ган щодня перекреслює на календарі, що лежить на столі, по дню. Перекреслив сьогодні «23», а скільки ще лишилось днів кожному?! Багато людині дано жити. Звичайно, те, що пристрасті з'їдають людині життя на три чверті, але ж людина без пристрастей не може!

Ліг на теплий пісок у сосновому лісі і вперше в житті плакав, плакав, як дитина...

24 червня. Тривожне зведення. Чергую по редакції.

25 червня. Зайшов Ілля Френкель. Поздоровив його з Зіркою. Їде до Москви. Сповістив про Ізюм, Червоний Оскіл — горять, великі бої...

Сьогодні — день народження Льокиньки — це їй десять років. Маринка хворіє... О 18-й годині 25 хвилин — фронтові радіомовлення Південно-Західного фронту.

Над Ворошиловградом дивне вечорове небо. Нетутешніх кольорів... І відносить уяву кудись в інші краї, в інші епохи... Щось схоже на полотно велетенської панорами. Таке почуття — немовби перебуваєш у планетарії...

Тривожні вісті з Південно-Західного фронту.

26 червня. З Вовчанська з чемоданом рукописів (п'ять років збирав) прибув Кость Гордієнко. Запилений. Переважну більшість шляху пройшов пішки.

Духотлива погода. Тиша. На ранок — прохолода. Зоря на ніч. Деінде хмарки. По них, мов розсипаючи срібні дукати, перебігає промінь прожектора. Над містом — цілковита авіамовчанка.

Шість разів щодня проходжу Ленінською. Цілий день (до отуманіння) сидів над матеріалами з Політуправління (фронтів та дивізійні газети).

*28 червня*¹. Рано-порану від'їздять переповнені жіноцтвом вантажні машини на фортифікаційні роботи. Лунають українські народні пісні. Політуправління знову переїхало. Зустріч з Гришею... Вночі ревли гармати. В хаті дрижить од вибухів. Гомонять заміські горби Ворошиловграда. Все згадую Київ...

---

¹ Після невдалого наступу радянських військ на Харків та відступу з Керченського півострова (у травні 1942 р.) стратегічна ініціатива перейшла в руки ворога. Фашистське командування зосередило на Південно-Західному напрямку ударне угруповання (69 піхотних, 10 танкових та 8 моторизованих дивізій) і 28—30 червня 1942 р. розпочало наступ на Воронеж і в Донбасі. Після впертих боїв з переважаючими силами противника війська Брянського, Південно-Західного та Південного фронтів відступили на 150—400 км, залишивши східні райони Донбасу та правий берег Дону. В середині липня 1942 р. створилася реальна загроза прориву фашистських військ на Волгу і Кавказ.

День і ніч про тебе марю.
Ти — мов привид той з вогню —
То виходиш із-за хмари,
То встаєш у тьмаві сну...

29 червня. Я знову став спостерігачем вогневих актів батарей, що на позаміському степовому виднокрузі. Художник творить нову панораму. «Птахи» як прилетіли, так і відлітають (дехто збирає свої манатки — і в Балабая теж «щось голова болить»).

У відділі перечитуємо всі гуртом надзвичайно сильну передову «Правды».

Неможлива задуха. В цьому вариві — хмаріння, як дивний чад. За містом на південний схід іде дощ, але він, напевне, має температуру окропу, адже звідти — ні вітерцю прохолоди. Де ж те колишнє наше: «Дощику, дощику, припусти та на наші капусти...»?

Ще одна заведення в редакції: чергувати (отаким, як я) з 12-ї години ночі до 11-ї години ранку.

Так, значить, і чергую. Приліг на стільцях. Десь у даліні відлуння вибухів, здригає земля. Донбас здригає, як дім, коли вулицею під ним проїздять вантажні підводи.

30 червня. Встало сонце. Застало мене на варті. Серце живе Севастополем.

Цвіте липа. Часто молодиці несуть великі кім'яхи того цвіту. Перша вишня. Шовковиці. Яблука скороспілі. Порічки.

В полинялій гімнастерці
Від дощів та хуг
Та з гарячим, щирим серцем —
Ось такий твій друг.

Обніми його, всміхнися,
Квітеньку подай,

Бо навколо нього дише
Смерті чорнограй.

А прощатись хлопець стане —
Пригорни на путь.
Бо востаннє, так, востаннє
Він гуляє тут.

Пішов жирний дощ. Після чергування спав, а прокинувся — здалося: я у велетенському квітнику, і в небі хмари — то велетенські квіти, і сонце, що заходило, — то казкова повнорожа, і велетенську лілею нагадував місяць, що проступав з небесних повноводь; а вся безконечна рослинність землі, що кущувалась, переходила десь ген удалині в лісові хащі небесної рослинності.

Халемський з Рюмкіним виїхали на Вергунку.

1 липня. Виїздив на Вергунку. Приміські зенітні батареї. Смерть і сон. Трави. На прополці буряків. Бур'яни. З високих кущів буйних зелених трав спокусливо дивились жінки. Зараз вони займали пози, які іншим часом могли зупинити не тільки машину, а, здавалось, кулю земну.

Сонце нещадно палило згори, та ніщо не горіло: переповнена вологістю земля захищала і трави, і квіти, і дерева від палючих променів сонця — тільки людина лишалась беззахисною.

4 липня. Замовлення статей по 7, 8 відділах та Брежнєву...

* Теми та автура статей для «Комуніста» на найближчий час:

1. Комісар — душа частини (Апаркін, Лукін, Галахін, Брежнєв);

2. Комуніст у бою (його авангардна роль у бою) — Брежнєв;

3. Бойові діла комсомольців підрозділу;

4. Агітатор (дійова агітація, завдяки чому...);

5. Інструктор пропаганди полку;

6. Політкерівник (на його плечах вся робота) — у вигляді щоденника;

7. Бойовий актив — виконати будь-яке завдання командира;

8. Комсомольський полк (щоденник) — старший політкерівник Тихомиров; пом. по комсомолу Щербатих...

Ніч, Повернення до редакції. Партійні збори. Моя співдоповідь.

5 липня. Виїзд з колективом «Комуніста» на окопні роботи (6-та година ранку). Спека. Втома. Приїхав з 6-ї армії Єфим Кац. Звістка про Десняка, Зимного, Алтаузена...

Виїзд Політуправління.

6 липня. Припечений ранок. Мої пропозиції Чеканюку про мій виїзд в частини.

Рекомендації Герасименку, Новиченку. Авіакатастрофа — загибель Євгена Петрова. Некролог в «Комуністі» написав Новицький.

Приїзд Герасименка з 12-ї армії. Коло бліндажів — троянди. Трояндові кущі. Бліндажі в горах (18-та армія). Куп'янськ у руїнах.

Вергунка. Прямо — виселок, і під гору вдаль — горбовища донецьких степових кряжів, порізані сухими, оббілованими балками-ярами.

Гороби обнесені білим каменем. В горобах — розквітлі маківки, соняшники, кріп. Густі картоплі, тютюн, буйна городина. Переді мною в пониззя пішли сади, зелені вишніжки, густо покроплені вишневим наливом. Рожевіють яблука.

Замовлення статті «На допомогу дітям».

Увечері — у Головка. Не раджу виїздити на схід. Говоримо про партизанську війну.

Вечірнє небо кольорів пелюстки рожевої троянди.

Повернення господарки з окопів. Степ. Трактори.

7 липня. Підготували до від'їзду групу «комуністівців». Наказ є наказ.

Перед Сидоренком і Новиченком лежить карта з зеленими рівнинами України. Я дивився здалеку (припинив роботу). Я бачив обриси Чорного і Каспійського морів, вигин — завчений з дитинства — Дніпра. І цей характерний вигин стоїть у моїй уяві день і ніч, не виходить з голови...

Переглядаю шухляди столу, щоб нічого не лишилось гаду. «Визволитель» Л. Зимного — може, це його остання праця? — забираю. Лист Торіну — забираю. Тематичний план відділів «Комуніста» — знищую.

Виїхала група: Головка, Новиченко, Шеремет, Гундич та інші. Шкода розставатись з Андрієм — з ким будемо організовувати партизанський загін?!

Друкарка:

— Ніколи мені так тяжко не було, навіть тоді, коли з Києва виїздили; були надії — живучі, аж дотепер чекалось повернення — і...

Евакуація міста.

8 липня. Випроводили три чверті редакції. Лишилось 12 чоловік. Мені — теж виїхати. Ніч евакуації. Нemoжлива спека.

И вся-то наша жизнь есть борьба...

Колись ми співали:

Веди, Буденный, нас смелее в бой,
Пусть гром гремит,
Пусть пожар кругом,
Пожар кругом...

Редакційні збори («літучка»).

Цілий ранок ліквідував усе в шухлядах... Траплялись матеріали Качури, Зимного, Десняка... Це був такий архів! Серце щеміло і обливалось кров'ю...

Ніч: крізь сон чув, як небо наповнилось клетотом розривів. Дико вищали в нічній тиші снаряди. Раз по раз бряжчали осколки їх об залізні покрівлі будівель.

Повернулись з командировок Бакулін та Ган:

— Чудовий урожай, чудово працюють, всього достатньо — молока, меду, городини... Жінки сіно косять, хороше працюють учні шкіл. Достаток, шкода, коли все це доведеться лишати...

В редакції стало порожньо. Нема Андрія, до якого я так звик.

Пам'ятник Слави: Пархоменко, чотири Цупови...

Чергую в редакції. Ворошиловградська ніч. Ми вслухасьмося до гулу боїв на Південно-Західному фронті. Бої не замовкають там — тут усе мовчить. По-мирному в нічній тиші гука паротяг...

Наші лишили Старий Оскіл.

9 липня. Світанок. Час пробудження окунів на Орелі.

...І попливла та хмарка ген, в краї блакитні неба. А на землі на трупі труп — і в кров густу офарбилась рослинність...

Світанок. Мовчання скрізь глухе — і на землі, і в небі...

В тих дрібних хмарках, мов поміж зеленими кущиками, живо пробігав молодичок.

Немає мовчазного Андрія, змовк голос цікавого оповідача, неідробного імітатора Гундича, не з'являється сумбурний Микола Шеремет.

З друкарні (ранок) вийшов Осика (мій знайомец з 1924 р.). Старий робітник (а колись я його знав комсомольцем), головний майстер по складанню і розбиранню друкарських машин (Київ, Харків, Старобільськ, Саратов, Ворошиловград).

4 години 15 хвилин. З нічної роботи через дворіще пішли коректорки.

Десь у повітрі наближається гул моторів...

10 липня. З досвітку почалася спека. Всю ніч і над ранок небо клекотіло від розривів зеніток.

Зустрів Черкаського (йшов з телеграмами від дружини з Алма-Ати):

— Павле, фріци повзуть по нашій області!

Від'їздить ще одна група «комуністівців». Приїхав Халемський — відписується. Медведовський подарував паку кольорового паперу: спеціально, каже, для віршів і на згадку... Знайшов Кость Герасименко (згадали Сватове, Старобільськ)...

Шум машин містом. Вишка на будинку універмагу (вул. Леніна, коло пам'ятника Слави) нагадує гострі могили українського степу, з яких сторожа виглядала ворога.

Знову летять метелиці паленого паперу — сумний передвісник... Ворог рветься з півночі до міста.

Од невимовної спеки десь на протягах схопив нежить, заклало носоглотку, чхаю, як доброї осені, а всього лише страшенна задуха. В повітрі жодного подиху вітерцю — лише одна задушлива млість. Від кожної речі пече.

Втративши надію відчутти хоч будь-яку прохолоду, без кінця п'єш воду.

Гладкий та здоровенний дядько-сторож показує глухонімій прибиральниці на мигах: усі виїзять. Він щось крутить пальцем на долоні, показує на північ, а потім з долоні здуває і махає долонею ген-ген на схід. Стоїть одинока, засмучена глухоніма, а колись від її галасу не було спокою редакційним літпрацівникам. Сторож раніш сидів завжди мовчки (як копиця) з іржавою одностволкою на варті коло воріт гаража...

Місто порожніє. Передвечір'я. В глухій стіні — бійниця. Чорні мовчазні зйива вікон багатоповерхового запиленого будинку. Десь на третьому поверсі, як дисонанс, вогник курця.

11 липня. Місто. Спорожнілі установи. Люди ходять, як тіні. В багатьох на очах сльози. Говорять про очікувані удари Тимошенка. Радіо повідомило, що Розсіш, Салтів, Вовчанськ здали.

Написав вірша «Редакційній друкарці»:

Розлук я багато в житті пережив,
Змужнів од походів і ран.
З ким горе ділив і з ким красно дружив —
Поглинув життя океан.

Та тих, з ким пройшов я сувору війну,
З ким пайку ділив сухарів,
Мені не забути до смертного сну
В кривавому мареві днів.

Тебе пам'ятатиму — клавішів стук,
І піч — впереміж автомат,
Як з Києвом в серці не мав ще розлук,—
Так, сестро, з тобою —
твій брат...

Двір редакції: ящики з написом: «Україна. РАТАУ».

Збори. Розставання. Рясний, чудесний дощ. Громи й гарматні відгуки. Жіночий лемент коло магазинів. Ночівля в редакції. Нічні схрещення променів. Дощі. Захід сонця в дощову вологість. Червоне-червоне.

12 липня. Неділя. Останній номер газети. Розмови з Чеканюком про мої завдання на Південному фронті.

Виїжджаю без листів.

О 5-й годині виїзд. Черкаський Юрій взяв з-під станка останній номер газети. Лишаємо місто. Сонце підіймається в чистому небі. В степах — полин. Дороги, «пробки». «А в Хрестищах нас хрестило...»

Пил над дорогами стояв до неба. Доньки України: їдуть на тракторах; на причепі теж дівчата — на схід, не під німця...

Краснодон. «Пало от рук белых банд 58 красных бойцов. 1921 г.».

Неділя. Та жінки коло хат із схрещеними руками, та соняшники з похиленими головами, покриті пилом... Біла дорога...

«Только то берегу, что на том берегу».

Кам'янське. Донець. Бомбардування. Перші удари — коло машини. Скло з церкви. Хряснули шиби, мов хто невидимий дихнув. Пішли двоє, підтримуючи один одного. Машини з пораненими — швидка допомога. Крики в машинах. Боець поніс дитинча 1—2 років — батьків забито... Ідуть двоє, мов тільки вилізли з землі.

Виїзди на Морозівську. Ночівля в Калитвенській (станіці). Пішли хутори та станиці. Вишники. Дороги, повні пилу. Трава припилена.

Із липня. Під Федорівкою — лани чудесних ячменів.

Зустріли бійців — без рук, з побитими ногами. Відпущені по чистій додому в Старобільськ, Новий Айдар. Близько вже, а там німець. В цей час — вибухи авіабомб. Козачка: «Третій раз сьогодні бомбить».

Ранок. Степ. Десь молоде пташа пищить. Петрів батіг зливається своїм синьоцвітом з блакиттю долин. Полинні степи. Могильники. Ячмінь. Тьмяна даліна.

Нова Калитва. Дорога на Зиминську. Повернення на 20 кілометрів від Морозівської. Там висадився десант. Політуправління в Новочеркаську. Розбито міст.

Вишні. Липневі пилові ванни. Долина, з якої не видно сонця, — повно пилу. Березка, ніжний бур'ян за назвою і за природою, розквітає хвилини на 45 на ранньому сонці, щоб уже ніколи більше не зацвітати (грамофончики). Полинна долина.

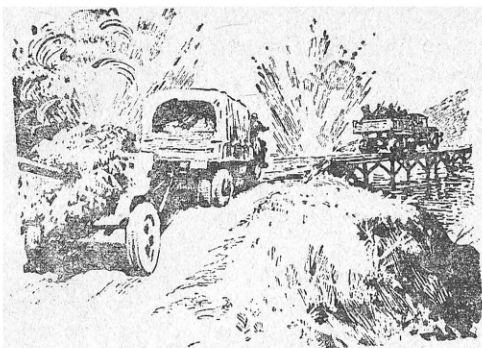
На переправі біля хутора Богатова. Панорама бомбардувань. Купання в Дінці.

До неба піднявся пил — півколом від бомбардування.

Горе наше потьмарило барви твої, моя Україно. Вони мертвіли на моїх очах, на Дінці піли пісню пташки, а в небі все рокотали ворожі самолёти.

П'ять нальотів за день на Нову Калитву. Машини з пораненими. Смерть пораненого від спеки в степу...

На Тацінську. Бійці сіли на машину, скинули штички. З бебехами заметушилося станичне населення. Хліба вистигають ось — і «він» збере урожай.

Записник четвертий

14 липня 1942 року. Вечір. Станиця Кривенківська під Новочеркаськом...

Почав цей записник...

Опівночі виїхали з хутора Богатово, що на Дінці. Переправа. Ніч — проводжу машини, служу за фари, за провідника.

Білокалитвенські мости. Трупи коней, худоби, розбиті машини, воронки, випалені плями авіатермітними снарядами. Пробки. Чутки — то про взяття нашими Орла, то про здачу Ворошиловграда...

Шлях на Федорівку. Шахти. Долина. Підбрали шістьох працівників ЦК комсомолу.

Характерно, чим відрізняється ранок од вечора. Ранок вечірнього замгління. Вгорі — янтарне небо, а внизу — ще стіна чорного пилу...

Діти: «Пулемьотік везуть!» Відступ з тачками (робітники з Лихої...)

Скільки цвіту-різноцвіту! Над золотом пшениць здіймалися невисполоті білі, пишні бутони страшного шкідника. Жирні степові рожі. Безконечні зарості дерев'янистого репю. Жовті краї. Нива, на якій кинуті три борозни й лишено плуга. Який ти цвітистий, донецький степе!

За Лихою розбомбили потяг Раднаркому. Поранено Любу. Вихід пішки...

Новочеркаськ. Виїзд на Кривенківську. Аксай. Купання. Чотири дні без хліба...

Смеркає. На машинах прибуваємо в Кривенківську. Козачка:

«Хліба нет. До зими доживем, а там помирать будем».

Федорівка. Заснули. Обмились. Дівчата почали прати. Вареники з вишнями, молочна каша. Проїзд через Новочеркаськ. Ночівля на машинах.

15 липня. Ранком виїхали на Аксай. Дорога через Новочеркаськ.

Міст через Дон.

Задонські низини. Ріпак. Сюди пішли поганіші води, солоніші. Стали більше кружляти степові стерв'ятники.

Чи вибрались «комуністівці»?.. Говоримо про це в саду з Гришею. Німецька авіація розгулює. Гуркіт бомбардувань.

Садок у степу. Ночівля на очереті під ясенем.

16 липня. Той же сніданок. Ні пошти, ні зв'язку, ні вістей.

Перша звістка: вибух поїзда під Лихою. Згоріли вагони. Загинуло двоє з видавництва «Комуніст». Хто?..

Під гігантською банею неба на степовому просторі — садочок. Спека. Тривожний стан Південного фронту. Безперестанний рев фашистського мотора. Безперервні бомбардування.

17 липня. Та ж степова задонська Первомайка. Подув вітер. Сила-силенна хутірського жіноцтва. Проводи на площі хлопців. Дівчата і українські пісні. Валки на степах — з України та Молдавії. Пасіки. Тут ще — достаток продуктів.

Торін виїздить до Москви — пишемо листи на Уфу.

Заходять грозовиті зливи. З вечором насуває гроза. В темноті будуємо намет. Спимо у степу під зливою...

18 липня. Ворожі удари з повітря — безперервні бомбардування переправ, Ростова, Аксая, Злодіївки (станції). Вибухи цистерн на Злодіївці; сувої диму в суміші з важкими степовими хмарами.

В друкарні «Во славу Родины» забито одну наборщицю...

Вечір. Знову в степу важкі завої хмар.

Примерк... Пишу щоденник... З переправи повернувся Рюмкін. Вперше пролетіла трійка наших ЛАГ'ів...

Ніч. Дощ... Мостимося спати.

Приїхав Дмитерко, розповів про пригоду машини з Коганом. Дмитерко працює під безпосереднім керівництвом Брежнєва...

Пізно прийшли в гості Дев'янін, Торін, Полянкер. Спір на стару тему: журналіст і письменник (Торін — Рюмкін). Поза садом пробігають машини...

Вийшов на зорі, послухав землі — та й до намету...

19 липня. Типовий осінній ранок. Хмарно. Дощить. Розлетілись У-2. Пригадав учорашню розповідь хлопців про Первомайського...

Ой, як скоро це сільце переповнилося великим множеством народу різних організацій.

Неділя, а навколо — авіабомбардування.

Задонська рівнина. Вечоріє... Бійці ведуть коней. По семеро. Кобили. Багато лошат... Один співає: «Сади мої, сади зелені!...» Другий: «Это корош хутор — правда, матушки много есть...» (Казах).

Приходив Левада в гості.

20 липня. Збираємось виїздити. Торін з Рудем їдуть до Москви.

О 15 годині 30 хвилин виїздимо.

На підводах, пішки — біженці. Два професори з Ростова...

Степові простори Північного Кавказу. Спіла озимка, забур'янені площі нив. Розбомблена станція Єгорлицька, зірвано состав із снарядами. Смерть і руїни довкола...

Ми полишили позаду безперестанний рев моторів і вибухи на переправах... З Ростова приїхали Малібашев (ТАРС), Нікітін («Известия»). Місто горить. Зносяться цілі квартали. Все засипано склом. 7-поверховий будинок поштамту з бомбосховищем завалено тонною бомбою. З літаків німці скидають рейки, бочки з гасом, зв'язки консервних банок...

Всю ніч над шляхом Серго — Шахти — Новочеркаськ — Ростов висять «панікадила»: бомбардування на шляху.

Ранком з Новочеркаська прилетів Рудь. Новочеркаськ (краса Півдня) горить, безперервні бомбардування...

Зведення: «За наказом Ставки залишено Ворошиловград...»

Дорога під виття «месерів» і бомбардувальників.

Ночівля на хуторі Будьонному. Акаційні посадки. Ночівля під зорями. Пролітають, здригаючи небо, ескадрильї ворожих бомбардувальників...

21 липня. О четвертій годині ранку — виїзд. Знову — степ без кінця, час розцвіту синіх кручених паничів, білої березки. Долітають «підпадьом» і мотори. Зустрічаються іноді степові стани, вітроззахисні лісові смуги. Страшні вогнища осоту...

Біженці. Коло обочини шляху підвода з поламаним колесом. Заспана, в ранах, дівчина. Затужена мати.

Коло степових бездоріж, станційних посадок одинокі заплакані жінки — повне безпораддя...

Зелені безконечні посіви соняшнику, цілі царства соняшнику. Степове безлюддя. Козелець — велика біла бульбашка, що на ранньому сонці з далечі степової горить білим полум'ям, а висихаючи (роса), підіймається з повітря...

Художник Довгаль — зовсім не за прізвиськом. Розмова з ним:

— Це побули ви на Україні, подихали її повітрям, побавились її фарбами...

— Коли був я далеко, то якось почував себе, що ось я художник і неприємно так сидіти, нічим не ставши в пригоді, а зараз побував на фронті, відчуваю: мені як художникові треба щось реальніше — з криці...

Розмова з художником, — сонце сходить, тепер воно кольору міді...

Море дикого степового різноцвіту.

Степова дорога завела в кут на степовий тік. Суха, натягнута стьожка степової дороги. Степові колодязі. На ранньому сході білі кольори козельця — в ньому акумулюється сонце, далеко-далеко видно, як піднімаються і летять бульбашки...

Пасіка степова. Прислали практикантку, а вона тільки по книзі, а так нічого не зна. «Я сторож — бачу: і зорі хороші, і роси, а меду нема...»

Їхав я степом і думав: війна без пісень, не можна бути фольклористом у цій війні...

Станиця Каліблотська. Царство евакуйованих жінок. Мирне життя. Ідальня...

Діти-безбатченки. Тисячі, мільйони...

— Де твій тато?

— На війні.

Виглядають з усіх доріг. Кубанські дороги стали фронтовими.

20-та година 45 хвилин. Захід кольору спілої абрикоси...

Йшли дні літа 1942 року, напоєні сонцем, багатоцвіт'ям, повним диханням великого кубанського степу.

Станиця Каліблотська. Поламалась машина. Засіли на добу.

Дідок, що воював у японську війну, розповідає про Стеселя, Куропаткіна.

— Ми були з берданами. У японців усе припасовано. Отут вода, а тут хліб, а тут консерва. А ми з своїм базаром як розкладемося, а тут у наступ — кинув усе та й побіг... А перед наступом вистроїли нас: отак полк поставили, а другий отак, ще отак і отак, а на середину приїхав

сам Куропаткін, на ф'яітоні. Став на нього і каже: «Орли!» — ні, «Братці! Проти нас пішов ворог — Японія. Що ж вона хоче, щоб ми їй покорялись? Хто ж вона є? Сидить собі на острові, отака... — І, як зараз бачу, показує жменьку. — А ми, матушка Росія, — во... — і розвів руками. — Та отак усі візьмемось і... — махнув шапкою, — ...шапками закидаємо». А потім поїхав. Ми так і думали, а японець іззаді як зайшов та як дав, — е-е-е, думаємо, тут не те що шапками, а й берданами мало що зробиш... А бердани з отакими-о свинцевими кулями, важкі... Я сам курський... Здавна тут живу...

* ...Порт-Артур можна було б і не здавати... Пішов він з суші, ми його відбили, а з моря пішов — кріпосними орудіями можна було вдарити, доставали до його кораблів; так приказ: не стрілять! Чого не стрілять? Ми знали, що його старша дочка, як її? — Настя чи Ольга? — ага, Ольга! — пішла туди заміж. Ну а в придане треба ж щось дати, — так Порт-Артур і зостався за японцем, а можна було б не здавати...

Коло воріт стоять дочки; сини, зяті в армії. Ось у старшої, що бере участь у розмові, чоловіка забито під Таганрогом (їздила перед тим до нього в гості), четверо дітей. Двох синів (1925, 1926 рр.) і доньку (комсомолка) вже викликано до військкомату...

Коло млина. Діти: «Тато!» Ті ж теми...

В мирному нашому небі, при першій зорі та при ясному півмісяці летить ворожий літак. Хороший літній вечір, коли ласкаве сонце, здається, перебирає волосся своїй коханій землі, коли всі фіолетові, сині квіти починають мовби набрякати...

22 липня. МТС. Машина серед партизанів-кубанців. Неймовірна спека. Відсутність чистих ручаїв, а якісь каламутні ковбані. Високо в небі летять билини, одна одну переганяючи.

Горить Кубань (Тихорецька, Ровна, Білоглинська)...

Жінки справляють дорогу. Йду. Поставали — дивляться.

— Чого, жінки, дивитесь? Пізнаєте, чи не ваш?

— Та хоч на чужого хочемо подивитися...

О шостій годині вечора виїздимо: Білоглинська, Розсипна, Красна Поляна. Ночівля у Розсипній. Зліва сонце доходить пруга. Мчимо — праворуч невідступно котить тінь, яскравий контур нашого автовоза... Шлях на Новопокровку. Підвозимо двох хлопців з раками:

— Сьогодні у нас вихідний день, так ми поїхали ловить раки...

Раки: зелений — живе у куширі, чорніші — у мулі. Хлопці наступають ногами і ловлять. Пальці в синцях від клешнів. Рак-забіяка без однієї клешні...

Знову пірнули в масиви пшениць, прос, льону, соняшників, бур'янів — усе пройняте розливами сонця, що сідало на пруг...

На придорозі сиділа дівчина років п'ятнадцяти. Різко виділось обличчя в фарбах західного сонця, мов мальоване.

— На Розсипну?

Махнула: «Так!» І тоді я впевнився, що то не ікона.

Дорогами везуть з степових пасік мед у бочках. Вечоріє. Хата, будівлі степової бригади. Дві жінки миють ноги. Поставали. Стоять бідони з молоком...

Далі в степ — жінок із сорок дов'язують накошене. Деякі ланки вже йдуть до хати...

В'їздимо в село. Час вечері.

На кожному дворіці — вогнище. Чорний казанок облизується полум'ям. Долі діти сидять, їдять кашу. Літні пічки. На вигонах допасаються кури, гуси, телята. Повно дітей. Кури підбиваються до хати. На машину вихопилась вкрай охрипла сявка з підворітні, скоро засапалась і змовкла.

Питаємо дороги у діда.

— Я,— каже,— розбитий паралічем, спитайте у кого іншого, бо такого накажу...

Їдемо далі. Велосипедист. З милицями: прийшов з війни додому, а війна — за ним. Показує машинам милицею дорогу — куди...

Виїхали з села. Нас зустрів місяць-степовик, полин, будяки... Десь коло стану наткнулись на став. Чудесне дзеркало, що зосередило в собі всі дива степового неба. До Довгаля:

— Що на це скаже художник?

— Я не можу спокійно дивитись, я завжди, коли бачу такі картини, думаю, що це ж і на Україні німці споглядають такі пишноти,— і зір мій туманіє, і в серці закипає біль.

Степові зустрічі. Дівчата міст стали дівчатами степу. Сонцепоклонники соняшники немов застигли у вогненному клетоті міді під повним місяцем. Серед чорних згустків зелені матовим світлом відсвічував велетенський лан пшениці, що, здавалось, у ніч під місяць продовжував нести на собі день...

Ночівля... Розмова з жінками допізна.

— Це хоч почали спати, а то перші три місяці — ля-

жеш, ну ось і не заснеш. Лежиш, передумаєш. Удень ходиш, а світ,— як крізь сито...

Нічні рейси літаків. Постіль під копицями...

23 липня. Сніданок з сметаною. Довгаль:

— Зараз я думаю одне. Отак і німці на Україні десь сидять і снідають сметаною... Всього мене заповонила ненависть...

Красна Поляна. Верблюди. Раки. Полин. Степові жовторожі. Річка Єгорлик. Вперше бачу таку річку. Я б її назвав Жовтою, Рудою. Власне, такими я їх і уявляв — калмицькі рідкі степові річки. Жодного деревця, та хоч би ж хоч одна вербичка... Три фашистські бомбардувальники зруйнували елеватор, состав цистерн. Дим зайняв півнеба. Тоді літак спустився в дим і став бити з кулеметів. Жінка розповідає: «Так д ю ж е все тряслось, що окопи ледве не порозвалювало».

24 липня. Спека. Дихання калмицьких степів. На річці — з Северовим та Трипільським.

...Очерети
У Дніпра питають:
Де то наші діти ділись,
Де вони гуляють?

Більше, ніж будь-де і коли, згадуємо ми тут Шевченка... А ще згадуємо ми наші срібні ріки — Сулу, Псьол, Оріль, Ворсклу, наше ніжне, блакитне Лівобережжя.

Зайшла кругом велика степова гроза. Порожні басейни (на зразок великих глеків). Вдарили перші краплі дощу. В муровані глеки з череп'яних, цинкових дахів потекла перша мутна, але живодайна волога. Гроза. Хмари по небу. Не то хмари, не то пил. Зашароване, забруднене небо, як то буває: зашарує господиня перед побілкою своєю хату...

Нічна злива.

Чотирнадцятилітня Майя. Сім'я; дві сестри, брат, мати на роботі. Про батька звістка одна: пропав безвісти; друга: розірвало міною. Зовні йде робота як завжди, господарка весь час у роботі.

25 липня. Знову гаряче південне небо. Все більше відкочуються на схід окремі частки армій...¹

¹ 25 липня 1942 року почались важкі оборонні бої військ Північно-Кавказького фронту між Доном та передгір'ями Головного Кавказького хребта. Внаслідок героїчного опору радянських військ на початку листопада 1942 року наступ ворожої групи армій «А» було зупинено.

Серце нидіє до болю смертного, і згадуємо Україну, річки Лівобережжя.

* Вклякли бандури і кобзи по цілому краю — Україні...

* ...Ще здалеку йдучи, він побачив свічку, що горіла у вікні. «Ось і свічка», — подумав він. Дихала і спила темна ніч вологістю, чорноземом ріллі і зорями...

* Українська пісня. 1) Пісенний матеріал у п'єсах Котляревського; 2) Пісенний матеріал в театрах Садовського, Кропивницького; 3) Обробки Леонтовича, Лисенка; 4) «Думка», хор за диригуванням Верховинця (1920 — 1922 рр.); 5) Литвиненко-Вольгемут, Паторжинський; 6) Народні хори; 7) Композиторські роботи, обробки, виконавці...

* По вечірньому виднокрузі мчали коні без вершників.

* Він писав з фронту: «Тут не скучно. До смерті ближче — жити веселіше».

26 липня. Красна Поляна принарядилася жіноцтвом. Суміш племен і народів: тюрки, бессарабці (з часу імпералістичної війни), росіяни, українці, осетини, калмики.

Загата. Ловимо вудкою коропчуків (сазани). Коло (амфітеатром) місцевих хлопчаків. Купання в водоймі. На схід — до хмар пил.

Ідуть трактори, череди, їдуть підводи...

27 липня. Вода вибігла в Манич. Знову пішла — розірвало запруду...

Зменшення дій ворожої авіації. Літаки без пального і бомб. Кореспонденти без зв'язку з своїми редакціями.

У широкім полі гинучи,
Україну-світ лишаючи...¹

Дівчина Віра з Нового Айдара. Розповідає про бомбардування бочками. Трипільський говорить про «музику сфер». Нічне бомбардування авіабомбами на парашутах.

Віра:

— А завтра о четвертій ранку з клунком далі...

Боса, загоріла...

Коло одного будинку — чоловік з сорок з 9-ї армії. Відступають з-під Ізюма...

Дві босі сестри, одна закривіла. Друга дістала відро, воду, всіх напоїла, дала умитися, злила на ноги — пішли строем далі...

Похила хата. Чорний чотирикутник дверей. Жінка у дверях стане, розіпнеться між одвірками і стоїть, аж поки сонце дістає...

¹ Початок вірша, присвяченого пам'яті Тихона Ананьїна.

З Дев'яніним на узвишші коло річки: за містком підіймається дорога, місяць у вечірній синяві. По дорозі пил: машини, підводи...

28 липня. Оповідання Полянкера «Полковник». Стоїмо, розмовляємо. В сутінках іде похилого віку жінка. Зупинилась. Повагалась, а потім підійшла:

— Синочки, може, зустрічали Куракіна Івана? То синок мій, в армії під Харковом...

Почав дути східний степовий вітер... Мертве озеро коло степового стану. Будівничий матеріал: ґрунт, глиняні брикети. Паркани з глини.

Вітряні дні і почі...

29 липня. На світанку — глухе відлуння не то авіабомбардування, не то танкової артилерії. Зведення: «Жорстокі бої в районі Батайська...»

На городі дівчатка копають щілину. За інструкцією Костя Герасименка. Приходять сусідські жінки і тужать, мов над могилою. Всіх дівчат від 14 років і старших покликано в сільраду, їм запропоновано евакуюватися. Вулицею йдуть дівчата — душ шість, — голосять на все село. Пролітають наші бомбардувальники (день і ніч), шугають фашистські. Оптимістичні прогнози фоторепортера ТАРС Володі Іванова.

Коли пишу ці рядки, вдалині по дорозі відкочується далекобійна артилерія.

Місточок через Єгорлик. Вітер, жахна спека. З-під сонця понад дорогою пройшов «юнкерс-88».

Одержуємо новий маршрут. Чорний пил заслав місцевість, високо в небі повис, — над нею, над котлованом Єгорлика.

У 18-ту армію поїхав Полянкер. Місяць устав з пилу — страшний і дикий над степовою рівниною.

Настала ніч, повна невгамовного гулу потоків машин, тракторів, людей, черед. Відходить Кубань...

30 липня. Щось, може, на годину серед ночі гул стих, а потім знову посилився ще дужче. Ніч була парка́, а перед світанком найшли хмари (надув вітер), пішов дощ. З поляни довелося перейти до намету на машині, вкрити речі...

Сьогодні рік і місяць, коли я востаннє попрощався з сім'єю в Києві. Маринка ще бігла за мною і не хотіла рознімати своїх рученят, обнявши мене, прощаючись...

Посеред розкиданого села — дім, в якому жили вчителі місцевої десятирічки. Сьогодні вони виїхали, сказавши, щоб діти розібрали все, що лишилось. Діти йдуть з книга-

ми, портретами, бритвеним прибором. Селянам розподіляють зерно, закопують. У сусіди з басейну вибирають воду — дівчата носять відрами...

Об 11-й годині 30 хвилин виїхали на Покровку, Кропоткін, Огульці.

Дорога. Гарба, на гарбі старий єврей з великою білою бородою. У нього на гарбі сидять три доньки-красуні, у одної — маленька дитинка. Йдуть мішані череди: коні, корови — однакової гнідої масті.

5 годин 30 хвилин. Бистрохвила Кубань. Перша зміна краєвиду...

31 липня. В пил і в хмари. Міст через Кубань в Кропоткін. Вибілена шинель...

Де Полянкер? Де Гончаренко?

Пилові райдуги, відзеркалені склом автомашин. Кубанські сади...

Фашистська група з 250 танків. Два дні тому зайнято Єгорлицьку. Тут був основний удар.

Ладимось на Армавір. Організаційні пертурбації. Виїзд на станцію Михайловська. Степ. Пригадуються оповідання Льва Толстого. Заходить ніч. Заходить степова гроза — мовчазна, зловісна. Білі привиди далеких степових одиноких хат... Степи... Людина — рідкість. Блукання німецьких шакалів. Колгосп «Пчелка»...

1 серпня. Дощувато. Спання на машині. Неймовірний гул маси моторів німецької авіації. Армавір? Тихорецька?..

Вибух через півгодини. Клуби диму...

Побігли вмиватись на річку з Северовим, Трипільським.

Михайловська — неймовірно багата станиця. Дерева ламаються від абрикос, слив, яблук. Скрізь на дахах сушня — курага. Соняшники, кукурудза — в три зрости людини.

За рік війни я звик до пилу шляхів більш, ніж до страви. Судьба-доля. «Железний потік» Серафимовича...

В гіллі солодких шовковиць хлюпоцуть шпаки. Рік тому — Кагарлик під Каневом...

«Сьогодні твій сніжно-білий комірець я пришив до своєї глиноподібної сорочки» (Грети). У господарки: рік не чуть чоловіка, що пішов 31. VII («Одрізали», — товариш написав). А сьогодні вирядила сина (1924 року). На руках троє малят, як у моєї Грети.

Красені будинки, величезні городи, тропічна рослинність, широчезні вулиці...

Десь чути канонаду далекобійних.

Прямо серед двору — велетенська шовковиця (по-місцевому: тутовник), яка своїми крилами затіняла все дворичце. Посиротіли, запустились без господарів дворича...

Розломлене на частини від власної ваги абрикосове дерево...

2 серпня. Ніч безсоння — сповнена проєктів партизанської боротьби. Горбди, левади, очерети...

З Армавіра приїхали Малібашев, Лапоногов, Сиромолотний.

В небі заревли фашистські стерв'ятники. Мати кинулась по дворичу і по одному, як квочка курчат, позаганяла дітей до погребя. Вже всі збилися вкупці, а Наталочки нема...

Сальськ обдяткований осколками бомб. Наліт «месерів» на Огулькевичі. Пряме попадання (Захаров з відділу кадрів).

Увечері Трипільський повідомив завдання — летіти на Сталінград¹ (Бажан, Корнійчук, Малишко та ін.).

Побудка о другій годині. В клубі. Маяки на новий маршрут.

3 серпня. 12 годин 30 хвилин. Коли пишу, з саду видніється широка станична вулиця. Біжить тритонка. Повно дітей, біженців. До тритонки — на причепі — важка гармата. На биках, на великих возах, з тазами, курми, бебехами втікають від німця. Кружляють і зловісно завивають ворожі «месери». На одній з гарб їдуть: загорілий, у майці юнак і три дівки. Сонце. Вулиця. Одна з дівчиць живо схопилася з гарби, підбігла до тину, витягла лозину, а потім знов сіла і жвавіше почала поганяти волів.

---

¹ 17 липня 1942 року — початок знаменитої Сталінградської битви 1942—1943 рр. — бойових дій радянських військ по обороні м. Сталінграда (нині — Волгоград) і розгрому великого стратегічного угруповання німецько-фашистських військ у межиріччі Волги й Дону. Сталінградська битва має два етапи — оборонний (17 липня — 18 листопада 1942 р.) та наступальний (19 листопада 1942 р. — 2 лютого 1943 р.). Під час першого етапу німецько-фашистські війська втратили до 700 тисяч солдатів та офіцерів, понад 1000 танків, понад 2000 гармат і мінометів, понад 1400 літаків. Під час другого етапу ворог втратив понад 800 тисяч солдатів та офіцерів, біля 2000 танків та штурмових гармат, понад 10 000 гармат і мінометів, до 3000 літаків, понад 70 тисяч автомобілів. Всього за час Сталінградської битви армії фашистського блоку втратили 25 процентів сил, що діяли на радянсько-німецькому фронті. Розгром гітлерівців на Волзі ознаменував початок корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни та другої світової війни взагалі.

П. М. Усєнко як кореспондент газети «Комуніст» був у районі Сталінграда під час наступального етапу великої битви на Волзі.

Через широку вулицю кубанської станиці женуть худобу. Суне мовчазною зловісною масою череда.

Вівці. Женуть молоді, літні колгоспниці. Тяжко. Стьобують лозинами. Лаються.

Господарка козачка струснула гілку, назбирала в таз яблук — і дівчатам...

— Ну й робота сьогодні, бодай тобі...

В небі завивають «месери»...

В степу, на розвилці доріг, сидить сім'я, коло неї — купа бебехів. Похилого віку жінка веде коня. Коня нав'ючено бебехами. Пил. За конем іде донька чи невістка з кількома місячною дитиною. Край села кілька возів. На них — повно жіноцтва, дітей. Кілька жінок безпорадно борсаються коло упряжі, коло коней. Ззаду — запасні колеса. Без мазі-коломазі. Проїхати далеку дорогу, не знаючи цього, — значить зарізати себе...

Виклик «комуністівської» групи до бригадного комісара Сиромолотного. Відкомандирування до Політуправління Сталінградського фронту.

4 серпня. Вчора — криваво-огненний захід. Состави на Огулькевичах. Рицина в кюветах.

Заправка. О пів на першу ночі — виїзд на Армавір. Криваво-огненна пилова хмара в небі. Горить Крopotкіл. Зоряна ніч. Горять состави. Свічею — телеграфний стовп. Важкопоранені в посадці. Перед нас вогні — сполохи гарматних вибухів. Заградзагін попередив: в районі Армавіра висаджено десант.

Поворот на Михайловську... Показались передгір'я Кавказу. Зміна рельєфу місцевості.

Маруся-учителька, комсомолка, дружина авіатора в Безскорбному. Сльози, різкі слова, розумні мислі.

Потоки. Скорбні жінки. Проводи. Діти з квітами. За віщо?

Вечір. На Невинномиську. Хутір Петровський.

Мефодій Ксенофонович:

— Сейчас армія колишеться, як волна на морі... Як же так, ми з турком воювали, з германцем воювали, а Росії не віддали?! Як же ви воюєте, що ось уже ворог на Кубані?.. У мене три сини в армії...

Дружина-козачка:

— Та що ти хвасташ? Ось у людей по п'ять, шість синів — і то не хвастають!..

Дорога... Діти кидають букети квітів: гвоздики, красоля...

Кубанські зорі...

* Сидить дядя. Одна нога — дерев'яшка із часів імперіалістичної війни. Всякий раз, як заходить мова про бої, приказує:

— Е, тоді не так, тоді легше було...

— Чому?

— Тоді не було воздуха. Тепер воздух отой...

* Підосінній легіт птаства — пташиних колоній мандрівних...

* Многолітній шелест доріг, зойки поранених, вогонь сонця, і вогонь пожарищ, і вогонь авіабомб, і вогонь батарей...

* Він голову взяв у долоні. Холодні пальці рук грів він у гарячому, великому чубі... Він думав...

* ...Це все ти, це все ти, Що садив, те й зростив, Що кохав, те й зібрав, Де орав, там і взяв.	Колоски — як разки, А степи — мов казки, Не розкажеш всього, Що оглянеш кругом...
---	--

5 серпня. Четверта година ранку. Аули. Встав Ельбрус. Дитячий будинок з України (Кіровоград, Одеса).

За Черкеськом. Дорога. Евакуація радгоспу №3. Ліквідація десанту в Армавірі. Розгром танків під Ворошиловськом. Ворожі десанти. Картина евакуації радгоспу (великий молочний).

П'ятигорськ. Вечір. П'ятигорський вокзал. Тактика пімецьких десантів.

Дорога на Мінводи. Ночівля під Машуком. П'ятигорське небо.

* Фашисти намагаються посіяти розбрат між народами і племенами.

Верх візьме мудрість і святість радянського побратимства...

* Евакуйовані... Їх так багато... Сонце заходить... Шил догори...

Хто виживе, хто помститься, на яких рубіконах, на яких дорогах?..

6 серпня. Карта на північний схід. Різноміриві відомості. На Мінводи — о 10.00. Гора Машук. Об'їзд мінводського вокзалу. Електричка на Саблінське. Поворот на Георгієвськ. Бомбардування вокзалу. Поворот на Будьоннівськ. Дорога. «Каспійський мішок». Поломка машини. Ночівля в садку. Нічні кольори над степом...

Нарада в дивізії. Десанти в маницьких комишах. «Карта шляху Чингісхана».

* Невичерпні ручаї людського горя. Що ручаї? Моря, океани...

* Я бачу, скільки треба,
Я знаю, скільки треба,—
Од дум глибин,
Од шир-долин
І до світ-неба!

* Запам'ятав тільки двох дівчаток. Як лілеї на головітрі... Може, й красуні, але з іржею нужди й нестатків...

* Ось і літа... Вже нажив і звичок, і принципів, і мозолів...

А в синій туманності — зовсім низько молодик, що здавалось: не в небі він, а в степу, десь у травах...

* На півдні Союзу. Весь час — у дорозі. Шкіра на руках — кольору помаранчі.

* Спека... Червоноармійка вийшла з господи і подала воду. Він скинув сорочку і до пояса обмивався. Вона сиділа біля кислиці і дивилась...

* Вечір вечоріє, Сонце при землі... Дотліває, тліє Хата в чорній млі...	Все знесли пожари, Вижерли вогні... Дотліває хмара В неба глибині...
--	---

7 серпня. Ремонт машини. Виїзд назад (дев'ята година) на Моздок. Зупинка в селі Привільному. Посеред села — колодязь на 50 метрів. Сліпа коняка. Коловорот. Полини. Степ. Каспійські палючі вітри.

Виїзд о 20-й годині з Привільного. Роздолля. Зайці, вовки, лисиці, транзитні птахи.

Від Привільного до Моздока... Дві сторони дороги — зелена східна і підвітрена західна — чорна і мертва від пилу на півсотні метрів. Аж до горизонту. І десь тільки вдаль знову починалися зелені буруни бур'янів, трав.

8 серпня. Сонце вставало кривавою хвилею. Ми в дворищі вірменів. Глина, очеретяна архітектура, навіси.

Поїхали на машинно-тракторну станцію. Частини по дворищу. Кілька військових, заїхавши машиною, відшукували потрібні їм речі. Дух запустіння ліг на стан комбайнів.

Ранком у степу чути далекі голоси жінок, перешілку, стук коліс...

О 7-й годині піднімається вітер — впертий, східний, щоденний. Дорога йде на Моздок. Степ без колодязів. Підвода, повна дітей. Поганяє жінка, а дитина ссе груди. Навколо — машини, підводи. Коло степового колодязя — черга за водою. Стоять з відрами коло струмочка з загальної труби. Всі тягнуться до мутної живодайної вологи. Діти

просять: дядю, дайте хоч крапельку... А худоба гине, стоїть і мов стогне. Коло арика стоїть підвода, один кінь випряжений, язик від згаги вивалився, і він стоїть, пити мутної води не може, йому поливають спину...

Іде велосипедист по дорозі. Падає від згаги. Його піднімають. Дві жінки ведуть третю, знесилена, під руки...

Ідемо — в тіні від власного пилу...

Дорогою ідуть два червоноармійці, вони несуть на ціпку відро. В бур'янах сидять дівчата...

Моздок. Моздокська долина. Красиве, досить упорядковане місто...

Осетинка... Дівчина заспівала пісню. По ній впізнав (по пісні), що тут проходили частини нашого фронту...

Ідемо, їдемо... степ, сонце...

— Товариші, а вірите — я вже забув, яка на вигляд моя сестричка...

Під будинком стояли з речами землячки: жінки, дівчата. «А яку родіну лишили, предків найдавніших».

Осетинка похила:

— А звідки ви, діти?

— З України.

— А навіщо ж ви, синки, полишали своїх батьків старих, своїх матерів?..

9 серпня. Ремонт машини. Терек. Весь час гудуть вартові літаки. Місто порожнє, установи з незамкнутими дверима. З гір осетинка розповіла (за допомогою господарки): йшли на війну діти двадцять четвертого року народження — мати побігла в сусіднє село, щоб купити яблук на дорогу. Принесла, а діти вже пішли. Плаче, роздала всім яблука. Принесла осетинка. «Їж!» — дає дитині.

10 серпня. Закінчився ремонт машини. О 12-й виїхали на Гудермес. Неймовірна спека. Машини і люди відмовляються рухатись.

Арики. Перевірка документів по дорозі. Відсутність води. Замутнені арики. Переїзд Тереку. Отари овець.

Вечір. Спадає спека. Ночівля в аулі...

11 серпня. Гудермес. Зупинка на три години. Заградзагін — росіянин і вірмени. Особливий відділ бригади.

Спуски і підйоми на «старушці». Хаджі-Мурат Магомєтов. «Знаємо». Рушниця часів Шаміля.

Черкеси. Аварці...

Переїзд річок. Казбецький район. Ночуємо в аулі Гуніб.

Вечоріє. Хмари йдуть знизу гір, гора за горою, хмара за хмарою. Учитель і учень.

Вечеря. Два друга-артилеристи, що втекли від німців.
Пальцем на мене:

— Я тебе бачу, ти — кавказець.

Зелений, в колі гір аул... Мечеть. Склеп під зерном. Котки на дахах. Хата поверх хати...

В'їзд в село загороджений. Старики коло кукурудзяних полів...

Зараз, гуляючи, не співають, мовби в душі плачуть. Маленькі городики затинені: переважно кукурудза, кріп. Брак садових дерев (гірський холодний клімат). Деінде в дворі чинара чи горіх.

Хаджі:

— Після війни поїду жити на Україну: широкі поля, жити легко. Ідуть дівчата на роботу — співають, з роботи йдуть — співають. Річки хороші. Дніпро...

12 серпня. Машина йде в гори, доводиться підкладати каміння.

Місяць виїзду з Ворошиловграда зустрічаємо в горах.

За виїздом з Гуніба пішов чинаровий ліс. У висині — вітер. Холодно. Хасав'юрт. Шпиталь. Аули. Біля воріт зустрічали величезні юрми дітей. Магометанські кладовища — як мечі богатирів. (За формою).

На стрімчастих скелях,
де орли та хмари...¹

Хасав'юрт. Казбецький район. «Ходу нет, обрыв, объезд туда». Мої кружляння навколо гори. «Дорога туди — якші!»

Спуск в станицю Чіркей. В котловині стало жарко. В сивині громади, баскеття ширяє орел. Станиця Чіркей. Діти. Кладовище. Вода, що омиває кості співдрузів Шаміля. Побут. Учитель школи...

Виїзд. Обід. Грузинська дивізія.

Далі пішла суха, сіра, кам'яниста, безліса природа.

13 серпня. Виїзд з Буйнакська. 8 годин 20 хвилин. Каспій. Повний спуск з гір до махачкалинської долини. Руїни аулу. Піти б побалакати — ні з ким, тільки одне кладовище та вітер шумить.

Махачкала. Табір евакуйованих.

У генерала Петрова.

Ночівля під вербою. Дагестанське небо. Мова про боротьбу з ворогом. Згадав мову двадцятого року. Кобеляки. Поїзди на фронт...

---

¹ Рядки з вірша Павла Тичини.

14 серпня. Ранком виясняється справа про можливість виїхати літаком. Здаємо машину ПО-93-34. Знайомі харківці, полтавці.

В таборі евакуйованих. Приморський парк. Дим від вогнищ: готують страву. Старик з рушником на голові, діти.

У генерала. «Доїхали, а попереду — море».

Три дівчини на бульварі в Махачкалі...

Велика і страшна дорога позаду.

Становище: Краснодар, Майкоп, Кисловодськ, Еліста здані...

В аеропорту. Сім'ї авіаторів. Остання подорож на власній машині. Ночівля в аеропорту.

15 серпня. Квиток на чотирьох. Переповнений «дуглас». Два «щури» вилітають, я з шофером лишаюсь сидіти. Лінією ідуть поїзди, переповнені евакуйованими. І рідко — на фронт. «Червоний хрест», машини...

Сидимо в аеропорту. Ждемо.

О 4-й годині 35 хвилин на військовому «дугласі» вилітаємо на Астрахань. На вітер в морі, через Махачкалу...

Над морем. Лівий берег. Заливані безконечні рівнини, сотні водяних рукавців, озерця. Очерети, поодинокі саманні будови, задрімані багнища. Деінде човники. Кошари. Коні у воді. Тьмяні пустелі Каспію. Застиглі хвили.

Мертве море. Білі креслення чайок та хвиль... Знову входимо в вилучину моря. Піски-діюни... Над багнами Маніча...

Дерев'яна Астрахань. Ночівля в літаку. Комарі.

16 серпня. Ранок. Вітер. О 6-й годині 20 хвилин виліт на Саратов (600 км).

Відтінки зелених рівнин. Волга і залізниця... Над безлюддям Заволжя. 25 метрів височини. Косяки качок і гусей.

На літаку (склалося):

Туди ні шляху, ні прогалини —
Земля дротами обросла...
Але нема, нема віддалення
До меж орільського села...
Туди — то думою, то серцем...

Літак — з частини, якої командиром є Гризодубова.

Не віриться, що ми втратили срібний Псьол, історичну Оріль, блакитні простори Загорскля.

Літак вривався в косяк качок. Розбито скло кабіни, вм'ятини в корпусі. Дві качки — в самолёті. Літак відкрив осінній сезон мисливський.

То в степах, то межі гір, то над багнищами...

О 9-й годині за московським часом — місто Енгельс. Зелений шпорих аеродрому. Переліт через Волгу на військовий аеродром. Полковник авіації Таташвілі. Ліси навколо Саратова.

І ось я — у Чеканюка. На Волзі скупався. Спав на ліжку Новиченка. Редакція «Комуніста», уряд, ЦК КП(б)У...

17 серпня. Готель «Європа». Приїзд Коротченка та ін. з Москви.

Повітряна тривога. Робота зеніток...

«Комуніст» — в одній кімнаті. Шеремет повернувся з армійської газети. Безквартир'я. «Поранення» Балабая (об'язав голову, ніби поранений). За це роздобув червону биндочку, новий костюм, нові знайомства.

* Його ідеологія: «Ви поставте тут переді мною палку і скажіть, що це начальство, — я буду козиряти».

Людина з обличчям шакала і з задом зайця-страхополаха.

Це від того, що на все дивиться він, мов на ярмарок, на торг. Одне закінчується, друге починається, побазарював, та й далі поїхав...

* Про Балабая:

Усе — на глум, все на поталу —
І мислі блиск, і серця кров.
На дзвін холодного металу
Він міря душу і любов.

День спеки і день голоду.

Дані про Ворошиловград: 15-го і 16-го — безперервне бомбардування міста з повітря.

По місту ввечері.

Знову ночівля з труднощами. «Асторія», 6...

19 серпня. Зустріч з Яшею Сірченком. Шарконув своєю щокою і міцно поцілував. Мені треба їхати до Москви, в ПУРСЧА, на Брянський фронт — кореспондентом...

20 серпня. Саратовське гірке життя. Ходжу недоспавши, недоївши, без притулку. Редакційна воля. Марійка Пригара. Приїзд Івана Ле, Тардова, приїзд з Москви Собка, Плоткіна. Успіх у Москві Собкової книги «Кров України».

21 серпня. Денні й нічні відвідини Саратова фрідом.

Радіокомітет. Комсомольський відділ (В. Ткаченко, О. Новицький). Пропозиція видати збірку. Гуртожиток студентів. Пісні. «Хоч посумуємо веселіше».

22 серпня. Дзвінок. Приїзд уфїмчан. Павло Григорович Тичина: «А роздіватися можна?» (Натякає на небезпеку авіабомбардування).

Ле, Гардов збираються на Сталінград. Поїздом не хотять, літаком небезпечно, Волгою — теж. А чим же тоді?
— Е, хлопці, на верблюдах, чи як?

...І не виб'ю дурниць з голови,
А тим паче дурницю оцю:
Коли буде Парнас без трави
І без рож, без вогнів, чебрецю,
Без густої доріг куряви?! —
Тож навіщо такий він митцю?
І мені він ніяк не к лицу!

23 серпня. Тихі вулиці Саратова. Гірський ландшафт. Все стоять перед очима багатства Дону, Кубані, Північно-го Кавказу.

Штраусівський концерт 1-ї Московської консерваторії. Лев Гінзбург. Чеканюк лікував мене аспірином, спиртом з чорнилом. Заїдали ковбасою.

24 серпня. Хороший, світлий ранок.

У зранене серце — удари ножів,
Криваві світанки в гаях...
— Прощай, Україно! — сказав на межі.—
Прощай, Україно моя...

Яша Сірченко домовляється щодо мене з «Комуністом». Осіння прохолода. Все ще не можу переодягнутись... Вірші Габора в «Правде». Закид Чеканюка мені:

— Чому ти ще нічого не дав?

— Та є в мене чимало... Тільки в рукописах.

— Ото мені як на сторінках, то і єсть!

25 серпня. Дістав три кіло картоплі. Прибув потяг (Україна — Красноводськ — Ташкент) з працівниками наркоматів та ЦК. Перелюднення в «Європі». Зустріли групу тих, що підвозили під Лихою...

Нарада в Чеканюка. Він говорив про напрям газети. Зиркнув на мене, згадав мої ненадруковані вірші.

— А тобі б я морду набив, — каже Чеканюк.

В ЦК. Пізно йду додому. Повновидий місяць над нічним, мовчазним Саратовом. Волга. Узгір'я. Ліси. Трамвай в нічній тиші реве дужче, ніж удень...

26 серпня. Прохолодний, прозорий, як скло, ранок. Такі в нас бувають пізнього вересня...

Баткін:

— Після сьогоднішнього зведення люди і звідси почнуть виїздити...

Я — радо, запитливо:

— А що?

Думав: перемоги які. А виходить: бої на північний захід від Сталінграда...

З Новиченком були на базарі. Один помідор — 10 карбованців. І я згадав про Кубань...

* Продовжую вірш про Парнас (почав 22 серпня).

Хай там інший живе. (На ім'я
Тут його у рядку не зову).
Мене втішить долина моя,
Що високу ростила траву,
І гоїдала Оріль у галях,
І гоїдала зорю світову...
Досить казки тієї мені —
Для митця в неї краю нема...
Вічні дива встають в голубій далині,
Вічне, рідне й немруще мій дух підійма...

Довженко. Розмова про статтю. Потім перейшла розмова на щоденник.

— Ви обов'язково записуйте... А все з вами?..

Тичина, Рильський у редакції. П'єса в «Правде» Корнійчука — «Фронт».

27 серпня. День і ніч лунають вибухи мінних розривів. Саратов працює на фронт.

Саратовська осінь: то дні ясні, то дощовиті, сірі.

Ніч на дубку. Страждання...

28 серпня. Підготування до мітингу. Готую промови військових. Правки, репетиції. Склярів — спогади про авіаполк під Білою Церквою. Мельников, Баталов, Пушкарьов, Рассказов¹...

30 серпня. Мітинг. Читала Ужвій. Пристрасно і мотошно.

— Зашумувала Україна лісами, байраками... Пронесли вогненні привиди месників, привиди замордованих...

Тичина згадав Майку Вовчик-Блакитну.

Довженко:

— Слухайте мене в ярах і байраках...

(Дати б в оповіданні образ зрадника — він сидить десь у Братиславі коло приймача, він слухає цей мітинг...)

31 серпня. Хороша осіння погода. Готуюсь у Москву. Це завтра. Вітя вперше йде в школу. Думаю про труднощі Грети: тримати сім'ю... в цих умовах...

1 вересня. Знову дощить. Як їхати? Чи не застряне «бюік» Довженків?

¹ Герої перших нарисів П. Усенка.

Довженко:

— То оце вже й додому їду.

— Куди?

— В Москву. А ви куди?

Рильський:

— Ми додому в Уфу думаємо післязавтра...

Ужвій, Юра, Бучма:

— Та й ми поспішаємо додому в Ташкент. Пора вже...

...Які велетенські образи, якої незрівнянної сили пристрасті людські мають бути показаними в майбутніх літературних творах, що з'являться на драматичному тлі війни!

І ось виявляється тоді, що на це будемо право мати тільки ми. Тільки ми — про радянський народ, про Радянську Армію, бо правда людська тільки за нами. В істинному світлі літератури гідь людства — лжа, розбій, хамство — впливе ще яскравіше на очі світу, ніж у ці сьогоднішні жахні дні війни...

Літературно-мистецький вечір у Саратові. З письменників виступали Тичина, Рильський, Бажан, Довженко. Його виступ. Ватуля читав «Слово» Дмитерка, Герасименка і Неходи... Як чудово було слухати в передачі Шумського «І мертвим і живим, і ненародженим...» Шевченка!..

Багато хто хотів, але не зміг потрапити до зали. Прохали біля дверей «зайвого квитка». Лідеру жіночих ролей — Ужвій — дівчата з театрального технікуму піднесли хороший букет вогнистих квітів.

2 вересня. Прибула Копиловська (з «Ворошиловградської правди»), що її підвозили 12/VII до Краснодару разом з Юрієм Черкаським. Так виходить (за її словами) — Юрій загинув? Каменоломенський район...

— Фріци повзуть, Павле, по нашій області...

Прокляті фріци...

Вечір. Мова до пізнього місяця. Знову плачі.

3 вересня. Відкладаємо ще на день від'їзд.

Вісті з Сталінграда. Тяжка доля — подібна долі Ростова, Кропоткіна...

4 вересня. Проводи Павла Григоровича, Максима Тадейовича й інших.

Лист ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) про військових кореспондентів (Усенко — їде на Брянський, Ратнер — на Сталінградський, Сидоренко — на Воронезький фронти).

Виблиск Волги з-за горбатої вулиці Горького, від «Європи»...

Вчора-звечора: посиділи, випили, поспівали.

Іде автомашина. Повно тіток. Одна ззаду на руках звісила (на «весу» держить) відро,— певне, з молоком.

Ночівля на соломі в ізбі. Під Кірсановим...

7 вересня. Дорога далека — ще буде гірко й солодко. Люди мов зійшли з сіл. Мовчанка.

...У квітниках сизого диму на тлі дібров — постать. Коза стоїть на колінах, бородою в землю — немов молиться. Сонце. Кібці на дротах — задумливі одинаки. Розповів Довженкові про кібців у моєму дитинстві.

...Церква, якою захопився Довженко.

* Коли надійдуть останні хвилини мого життя і хтось із друзів моїх чи рідних здумає продовжити мені життя ще на декілька годин,— то нехай повезуть мене у степ, в український широкий степ, або ж хай дадуть змогу прослухати мені пісні, українські народні пісні...

* Тема статті: «Побутові зв'язки українців з народами-сусідами в народнопобутовій та історичній пісні».

* —...Що в смерті найстрашніше, так це те, що вперше в житті стаєш справді самотим. Ні друг, ні жона, ні син, ані ненька своєю любов'ю не в силі розрадити тебе — і в тужній розпуці лишаються по один бік дороги, а ти відходиш у смертній самоті на другий. Тільки на війні, в кривавій битві ти не один. І в звалищі трупів, і в тужнім прощанні зі світом, і в люті страшенній до вражої сили, і в хвилинах останньої свідомості ти не один.

Осінь. Моросить. Я згадав Дагестан — місяць тому. Калейдоскоп природи. Велика Батьківщина...

За Тамбовом природу прикрасила райдуга. Шкуринка чернозему.

Довженко — про дурня, про його радіус дії, коли він став керівником:

— Раніш дурень-одинак породив у літературі комічні постаті, образи диваків, породжував сміх, а коли дурень став силою, він створив навколо себе трагедії і сльози...

8 вересня. Хороший ранок. З туманів осінніх випливла наша машина.

Лісів до Рязьська нема. Щілини понад шляхом битим. За Рязьськом — сінокоси.

Павлов. Чи думав я, що через двадцять п'ять років я побуваю в його місті? Ходжу вулицями і думаю. Це ж тут він ходив. Ось побіля цього будинку.

Побазарювали з Довженком: помідори, огірки, шмигають ціпами проса...

Нові стовпи, блиски мідного дроту. На всій дорозі — великі роботи військового характеру, мости.

Шурово. Шуровські жіночки й молодичі захоплюють Довженка. Башти сходу.

— Коли я бачу на руїнах церков наших дітей, у мене шелестить на голові волосся...

Довженко:

— Коли німці розбомбили Чернігів, з будинку божевільних повибігали хворі. На руїнах міста шугали їх постаті. Ось один напівроздягнений побачив: серед розметаних стін стоїть піаніно. Сів і дико заграв: «І шумить, і гуде...»

Степи не орані. Степи в бур'янах. Ось лежать самотні три борозни. Хтось почав оранку великого клину — та так і лишилось на трьох борознах...

Довженко:

— Село. Наближається фронт. Старий дядько, що був на імперіалістичній війні, будує сховище: бліндаж. З накатами...

Ще:

— Бувають такі години хороші, коли кожному, як тій дівчині молодій, щасливий, — і любити хочеться, і коханого бути хочеться...

Двісті кілометрів — за чотири години.

Пізно — Москва...

9 вересня. Москва — та ж назовні. Клопітлива, шумна. Значно менше людей. Ділова, підтягнута. Черги майже відсутні.

Прокинувся ранком. Кремлівська площа, б'є годинник, як і торік. Зачохлені кремлівські зорі.

10 вересня. За обідом у ідальні Спілки письменників СРСР.

Корній Чуковський цитує напам'ять:

У тієї Катерини
Хата на помості...

Москва. В метро, в готелях менше вогнів. Ніч темна.

11 вересня. Ранком з Уфи прибули: Тичина, Рильський, Сосюра, Яновський, Рибак.

Вечір у Неходи. Корнійчук.

12 вересня. Холодно. Речі все ще в машині, в гаражі. Цілий день витратив (по-дурному) на побутові справи.

Увечері подзвонив Гришаєв. Вісімдесят тисяч москвичів виїхало на заготівлю дров.

Театри, кіно працюють повно.

13 вересня. Виступ по радіо. Запізнився. Шумський закінчив: «Це ти, Україно...» Матеріали до виступу по юн-сектору. Вирішення в Політичному управлінні РСЧА

(Щербаков) у справі військових кореспондентів від українських газет.

15 вересня. Нарешті визволив з полону «бюїка» свої речі. Зодягнувся тепліше.

У Сірченка на квартирі. Два виступи по радіо.

Вечір у Москві: Фадєєв, Рильський, Тичина, Рибак, Панч, Копиленко, Нехода...

Над Москвою пливуть білі хмари.

Багато працює Довженко...

16 вересня. Літературний виступ для молоді. Матеріали по радіо для «Комуніста». Нове про військових кореспондентів...

17 вересня. Вдарила звістка про Сталінград (бої на вулицях). Нарада в «Литгазете». Довженко — проти кампанейства, за постійність. Рибак:

— Олександр Петрович сказав правильно.

18 серпня. Над Москвою хмари. Дощ. Згадалась Москва минулого жовтня. Шлях на Горький. Кількість мешканців Горького збільшилась у вісім разів...

Пішов кільцем Б., що знав колись як необладнану вулицю. По ній, широкий, вільно мчать машини. Дівчата струнко стоять коло загороджувальних повітряних куль, що попричаювались у парках і скверах. Добудовуються раніш розвалені бомбами будинки...

Сиджу в готелі ЦБЧА (номер 640-й). Дощ і дощ. Ні взуття, ні одягу...

О 2-й годині трохи розпогодилося. Над містом кружляють охоронні літаки...

19 вересня. Надіслав Чеканюкові листа та матеріали. Був на Малих Кочках. На всім протязі Москви майже не видно слідів руйнувань. На багатьох дахах будинків — повітряна варта, зенітки. Значне місце в цій службі посідають дівчата. Так само великі загони дівчат міліції, служби руху.

Сірченко. Його роздумування про засилля дурня і невігласа (у зв'язку з п'єсою Корнійчука «Фронт»).

Болі все дужчають у лівому боці (легені). Сумнівне все-таки в мене здоров'я. Невже оце зараз розладнаюсь? Саме тепер міцніють фронти...

20 вересня. Безперервний дощ. Сиджу вдома. Готель ЦБЧА. Їдальня — талони комендантські. Вегетаріанські сніданки, обіди, вечері, чай без цукру.

Вісті з фронту. Німці міцно застряли в моздоцькій долині (танкові бої), під Сталінградом. Здається, що саме тут будуть рубежі зламу в війні.

Вечір української поезії. Консерваторія ім. Чайковського. Багато військових. Головував Фадєєв. Слово Корнійчука.

Я забрав усі матеріали.

21 вересня. День над Москвою ясний-ясний, але холодно. Зовсім розхворівся. Ще ніколи не боліли так груди. Пишу вірші — сиджу вдома. Як передати в Саратов матеріали про вечір? Тяжка доля кореспондента.

Євенко¹ прийшов з лісу (односелець Павла Григоровича). Прийшов з лісу (Сокольники), приніс букет гілля з жаринами листя. Яша Сірченко зробив статтю про вечір.

Сумні все вісті йдуть з того боку (Харків, Київ): люди мруть, людей вивозять у прокляту Німеччину.

Вечір у Центральному Будинку культури залізничників.

Над Дніпром, над Дніпром, над Дніпром
Біла чайка кигиче, летить...
Біла чайка торкає крилом,
Розрізає надвоє блакить.

Ти любила, любила, любила,
Доки сніг на траву не упав...
А тоді...

Тільки згадка, як паморозь біла
На великому лузі отав...

22 вересня. Президія СРПУ в Корнійчука (кімната 427-ма). На засіданні був Коротченко... Я пішов (не досидів до кінця) виступати по радіо. Люблю читати свої поезії, кресати іскри чуттів моїх з серця до далеких героїчних сердець.

23 вересня. Звечора в світле небо піднімаються аеростати загорожі і стоять там, як у світлих водах риби — окуні.

Увечері — засідання президії СРП, присвячене Україні. Розмовляв з Еренбургом про Закарпатську Україну, про Америку.

Місячна осіння ніч.

24 вересня. Знову телеграма Чеканюка (за два тижні — третя). Оце так творча відпустка! Зміст: «Удивлены молчанием. Немедленно телеграфируйте подробный отчет вчерез украинской культуры...»

Готується альманах української прози і поезії.

Малишкова «Катерина» в «Комуністі».

25 вересня. Три епізоди з Довженкової «Перемоги»:

---

¹ А. Євенко — заслужений артист УРСР, диктор українського радіо.

- 1) Загибель батареї — картина смерті і ремарка автора;
- 2) Картина відступу з поля бою; і —
- 3) Битва між полоненими (румун з німцями).

Різьблені постаті Криклія, Закрутигуби. Аж ось коли безсмертний Гоголь знайшов («обрел») достойного сина, спадкоємця собі в російській і українській літературах.

Збереження транскрипції: «невольники», а не «невільники» («розм'якшення мови»).

Він засів остаточно за літературу і, здається, назавсім лишив кіно. Про мистецтво екрана він навіть не згадував.

26 вересня. Цілий день на кореспондентських ногах, а матеріали передати не можу (до «Комуніста»).

Вечір — виступ по радіо поетів-фронтовиків (Первомайський, Малишко, Усенко, Левада, Плоткін).

...То Дніпро розріже
Безконечну млу,
То гроза розкаже
Казку-сон стару...

27 вересня. День, як в літо. Ходив з Тичиною по місту. Купували гудзики, фарби, ліки...

Увечері прийшов Нехода. Співали пісні. Малишко і Первомайський таки здорово співалися. Сліпо (зажмурившись) слухає всі пісні Яновський.

Жителі-москвичі приносять з лісових околиць вогняні букети підмосковної рослинності. Ночівля у Первомайського. Згадали, як багато років тому теж ночували разом у мене в Харкові.

28 вересня. Як я мчав, щоб наздогнати саратовський поїзд!

І все — щоб передати Чеканюковій пакета! Ноги, може, й витримають, але серце зламається! Цілий день страшні тупі болі. Надіслав телеграму Маринці (6 років).

Похмурніло небо. Пізно піднявся місяць і освітив уже безлисті дерева, аж тепер видно було осінню пору, як жінку перед білізною постелі.

Кремль... Зорі...

29 вересня. День почався радісною, світлою блакиттю неба. Читання в ідальні статті з «Правди» про п'єсу Корнійчука «Фронт».

Продовжую вірш:

Слухають та думають,
Думають, мовчать...
Зорі в небі визріли
З хорами дівчат.

А письменники все з'їздяться до Москви... Ось і Скляренко з Калінінського фронту приїхав. Собко тут, Плоткін тут, Каневський, Плахтін, Чорний-Діденко. Але ось з Сосюрою знову біда: тяжко переживає наші невдачі на фронті. В такий час риси обличчя в нього загострюються, сльози завжди готові линути з очей і губи конвульсивно здригають. Що робити з Володькою?

За обідом — розмова з Радуле Стійнським¹. Пропав у нього оригінал вірша «Українець»..

— У мене ще єсть про Україну...

— Дуже радий, коли будуть — перекладу...

— Я вас теж хотів би перекласти на сербську мову...

Оповідав про свою спробу перекладу з Шевченка — «Думи мої, думи мої...», говорив про близькість мов української і сербської. Я нагадав про дореволюційні переклади сербських дум — «пісень юнаків» — на українську мову...

Йдучи з Панчем з обіду, десь на Малонікітській зустріли середніх літ чоловіка, худуватого, в худому пальті,— видно, був промерзлий. Мене познайомили. Він на вигляд скромний, голосно перепитав у Панча моє прізвище і потім став вимагати у мене поезії для перекладів. Вже далеко пішли Панч з Ільським, а він усе затримував мене... Після закінчення розмови з ним я наздогнав товаришів і перепитав, хто він такий, з ким мене познайомили.

— Марієнгоф,— сказали мені.

30 вересня. День світлоокої осені. Павутиння пішло над Москвою. Дівчина на варті біля будинку... Здається, я захворів. Рвуся в Сталінград. Нарада в українській редакції Радіокомітету.

Сосюра — великий і пристрасний, гнівом натхненний.

2 жовтня. Уранці пішов проводити уфімчан. Рильського. Тичину. На Казанському вокзалі.

Миша Рудерман: його «Махорочка» і стара «Ех, тачанка» по радіо. Його виступ по радіо.

В постпредстві УРСР. Старченко говорив про творчість О. Довженка, зокрема про «На колючому дроті».

3 жовтня. Хвороба не припиняється. Якась тупа і безнадійно гнітюча. Так з нею й ходжу...

Дав Чеканюкові телеграму: «П'ятого виїду в Уфу телеграми одержав...»

---

¹ Югославський поет, що жив у Радянському Союзі.

4 жовтня. Маю квиток на Уфу. Неділя. Раптом зустрів коло пам'ятника Пушкіну Гришу Полянкера. Вечір у Глуценка¹. Говорили про фронт, про Україну, про окуповані області.

Чудові вареники з картоплею.

5 жовтня. Підмосковна осінь. Останній лист берези. Пізні ожинники. Дровозаготівлі. На полустанках — люди з клунками картоплі.

Згадав Харків — як я любив у такі часи виїздити за місто на опале листя лісів...

...У вечірнім сумнім обезбарвленні
Цвіт лілеї ясний пригадав...

Зустрів типа в вагоні: одні тужать за зруйнованою землею, за великими заводами, за Дніпрогесом, за Україною, а він — за обладнаним кабінетом в установі!

6 жовтня. Поїзд № 16. Москва — Челябінськ. На Пензу.

...Він дивився у вікно поїзда і все примовляв:

— Хороше, дуже хороше, як на Україні, як навколо України...

Водойми серед осінньої примерзлої природи сині-сині, як ізумруди, а на них гуси білі-білі...

Пізно вночі — Куйбишев. Стали попадатися освітлені, незамасковані поїзди. Ніч, як колись в Ірпені; подумав про оселю і творчу працю... І знов виринув Верхньодніпровськ, Дніпро, садок...

7 жовтня. Ранок. Приуральські дощі. Станція Первухіна — картоплезаготівлі. «Во поле березка стояла, во поле кудрявая стояла...» — тільки вже не «кудрявая», а вся воскова.

Знов 7-го (як і торік у грудні) приїжджаю в Уфу до сім'ї, через 10 місяців. Рівно...

О 4-й годині на станції Уфа. Вагон № 6. Зустріч Грети. Речі. «Додому!» Діти в школі. Маринка:

— ...Асть, товарищ военный!

Моя жовтуха (отруєння) і сухий плеврит.

Кімната на Советській, 21/6. Сосюриха (зустріч на вулиці), слъози. Рильська... Дощ...

8—16 жовтня. На бюлетені. Лікар. Безперервні дощі. Постільний режим. Господарські справи. Проблеми: картопля, дрова...

17 жовтня. Дрова в Белій. Проблема виховання дітей.

Уральські дощі.

---

¹ І. Глуценко — біолог, друг П. Усенка.

* Пісне рідна українська,
 О, свободу тобі мої вірші і вітер віщують,
 І гримлять під залізом планети криваві шляхи,
 І сини України твій голос розтерзаний чують...
 ...А в душі — оддаєш,
 обдаєш,
 глибинієш,
 І здіймається серце над чорні, згорілі світи,
 І наснажуєш в січу ітї,
 на вогні, на колючі дроти,—
 Як ти вмієш?
 Усю юність віддать
 боротьбі і труду
 За велику-велику країну...
 ...І, мов чайка, прилинеш,
 коли я в бою упаду,—
 На мою домовину.

18 жовтня. Відвідини Городського. Галя:

— Не віряться, що ми не можемо сісти в поїзд і поїхати в свої краї...

19 жовтня. Телеграма Чеканюка: «Разрешаю оставаться Уфе до вызова...»

20 жовтня.

* Туди — ні шляху, ні прогалини, Земля дротами обросла, Але нема, нема віддалення До меж орільського села... Ми прокладем мечами гострими, Вогнем і сталлю проб'ємось,	Кістками ріки перемостимо І за Оріль мою, й за Рось. Ми знов повернемось — і славою Утішим душі матерям, І райдуга засвітить наново Усім дорогам і шляхам...
---	---

22 жовтня. Ті ж безбарвні осінні дні...

* По-осінньому листя шумить, По-осінньому хмари над нами... Я тебе не забуду з піснями, Доки сонце ітїме у світ.	Доки сонце ітїме у світ І горітїме вічно вогнями,— Будеш душу здіймати в зеніт Весняними своїми руками...
---	--

23 жовтня. Проблеми світла, їжі, тепла...

24 жовтня. Телеграма Чеканюка. Хвороба. З Головком за дровами на 25-ту пристань...

25, 26, 27 жовтня. Всі три дні — походеньки за дровами. Белая. Вгору йдуть пристані. Породи дров: євельник, береза і ялина, сосна, вільха. «Тільки треск, а тепла нету», — каже бабуся 70-ти років. Переправа. Вечір при вогнищі.

Нарешті вивіз дров... Шофер якоїсь бази допоміг.

28 жовтня. Увечері поклала спати дітей, взяла книгу, пішла в госпіталь почитати. Важкопоранені любили, коли до них заходили...

Шахно — здоровий руський парень, дома жінка і двоє дітей. Попросив принести йому склянку чаю. Здоровий дитина, плечі — сажень, ніг нема. Лікар обіцяв, що буде ходити на протезах; каже Шахно: «В мене ляжки з міцними мускулами...»

Розбалакались, питаю: розкажіть, Шахно, як же сталося, що ноги загубив?

— Ех,— каже,— сестро, що ж розказувати? Коли б хоч наступали, то не шкода б було — за діло... Попали в оточення, перебив багато, а скільки зібралось... «Давай виходить, до своїх пробиватися...» Дехто був з компасом, ну, довірилися на них, може, вони й не командири... Пішли. Билися. Я пораненим упав... Добу лежав на узліссі, на снігу, обидві ноги пересікло кулями. Отямивсь — бачу: зовсім безвихідь. Довго лежав. Ну що ж, думаю, треба кінчати. Загибаю. Хотів повіситись, став п'ястись до дерева — не долізу... Хотів застрелитись, до рушниць — масло захололо, не зведу... Що робить?.. Аж ось пізно чую нашу мову, машиною кудись їхали два наші бійці. Прошу: візьміть! Один каже: давай візьмемо; а другий: ні, не з нашої частини, так цілий день будемо їздити, підбирати. Засперечались... Каже один, каже: «Застрелю, сучий сину, якщо не допоможеш узяти нашого товарища!» І взяли... А вже лежачи в госпіталі, написав листа жінці: пишу, що ось, мовляв, моєму товаришеві одрізали ноги в лазареті і він не знає, чи прийме його жінка. А моя й відповіла: якби щось таке з тобою було, то хоч би як — ми б тебе прийняли. Ось мені і легше тепер...

Шахно в палаті користується великим авторитетом, його обрали старостою палати, хоч він і лежачий...

29 жовтня. У Спілці письменників. Кундзіч. Вечір у Тичини. Малювання. Розмови про Ванду. Автографи для Лідії Петрівни¹. Косарик уже переписав. Україна у мріях Тичини. Франко (збірка).

Дружина письменника Гайдара розповідає про подружку-українку — як та чудово співала «Зоре моя вечірняя, зійди над горою...», як довгими вечорами йшли за гарбою з сіном — і здавалося: ні вечору, ні степовому простору не буде кінця-краю. Коні тільки перебирали, здавалось, ногами, а були на місці. Все здавалося нерухомим...

— А ви ж там були? У казахських степах?

— Я була два роки до Вітчизняної війни. Зараз сестрою. Нагороджена орденом Червоної Зірки. Чоловік загинув,

---

¹ Дружина П. Г. Тичини.

ідучи з-під Києва. Все записано, де загинув. Полустанок, пройти 25 кроків у напрямку на могилку. Залізничник-будочник був свідком загину — може розповісти...

30 жовтня. Лист від Косарика з Саратова.

«Рідний мій Павле Матвійовичу!

Уже перевели мене із кандидатів у члени ВКП(б). Завтра переїжджаю на постійну роботу в Москву, в Укрвидав — редактором військової літератури.

Дякую тобі за все, за все.

Чому нема твоїх рукописів у портфелі Укрвидаву?

А що було з тобою 5 серпня, що ти мені приснився вдень увесь в орденах червоних?»

Лікар:

— Сухий плеврит, жовтуха, режим постільний.

...Прийшов Плисецький за книгою «Думи та пісні». В мене єдиний примірник на Уфу. Діти і думи читають (замість дитячих казок — сюжетний матеріал).

Стінна газета Льоки і Лілі: «За Батьківщину». № 1. «Ніколи Україна не буде рабою». Ілюстрація: Гітлер і хрести. Далі — статті, вірші, ромашки, небо, тополі...

Діти по-своєму тужили за Києвом. Згадували його в різних варіантах в грі, при читанні, в учобі — і по тисячі разів на день. Одного разу Маринка, коли нікого не було в кімнаті, злізла на канапу врівень зі мною і, прикликавши мене до себе, — тихо-тихо мені на вухо, як свою потаємну мрію:

— Папа, ми поїдемо з тобою в Київ?

31 жовтня. Телеграма від Чеканюка. Поки що з Саратова. Бюлетень до З/ХІ. Чудовий осінній день — на диво...

Образ Леніна. Отак встане раптово в уяві моїй його величний образ над мороком сьогоднішнього дня, над стрясінням кривавих битв. Я стояв серед хати і думав. Потім тільки звернув увагу, як усі помітили: чому спинивсь, застиг, стою...

1 листопада. Телеграма в «Комуніст» про закінчення бюлетеня... Підготовка до від'їзду.

Тьотя Соня. «...Вчора Соня квиток принесла в кіно. Пішла з Боренькою (3 роки). Боже, що там було! Кінозбірник № 12. Кричу: «Милий сину, де ти там?» А Борис кричить червоноармійцям: «Бийте його, дяді!» Так кричала... Мене вивели. Потім усю ніч не спала...»

3 листопада *. Коксуючі вогні доменних печей... Тільки синє вічко покаже, як вона народжується, — високосортна сталь. Якщо гігантська боротьба з царизмом народила новий тип людини, якщо вогні революції і мирного будівни-

цтва цю людину підняли на ноги і створили величезної міці сплав, то вогні бою теперішньої війни дають цьому сплаву такий гарт, таку нечувану витривалість, що легенди всього світу про богатирів і велетнів здаються дитячими казками...

5 листопада *. Диханням, кров'ю і смертю, життям і боротьбою кожного з нас ми наповнюємо символи наших знамен, утверджуємо собою найвеличнішу науку побудови комунізму. І чого б це не коштувало, життя не змінить своєї прогресивної рушійності. Ось сьогодні (сьогодні!) бути комуністами намагаються мільйони.

6 листопада. Мороз, сніжок. Переписую уривки.

Вечір. Промова тов. Сталіна.

7 листопада. Уральські завірюхи.

Альбом «Строим Урало-Кузнецкий комбинат» — видання Уральського обласного комітету ВЛКСМ, 1932 р. Значення зараз цього індустріального центру.

8 листопада. Спілка письменників. Велика уральська зима. Все ще нема відповіді на мою «молнию» в редакцію.

Йду додому. На сходах сидить, плаче Діма (сусідський хлопець).

— Дімо, чого плачеш?

(Думав я, що хто його побив, вилаяв, чи що).

— Панку вбили...

(Одержав листа...)

Через півгодини Діма ганяв з хлопчачками по двору...

9 листопада. Мороз. Не виходив з хати.

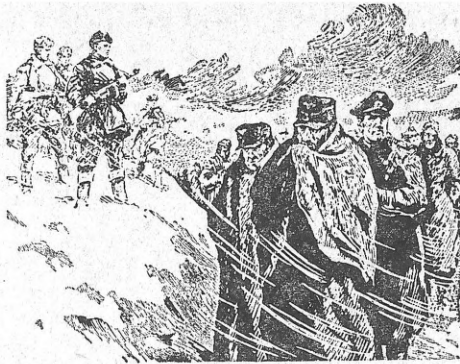
Відвідина Андрієм Головком. Шинель. Матеріальні труднощі. Відсутність грошей. Так само — продуктів. Картопля...

13 листопада. Останні вісті. (О 23.30).

Великі бої на всіх дільницях м. Сталінграда. Полонений показав, що його саперний батальйон на літаках було перекинуто із Розсоші і кинуто прямо в бій... Так само перекинуто другий батальйон із Міллерово.

14 листопада.

...Бій ішов на гробках. Куля вдарила його в саме серце. Він упав навзнік, і тіло його перевисло через стару зарослу могилку — може, діда його, може, друга старого батька його, — не йому тепер те знати. Ворог переміг і пішов далі. Доносились відгуки бою. Круки піднялися, мов духи з-під землі, і з гілля високих осінніх дерев закаркали гортанну пісню смерті. Не його вина, що він не переміг. Він умер за могили предків, за землю батьків...

Записник п'ятий

16 листопада 1942 року. Виїзд з Уфи. Рання побудка. Діти ще спали. Повставали. Вітя взявся за майстрування. Склав дрова для вогню в грубці...

Військовий безплаткартний вагон.

Скільки їдеш — і ніхто не співа. Вечорів. Засніжені рівнини між Приураллям і Волгою. Вагон напівпорожній. В такі часи згадується дитинство, родина, Україна. Так оце мені — згадав маму, тата, сестер, своє село...

Ніч. Куйбишев.

17 листопада. Опівночі (місячної) до напівпорожнього вагона з гамором зайшов загін юнок. Вперше в дорогу, з-під маминої циці. Волжанки-росіянки, евакуйовані українки (бували вже!), татарки. Майбутні сестри... Оля, Рита, Валя... Крізь сон наслухався імен; розповідь, як плакали мами, проводжаючи; хороший, міцний настрій (а війна та не на день!).

— Бути мені радисткою, слух у мене хороший...

Всі засміялися. А татарочка з верхньої своїми чорними очницями киди-кидь на все...

Чернігівській Валі знайшовся земляк-лейтенант...

За вікном вагона — м'яке підсоння. Дівчата заспівали. Чудово співали.

...З Сизрані до Пензи. Пенза. За хвилину дівчата вже стояли гуртом на холодному пероні, коло непривітного вокзалу. Потім прийшов вартовий. Команда. Пішли...

— Ось і почалося у дівчат нове життя, — сказав батальйонний комісар, дивлячись у вікно вслід команді...

18 листопада. Ніч. Місячна крізь легку хмарність. Ледь сніжок запорошив окружжя... Заячі місцевості.

По вагону — поранені на милицях. Інваліди. Нічні лайки, що спалахують, як сушняк. Провідник-бородач:

— Что ж вы делаете, на самом деле? Никак не успеем убирать, черт йо зна... Й метём, и моем из конца в конец, хоть не ложись спать, только и мети из конца в конец, из конца в конец.

Ряжськ — Рязань. Перевірка документів перед Москвою. Міліціонер:

— Бачив яось «Комуніст», — маленьким став...

З Чеканюком зв'язався по телефону. Іду на Сталінградський та Донський фронти. А поки що — готель ЦБЧА.

19 листопада. Шеремет їде до партизанів Федорова. Вже переодягся.

20 листопада. Москва. Зустріч і розмова з білоруським поетом Куляшовим.

22 листопада. Прибула група «комуністівців» (з Саратова). Радінформбюро — про справи на Сталінградському фронті.

«Там кров'ю цебенять твоїх джерел струмки...»

23 листопада. Готель «Москва». У Довженка. Сосюра і Довженко. Зустріч з Чеканюком на четвертому поверсі: виїзд.

Тверська, 18. Редакція. Посилене готування: чоботи, теплогрійка. «Саратовський альбом» Віри Єніної.

24 листопада. Рішення ЦК КП(б)У щодо мене. Оформлення по особистому сектору.

25 листопада. Тепла зима. Це минулої осені Москва була під ударом. Сосюра — звівся нанівець. Боязно зустрітись. Малишко — «енергия, пущенная в производство».

26 листопада. Все виношую ще грип. Разом оформляю документи на Сталінградський і Донський фронти. Дехто перебирається вже на Південно-Західний.

28 листопада. Вскочив Сосюра: «Де ти пропадаєш, я ж про тебе пишу поему!..» — і знову раптово десь зник.

30 листопада. Знов затримуюсь. Приїхала Мура¹.

1 грудня. Затримують. А мені треба в Сталінград!!! А хлопці летять.

2 грудня. Хлопці вилетіли. Аварія. Загин Тисячника. Поранення Сидоренка.

3 грудня. Вийшла газета — перше число «Комуніста» (за 2 грудня) у Москві. Мій вірш.

6 грудня. Хмарно-сніжно. Нервує Сосюра. Малишко п'є

---

¹ Дружина В. Сосюри — Марія Гаврилівна.

бром. Збираюсь, збираюсь — набридло. Микола Шеремет ще не вилетів...

Шуйський запропонував видати збірку. Передаю через Зінченка Греті передачу.

8 грудня. Приїхала остання група «комуністівців».

9 грудня. Все ще тепла зима. Все ще я не на фронті. Можна сказитись од безсилля.

10 грудня. Тверська, 18. Сонце. Група з партизанами. Вартовий. Москва. Підготування до виїзду. Сосюра. Російська поема «Моїй духовній матері».

11 грудня. Квиток на Саратов. Прощання з Чеканюком. Їхав трамваем. Запізнився на дві хвилини. О, цей трамвай! Довелось ночувати на Павелецькому вокзалі. Комендантські обіди.

12 грудня. Ранок. Телеграма Греті: «Листи, гроші вислав. Виїжджаю сьогодні». Безплаткартний квиток на Саратов.

Вечір. Переповнений військовий вагон, освітлений електрикою. Моя горішня полиця. За вікном дівчата проводять хлопців частівками.

13 грудня. День у потязі. Запорошені рязано-тамбовські далі. Старший сержант з орденом Червоного Прапора... Блокував дот, забив 90 фашистів. Ходив у тили. «15 наших полонених пиляли дрова. Чотири місцевих хлопчики пішли з нами». Молодик — з 1921 року. Комбайнер. Доброволець на фінській війні.

Ніч. На ранок — Саратов. Вітер збиває з ніг.

14 грудня. «Асторія». Радіостанція імені Шевченка. Я одержав завдання вести репортаж з 2-го Київського артильського училища, яке зараз розмістилося в Розбойщині. Дорога на Ахтубу. Машина, бензин, мотор.

Стрівся з Юхвідом, Марією Пригарою, Олексою Новицьким, Варварою Чередниченко, Костем Гордівником, Валею Ткаченко, Юрієм Костюком...

15 грудня. Ведемо радіопередачу з Розбойщини. На сцені декорації «Наталки Полтавки». Виступає генерал-майор Гундорін. Ювілей 2-го Київського артильського училища. Телеграма М. І. Калініна. Концерт. Арія Наталки. Сонце України, вітер...

Уявилося... Хрещатик. Гори Києва. Струнки корпуси над Дніпром. Полігони...

Видно шляхи полтавській
...Ще й славну Полтаву...

Ще прийдемо в Полтаву!

18 грудня. Листи до Москви. Спроба роздобути бензин. Ферапонт Петрович Головатий. Батьки його родом з Пирятинського чи Прилуцького району. Переселилися 1910 року на Самарщину. Його пайка у справі боротьби з фашистом. Говорили про медоносні райони Прилуччини. Говорив дві години — і все про трутнів, пасіку, бджолюматку¹.

...То я носій цих скарбів дивних,
Володар їх на щирому тарелі.
Годуйсь з моїх садів,
дитинство світло-ніжне,
Пий молоко отар моїх і чéред...

19 грудня. ...Не можу я жити трьома епохами,— я і в свою одну стільки маю...

...Об'єктивно, з погляду історичного, сь о г о д н і ми завжди трішки наївні..

Наш наступ. В районі середнього Дону.

21 грудня. Вантажний пункт Александров. Ордер на вантаження машини на платформу. Вечірній Саратов. Автоматні черги. Розриви мін, теплий запах соснового вогнища «очагів». Похмурі безсонячні дні.

24 грудня. Димок з пахучої хвої саратовських «очагів». Саратов — хороше місто, багато української зелені (дерев): тополі, осокори, осичина. Влітку це дуже зелене місто.

25 грудня. Вечір в театрі ім. Чернишевського. Полотнища: «Хай живуть славні партизани і партизанки!», «Хай живе наша славна Червона Армія!», «Хай живе партія Леніна — організатор перемог над гітлерівською Німеччиною!»

Доповідь заступника Наркомзему Луценка. Мій виступ — «Це ти, Україно!». «Наталка Полтавка» у постаювці франківців...

Рано — додому. Готуватись до подорожі на Сталінград.

26 грудня. Чудесний день. У такий день пахне українською ранньою весною і пташка грає, що весну віщує, голосок свій подає...

27 грудня. Неділя. Виїзд. Група франківців (Бучма, Юрський, Вольський). Ніч. Місяць, що чомусь нагадує квітку безсмертник. Заволзькі рівнини. «В небесах торжественно и чудно...»

---

¹ Ф. П. Головатий, що працював у той час колгоспним пасічником, вніс у фонд оборони країни сто тисяч карбованців із власних збережень. Його почин підхопила вся країна.

30 грудня. Дорога далі. Бригада московських художників: Савицький Георгій Костянтинович, Єфанов Василь Прокопович, Пластов Аркадій Олександрович (Ульяновськ), Ряжський Георгій Георгійович, Фіногенов Костянтин Іванович, Одинцов Володимир Олександрович, Гапоненко Тарас Гурійович...

31 грудня. Потяг. Зустріч Нового року.

Баскунчак. Останній захід сонця 1942 року — розливом по снігу і по солі. Потім місяць-кривець.

Дівчата-добровольці до Червоної Армії (1921—1923 рр. народження). Вимиті голови — аж пахнуть. Велетенські міхи продуктів: сало, м'ясо, кури, масло, пиріжки. Галя з Полтави (Которжевська):

— Я роботи не боюсь, по п'ять пудів можу таскати... Ні, правду говорю...

Коса — крила ворона, брови — як дуги. Художники так і вп'ялись.

Маруся — струнка, повна пристрастей татарка. Наташа — типова саратовка мовою, тільки смаглявість лица видає південку в ній. Батько і мати українці, і прізвище: «енки». Даша з-під Гнівані Вінницької області...

Всі чотири мріють жити на Україні. З вагона:

— Піду покажу дівчатам всі ті жаховища.

Галя:

— Зібрались ми в хату. Ну, там одна така добра, як на Україні, а то все землянки та з глини... Аж ось два літаки як захурчать, а ми одна за одну й поховались...

1 січня 1943 року. Дорога. День нагадує пізню осінь. По полю розкидано, мов голови, капустині качани. Тут бушував неймовірної сили тайфун з заліза і вогню. Валяється бляха з дахів, що на льоту пронизувалася осколками снарядів... Рови завалено залізничним ломом, а там знову все загиджено (нема вбиралень). Дерево — осокір. Степовий, з переламаними гілками.

У Баскунчаку будівлі зрівняно з землею.

6 січня. Під Сталінградом.

Колишній будинок відпочинку — в 400 метрах від передової. Генерал каже спокійно: «Не попадуть».

Потім:

— Наші бомбардували тракторне містечко, так за два кілометри не можна було дихати — цегляний пил.

...Список франківців, що їхали зі мною: Бучма Амвросій Максиміліанович, Юрський Олександр Петрович, Валуєва Ольга Леонтіївна, Вольський Давид Семенович, Вольська Е. А., Дринівна А. М., Головченко Микола Федоро-

вич, Кержицький В. А., Яковченко Микола Федорович, Іващенко М. І., режисер...

У зранене серце — удари ножів,
Криваві світанки в гаях...
— Прощай, Україно,— сказав на межі,—
Прощай, Україно моя...

І ось ти діждалась — дванадцята б'є
Крізь вогненні бурі, крізь сніг,
І серцю мому все серце твоє
Освітлює трасу доріг.

Коло Волги. Лазня. Купання вночі. Велика дамба. Бліндаж, де забито Лузгіна, поранено Чорного. Бліндаж Сердюка.

Підвозились і розставлялися гармати — окремо жерла, окремо — машини. Чути було вибухи далекобійних — за 40 кілометрів...

Попов-Загорський — режисер Київського оперного театру ім. Шевченка («Думка», письменники, мистецтво...).

Температура, коли готить вогонь... Пізній вечір. Місто догоряє...

Німецький полонений розповідає, криво-жалюгідно всміхаючись:

— Всі ми чули від офіцерів, що руські проштрикують голови полоненим навхрест штиками...

Вечеря. Зустріч з Антоном Шмигельським.

7 січня. 64-та армія.

Ніч у бліндажі. Чай з урюком. Бліндаж саперів. На ренок безперестанний гул гармат в бік Сталінграда.

Записую на узбережжі Волги. 11-та година. Не день, а золото. Кожний кришталик кожної сніжинки світиться. Та ще як світиться, який то вогонь? Скільки перламутрового!..

У незримій височині йдуть німецькі самольоти під Сталінград.

У залишених бліндажах та вогневих точках. Купи патронів — стріляних, не стріляних. Вмерзла баржа. Пляшечки з одеколону...

11-та година. Розмова з бригадним комісаром Сердюком. Машина з Політуправління фронту. Забігаю за речовим клунком, а в бліндажі якраз допит полоненого — маленький чорненький румун, циган чи південний слов'янин. Вискочив — машина поїхала. Шукаю іншу машину. Слава богу, виручив Смольянов: пообіцяв машину і забрав у бліндаж — грітися. Знову в бліндажі Шмигельського. Чай

з терном, що прислала Акуліна з-під Калача,— зараз її відкликано головою сілради (на старе місце), а була в останній час поваром в редакції «За Родину»,— всі любили, з жалем розстались. Отож і подарунок прислала.

8 січня. Ніч була з метіллю. Відлига.

Згадую Гі де Мопассана — «Оповідання про франко-пруську війну»...

Все ще сиджу в 64-й армії (поруч — 57-ма, 62-га...).

Не забуду такої картини. Бліндаж радистів. Тут було троє. Стальна плита. Прямий удар німецької гармати. Сидять коло стінки, як живі. Так і замерзли. Навушники. Струмки крові. Там, де була плита,— чорний зяв і вглиб три. Барельєф...

Ще одна картина. Лежить забитий. Усач. Насуплені густі брови. Було йому літ за сорок. Міцна фігура українця-коваля...

Коло бліндажа:

— Як вас зовуть?

Вона подивилась і відповіла:

— Зовуть мене ім'ям, що найрозповсюдженіше на Україні...

Я подумав і сказав:

— Маруся!

— Так, Маруся,— відказала вона.— Марія...— І перепитала в мене: — А ви що — з України?

— З України.

— А на Чернігівщині бували?

— Аякже, бував, хороші місця. У Ніжині був, у старовинних маєтках Лизогуба, коло Конотопа...

Вона дивилася на мене, очікуючи, щоб я сказав, де я ще бував на Чернігівщині, а потім не витримала і запитала:

— А в Батурині були?— І сама немов засвітилась. Довго потім, аж поки довела мене до КП, розповідала вона мені про старовинне місто Батурин, про те, що я давно знав і чого не знав і про що можна було догадатись. І переді мною встала Україна і йшла поряд у цій дівчині, що в Батурині не докінчила десятирічки і ось воює.

За силуетами горбів, розбитих дерев змагався Сталінград...

Антін Шмигельський пішов на передову. Скоро повернувся. Я все чекаю від'їзду... Так знову застав вечір...

Теплий бліндаж.

9 січня. Теплий хмарний ранок. Їхати б... Знову обіцянки Смольянова.

Німці відхилили ультиматум. З часу на час почнеться бій.

Артилерійські перемови. Наказ про наступ. Артилерійська пристрілка.

Надіслав статтю для «Комуніста» — «В стані приречених». На вузлі зв'язку — підполковник Борисенко з Сумщини. Повернення з КП.

Місяць молочного стану — той перший період, коли тільки починає класти вашу тінь...

10 січня. Ранок — виїзд у 36-ту гвардійську... Помічник по політчастині Кудрявцев, начальник політвідділу Денисов, чорновусий українець помічник Ключко. Капітан Гежебовський Петро Петрович — з Кам'янця-Подільського (викладав літературу) — подарував парабелума.

Трупи німців. Штабелями. Панорама бою.

Вологодєць:

— Ранок — як вологодські кружева...

Дівчина на хурі.

— Льоник вологодський — краще шовку... Роботи кружевниць усі світові виставки пообходили...

Дронь-танкіст (з Новомосковського району) погоджується:

— Знаю...

* Бій розпочався рано-вранці, а опівдні біла перед тим, як скатерка, степова балка була вже червоною.

Багато крові наших товаришів пролилося тут, ворог не здавався, але він уже був приречений.

Під безупинним вогнем бійці йшли на повен зріст з криком «ура!», і ніщо не могло зупинити їх, змусити лягти на землю, хіба що тільки смертний удар в серце чи в голову...

Але й тоді падали вони на обагрений сніг з рукою, простертою тільки вперед. Поранені продовжували йти вперед і продовжували бити ворога, бити його, скільки вистачало сил.

Зрозуміло, рух вперед на повен зріст призводив до більшого числа вбитих і поранених, і, звісно, цього треба було б уникати.

Але наступальний порив був велично-нестримний.

Він мовби зневажив будь-які умовності, загальноприйняті правила.

І це був справжній бій, героїчні години...

Я згадав село Кагарлик на Україні. Чисельно переважаючі сили фашистів йшли тоді на повен зріст, але це рухалася п'яна орава бандитів, орава, що надривала горлянки

криком. Грабіжники з ідеєю смерті, вони йшли «хоробро», відчуваючи перевагу кількісну, перевагу в техніці. Боягузи, вони потім кидалися врозтіч, як тільки їм завдавали відчутних ударів.

Ні, тепер вони вже не йдуть на повен зріст, вони тремтять руками, задубівши від жаху, хапаються за гашетки кулеметів та автоматів і строчать, строчать...

Над ними, убивцями й дегенератами, на весь величний свій зріст піднялася могутня постать нашого бійця — носія величних ідей визволення роду людського.

Сьогодні дув вітер, що крижанив тіло, мовби сковував усе живе, — дув східний степовий вітер січня.

Але й він, разом з вогнем і металом ворога, не зміг зупинити всезмітаючу лавину сміливців.

Чи чуєш ти гук цього бою, стародавнє українське село Кагарлик?

Так, ти чуєш!

І ворог побіг, побіг до рубежів своєї загибелі...

...Близький той час, коли стародавнє українське село Кагарлик стане свідком втечі на захід останніх грабіжників земель наших.

Переможно гримить бій...

Україно моя рідна! Скільки їх топтало твої поля, скільки їх пройшло твоїми смутними дорогами...

Ось отут їх розбито.

Чуєш, Україно, — ось отут їх розбито!!!

12 січня. Виїзд до армії. Сніг, завірюха. Надвечір — потепління.

Переліт німецьких літаків. Феєричне видовище — залпи зеніток і кулеметів.

13 січня. Другий день затримка. Сердюка нема, начальника відділу — теж. Редакція «За Родину». Шмигельський.

Повернення групи художників. Почався мороз. Виїзд опісля обіду в Політуправління... Ночівля в Середній Ахтубі в евакуйованій жінки.

15 січня. Виїзд далі. Дубовка над Волгою. Подорож на відкритій машині. Великий мороз.

Ночівля. Холодна хата.

16 січня. Пісня спочатку. Телеграма Шуйському, Чеканюку. Запропоновано — в 24-ту армію, працювати в газеті.

Іде розгром гітлерівських дивізій під Сталінградом.

17 січня. Генерала все немає. Трудність з машиною.

Заріс. Воші. Сила матеріалу.

18 січня. Ніч дув і завивав у грубці вітер. Мороз і вітер — з східних степових просторів. У шоферів пообмерзали руки. На повітрі важко дихати...

Ми не плачем над руїнами,
Та хто дише, серцем жив,—
Гнів того обняв лавиною,
В серці грай і дзвін мечів.

Згадався Сеня Тупало — молодий поет газети «На зміну», — загинув у перші дні війни (був лейтенантом)...

19 січня. Прийом у генерала. Повторна телеграма Шуйському, Чеканюку.

Німецькі літаки рвуться до Сталінграда. Безнадійність. Колосальні трофеї...

Ідуть уночі з розвернутими прапорами. Хрест літака на крузі місяця. Колись би сказали: «Знаменіє».

20 січня. Над вухом замерзлого фріца холодний січневий вітер співає пісеньку про «життєвий простір».

...Лежала біла пустеля, а по ній ішли голубі хвилі місячного саява. Життя тяжке, дуже тяжке, але природа обдаровує такими часто чудами, які піднімають, а іноді просто воскрешають людину.

Був у льотчиків.

— Давайте, — кажуть, — скинемо фріцам здохлу кішку з запискою «кушайте на здоровля».

21 січня. 65-та армія. Вертячий. Мар'ясов, Кондратенко, Халемський. Німецькі розбиті танки, гармати. «Пікап» — за годину в Заваригіно. Шофер — він був з Дубових Гряд, згадав Орельку і голубів. Видно, він дуже любив голубів, бо, почавши про них мову, не міг змовкнути: і про простих, і про вуркунів, і про вертунів, а особливо тепло згадував якогось «старого», що за літо привів йому до двохсот голубок. Я побачив: який це цікавий світ голуб'ятника.

Тип німецького бліндажа.

...Стіл. Стіна над столом оббита спеціальним клейким папером, справа, від столу (надвір, до сходів) велике вікно, зліва ніша; стіна та стеля кладки з соснового дерева однієї рівності...

22 січня. Вертячий... Вартовий:

— Хто йде?

Шмигельський:

— Капітан-письменник...

* Землянка. Дим. Темрява. Понура схилилась постать. Без жодного руху. Курить... І здавалось, що цей димок — єдина стежка до людських пристрастей, бажань, до світу і далеко-далеко — до сонця... Єдина...

* Бліндаж. На перекритті лежав сволок з прапрадідовою позначкою. Ні шапіль, ні вогонь не взяли його — тільки обгорів... Хрести, нанесені в страсні четверги... Гвіздок — той, що на ньому стільки вигойдалося поколінь роду Изваріних... Мисники пішли на оздоби, дощані стіни — на облицьовку...

* «Месери» з-під хмар — як ножі...

Команда:

— Противник над нами — два «месершміти-109»...

А потім появився «месершміт-110» — двомоторний... «Месери» пройшли над нами — третій відвалив...

Великий, добре обладнаний портфель фашиста, а в ньому — тези, карти і чомусь багато-багато олівців — мов носив в'язку дров...

23 січня. Виїзд у 67-му гвардійську дивізію. Група співробітників газети «Сталинский удар» (65-та армія). Тут мені стрівся Наум Халемський.

Дороги й поля німецького розгрому... Характер місцевості. Хутір «Наdejда».

Мої іменини. В автобусі командира арtpолку. Згадки тогорічні. Міллерово...

Ніч праці на передовій. Перед наступом. Район 65-ї армії. Полонений фріц (язик).

24 січня. Повернення у Вертячий. Бліндаж без Кондратенка, без дров, без ключа. Що робити, як вийти з становища? Без машини...

Провів ніч у нетопленім бліндажі. Топив олівцями і фріцівськими щоденниками...

25 січня. В редакції «Сталинского удара». Виїзд редактора Кирюшова, Халемського, Скульського у зв'язку з телеграмою. Сталінград?

Останні фріци в повітрі над Сталінградом.

Сьогодні передали: визволено Старобільськ.

...Австрійці прийшли проситися в табір (військовополонених), просяться в нашу армію. Пастор звертається до солдатів, розповідає анекдоти, щоб якось розвеселити і їх, і себе у полоні, в морози...

Страшний вітер, мороз, жахливе вечірнє небо стужі. Без грошей. Жодного знайомого... Де подівся Халемський?

Гріюся в уцілілому будинку.

На верхній поверх увійшли два румуни. Російською мовою:

— Товаришу начальник, хочемо в табір полонених.

— Куди?..

— Тут холодно спати (під низом був прийомний пункт)...

— А хто ж вас привів?

— Якийсь руський. Ушов...

— Бач, що наробив Антонеску!

— О, Антонеску, щоб він...— і замахали руками.

Значить, за кількісним розгромом ідуть якісні показники. Наступила година перевалу.

А у вересні — розповідали мені — було страшно... Цілі підвали будинків у місті стали братськими могилами.

26 січня. Встав ясний, з інею чудесний день. Сонце, райдуги по боках...

Ходжу по Вертячому. Все перерізано левадами, на яких росли до війни (до боїв), видно, чудесні осикові ліси. Зараз тут тільки пні пообпалювані та вславлена німецька техніка. Без краю по ярах — гармат, автомашин, механічного й кінного транспорту. Багато цілого та незайманого, багато розчавленого, розбитого вогнем нашої артилерії.

Питаю у медсестри дорогу до ППС — показала через два яри. Тільки зайшов у один — стоїть батарея зеніток жерлами вгору, кілька рознесено в друзки, жерло з м'ясом — окремо, колеса — окремо...

В ярах табори полонених, табори трудових батальйонів (бессарабці, з Трансільванії; російською мовою, трішки українською, трішки німецькою, «трішки» — професор французької мови). Неорганізованість прийому полонених. Бродять по Вертячому без притулку. Сержант з бійцем заходять до редакції:

— Тут прийом полонених? — (Надіслав комендант).

— Звичайно, ні...

Сержант з бійцем лаються:

— Водимо вже в п'яте село, ніде не приймають. Полонених годують, а нам кажуть: вам не полагається, атеста-та нема...

По пагорбках села — могили бійців, командирів. Зорі, написи. Тут Федянін, Шевченко, Лук'янов, Софрона...

«Капітан Віктор Георгиевич Четыркин погіб в боротьбі з німецькими захватчиками под Сталинградом».

Мої думки про кладовища. Зорі з цинку, у вінках. Таку зірку я й хочу мати на своїй могилі...

Вертячий (станція) мав 350 хат, зараз — 150. Переважно землянки. Номери над хатами. Деякі розвалені, і лишилось півномера і півстіни. Задоння в снігах, що як спущені скатерті зі столів...

Через село йде жінка з малим дитям... Це я вперше за багато днів бачу дитя. Кругом руїни...

На дорозі стоїть лейтенант з сумкою, коло нього дівчина у військовому. Постаті безмежної закоханості. Повітря, повітря, щемлива блакить... Так он де вона, молодість,— дихнув і відчув її, з повітря висотав через багато років, і, може, тільки з такого повітря і в такі моменти і можливо висотати, відчуті їм молодість?!

...Пустив листа Греті. Виїхав на вузол зв'язку. Німецькі ерзац-калоші (солом'яні). Ночівля у зв'язківців.

Дорога: прапор червоніє на снігу на тичці, дує вітер, гнеться тичка. Навколо — мерзлі фріци. Сніговий шлях військовий обставлений тичками і трупами...

На тичках — залежно від степу — деревій, пучки трави, клапти з фріцівських шинелей, рушниці, ноги конячі копитом угору, мертвий фріц — офіцер у медалях і хрестах з піднятою рукою (і записка: «Підвезіть до Сталінграда»). Там, де лише сніг, рушниці штиками вниз — все це віхи, щоб не заблудитися вночі в білому степу...

...Ідемо. Ніч. Прожектори вхопили німецький літак. Скидає парашут, стріляє трасуючими в бік прожектора.

...Пилкою пилять коняку. Над дорогою — хвіст і голова, величезні од інею, особливо хвіст...

...Німецька книжка в степу на вітрі метляє сторінками... Лежать сотні фотознімків — заглядаю в перший: скотинячі пози на тлі твого пейзажу, Україно!

В 7-му відділі. Розмова з полоненими. Пастор (закінчив гірничу та теологічну академію) — його відозви проти гітлерівців (католик), його думки щодо поразки гітлерівської армії. «Ні, Германії,— каже пастор,— не капут — Гітлеру капут!» Показує хрест: «З оцим хрестом я пройшов усю Україну». Я додаю: «З вогнем, мечем і хрестом».

Мідні окопні світильники з снарядних гільз не кущеплять, а створюють урочистість.

...Бородаті трупи — довговолосі... Серед гітлерівців один румун. Шапки одлетіли далеко...

Поміж трупів, поміж розбитої техніки німецької армії ідуть-бредуть фріци — натовпами, поодинці, полками... Великі крила бурану махають над безконечним степом...

28 січня. День у Вертячому. Виїзд машини в Сталінград. Пишу матеріал. Змерзли руки. Відсутність друкарської машинки.

Прізвище командира одного з батальйонів, що першими увійшли в Сталінград і яких вітав Родимцев,— Усенко!

— Пригадуєш, — кажу я Мар'ясову, — нашу пісеньку: «Долой, долой монахов, раввинов и попов!»? Чи думав я, старий комсомолец, сидіти — і де? — під Сталінградом! — і розмовляти з попом (з Вестфалії)? Він тепер уболіває за майбутнє — якою ж він уявляє тепер собі Німеччину?

(Колона зупинилась; чути тільки стукіт каблуків; може, їх там, у Берліні, і оркестрами проводжали, а тут...).

Пізно. Темно. Чути німецький говір... Вийшов подивитись. Два вірмени-червоноармійці привели сот чотири фрїців. З хати винесли мертвого. Оце вони, ті фрїци, які так лютували над нашими людьми!

Сергій Пасниченко:

— На вечеринке трех друзей читали стихи...

Сергій Пасниченко читав із мосї поеми «Шість».

29 січня. У бліндажі 7-го відділу. Передають «В останню годину» — визволені Кропоткін, Нижній Оскіл...

Цілу ніч збивали транспортні ворожі літаки з шоколадом, консервами, горілкою... На продпункті — валки полонених.

Завошивлені фашистські бліндажі...

30 січня. Полонені йдуть і йдуть — дорога на Сталінград вся в огнях: ідуть машини. Фрїцівські воші — їх безліч. Летять німецькі літаки до Сталінграда — допомагають, як мертвому кадило. Над бліндажем вітер... Летять літаки... Транспортні, німецькі — до Сталінграда...

31 січня. Степовими дорогами бредуть німці. Вони бредуть поодинокі, гуртами, цілими полками, переступаючи трупи своїх колег. З-під ковдр і лахміття дивляться вони на колони німецьких машин, танків, гармат. Ніби крізь стрій проходять вони серед цієї величної панорами розгрому.

Хороший день. Скоріш би та на Україну! В такі дні горобці за рай-птиці сходять, маленька, на крайках, відлижка весну нагадує...

Матеріал до Москви.

1 лютого. Дорога на Городище. Вітер над бліндажами. Тризмінна температура в повітрі. Снігові стіни в снігу для захисту від вітру. Шофери палять бензин у касці для підігріву машини. Трудові батальйони прокладають дорогу.

Випалені мінометами площини. Рама «фоке-вульфа»...

Бліндаж фотокореспондентів. Ночівля в ньому. Попіл на сітці ліжка — нічна топівля. Мислі: «Коли я вмивався?»

Серед руїн і трупів.

2 лютого. У тому ж бліндажі. Сам... Без машини. Що

робить? І жодної знайомої людини. Зо дві кореспонденції треба негайно передати до Москви. Політконтроль вузла зв'язку 65-ї армії. Відрекомендувався: майор Усенко.

— Мені ваше прізвище знайоме...

Допомогло!

Смітники навколо хати. Хаті-фортеці: камінь, глина, земля. Червоноармієць нахилився над купою трофейного барахла, дивився-дивився — сила дрібниць; підняв газету «Berliner Tageblatt», одірвав на цигарку, запалив махри. І все...

Хороший день. У повітрі — тиша. Тільки йдуть без кінця полонені. Переповнили Городище до країв. Всі вулиці заповнені ними. Тупцюють і ждуть. Незабутнє видовище — по узгір'ю спускаються полонені. Чорна, велика, довга смуга пішла на тлі білого степу...

Йдуть і йдуть. Повна ліквідація угруповання.

Приїхали кінооператори (Мухін, Вакар) — і я подався з ними.

3 лютого. З кінооператорами до Сталінграда та по Сталінграду. Дорога військових трофеїв (вулиця трофеїв) — транспортери, радіостанції, гармати всіх видів, літаки... Літак на снігу, на землі — мов велетенська акула. Перемелено передміські посадки. Зрубані снарядами дерева — і трупи, трупи, трупи...

Місто. Жодного будинку. Підвал універмагу. Вокзал. Ленінська вулиця... Барикади... Тракторний... «Красный Октябрь»... Шпиталі поранених...

62-га армія — по узбережжю Волги. Червоні прапори. Трупи місцевих жителів. Лежить дівчинка років дванадцяти...

Вечір. На Малоіванівку.

Мороз, вітер, перемерз до краю.

Замерзлий на колінах фашист на тлі зруйнованого Сталінграда.

Степові землянки. Ілюмінація, фейєрверки-ракети. Слов'янські забавки. Всю дорогу — ілюмінація. Освітлення снігових горбів. Оранжеві, мертвотно-голубі, рожеві кольори горбів. Ракети замість трасуючих куль переплелись з зорями, змінюючи мережку неба.

Ночівля в теплій хаті Малоіванівки.

4 лютого. На ранок — великий мороз. Вітер з-під сонця. Виїхати на село — замерзнути. Вперше: тепла хата, сонце у вікна. Поголивсь, помивсь — і знов проблема: знято телефонні дроти. Як зв'язатись із Заваригінім? Як передавати на «Комуніст» матеріали?

Чудесне зведення Інформбюро. Перерізано лінію Курськ — Орел — Красний Лиман — Рубіжне...

Скоріше, скоріше на Україну!

* «Прощай, Сталинград! До свидання, родной! Я прошел димящимися улицами, чтобы еще смелее идти на запад. Мать Украина закалила меня для мести, ты закалил меня для побед!»

5 лютого. Ранок. Пошуки попутної машини. Мороз із вітром.

Регулювальник:

— Он коло тих кущиків...

Приємне східне обличчя.

— Хорошо, посадим.

Пощасливило — машина з 64-ї армії.

Шишикіно. Крайня хата донського козака Абрамова. Високий, різкі рухи, слова. Старий будьоннівець.

Мати:

— Сыночек ты мой родненький, — оладьи, молоко, суп, чай с яблоками... Ешь!!!

6 лютого. Ранок. Мороз. Вийшов у темінь. Скрип великий і шум. Не руський гомін — велика, безконечна чорна смуга. З одного села входять, з другого — виходять полонені. Пообморожувались, сидячи в оточенні...

Мова хазяїна — донського козака: «невпротивмочь», «есть и с простых людей с умом», «Говорил Гитлер: кончаем войну на Дону, а потом и на Волгу попер...» Він усе — про коня, про Будьонного. Згадав, як у громадянську займали Ростов.

Він весь в полоні минулих боїв.

* — Но только вот война была не такая... пашка, пуля, а с воздуха тебе ничего!..

Увечері на полустанку — зустріч з Первомайським, Іваном Ле. Теж хочуть скоріше на Україну, а не знають як... Випили березового настою, закусили салом. Хороше холодне сало...

* Отак би побувати на величному українському хорі чи на степу широкому українському, а там уже б і помирати...

(Восени говорили з Довженком...)

Нудьга вантаження. Вантажиться перший ешелон. Ночівля в караульній команді. Десь поблизу слабенько бомбив німець. Дві бомби гримнули коло нас.

* ...Саме співали: «Ой жаль, жаль мені буде...» — бомба як торохне, а її скалки — по компанії...

Написав Греті листа, а вкинути ніде.

* Рани на деревах з часу літніх боїв поступово постягувалися товстими рубцями. Осінні бої дали нові обпалени, виломи, зрізи... Лежали цілі дерева прямо стовбурами і множество гілок...

7 лютого. Великий мороз. Все ще не вантажимося. Ранком — зведення: звільнено Балаклію, Барвінкове, Лисичанськ, Батайськ, Єйськ...

Рішення: скоріш на Старобільськ, де, певне, група «Комуніста» та ЦК КП(б)У, а звідти на Південно-Західний!

Караульна команда на полустанку:

— У нас бульба — во, хороша!..

Тишкін — полустанок. Справа вирішена сама собою. До Москви літаком: Іван Ле, Леонід Первомайський. В розпорядження ЦК КП(б)У. Виїзд з Тишкіна на Заваригіно, Малоіванівку, аеродром — Горно-Тролейська МТС.

8 лютого. Виліт на Москву. Чудесна видимість. Сонце. Мороз. Глянець снігів, тамбовські ліси. Раптова зміна погоди — снігопад над Москвою. Зупинка в Тамбові... Санаторій льотчиків — колишній будинок фабриканта Асєєва на околиці Тамбова. Вид на тамбовські ліси.

Генерал авіації Іван Туркель:

— Мені батько сказав, що він українець і що його батько — родом з запорожців...

Вимушене сидіння. Граємо в більярд — скучив за києм, за сукном...

9 лютого. Скоріш до Москви, скоріш на Україну. Сидіння в санаторії над картою з Іваном Ле.

Санаторій. Танці під акордеон. Сліпий акордеоніст. Чорні окуляри. Він грав марші, фокстроти.

Граємо на «вибування». Хто програв — віддає кия новому гравцеві.

На тлі рами дверей — генерал. Чекає, поки мене «віб'ють» з гри.

Бабуся низенька поряд на дивані. Дрімає. Висушена на чорному тлі.

Так минає день.

10 лютого. Погода — до польоту. Білгород, Понирі.

Понирі — скільки там було гусей, м'яса!.. Другий попутник пригадує: «А які яблука — отакі-о!.. і скільки яблук!» І пригадав випадок, як купував з бригадним яблука і як, коли вони сідали, з корзини випало дно...

11-та година 20 хвилин. Погода: сонце, мороз. Вилетіли на Москву. Білий блиск полів. Чорні ліси.

2 години 30 хвилин. Центральний аеропорт Москви. Редакція «Комуніста». На «колесах» друкарських машин

нова назва газети: «Радянська Україна». Ночував у Чеканюка. Довго розмовляли, нарешті поліз у ванну...

11 лютого. Робоча Москва. Тепла погода. Малишко говорив мені про вірш «Половеччина». Ночівля у хлопців на Трубній (Будинок колгоспника).

12 лютого. Зустріч з Гончаренком. Тепла погода. Безліч московських справ. Збірка. Спішу, щоб скоріше — на Україну. Літаком. Зустріч з хлопцями-партизанами, Довженком.

«В останню годину»: визволені Краснодар, Шахти, Ворошиловськ, Червоноармійськ... Радісне зведення! Зійшлися на radoцax: Журахович, Шиян, Малишко, Гринько, я і ще два партизани та два фотографи...

13 лютого. У Воронежі німці перед відступом оголосили: «Хто бажає виїхати в глиб германської імперії,— має подати заяву до коменданта».

Мальви — і гармата. Мальви воюють...

З Москви — на Україну.

Вошей обібрався по тих німецьких бліндажах стільки, що опуцу руку — вони й зсипаються з рукава в рукавицю...

Можайське шосе. Я розповідаю про Сталінград. Довженко: «А-я-я! Це — сценарій!» Пристрасно розпитував про Сталінградську епопею і все агітував іти в кіно.

Ворони, обгодовані на трупному дозвіллі, рано почали свою полюбовну весну. Ще на виярках довівались метілі, як у гаях уже мостились гнізда і ворон-самець загравав до самиці.

14 лютого. Неділя. Робота над поезіями (готую збірку). Сиджу у редакції «Комуніста» — «Радянської України» на Тверській, 18. О 10-й годині 15 хвилин: «В останню годину»: Ростов, Ворошиловград. Відмічаємо — тут же, на стіні, карта...

15 лютого. «Капрічіос», Гойя. Перед очима — картини винішніх жахів.

У Давида Наумовича Гофштейна. Говоримо про трагедії єврейських сімей на Кубані в літо 1942 року.

Потім — читання віршів...

Мене запрошують працювати в Інформбюро... Ні, тільки на фронт!

16 лютого. Петровсько-Розумовське. Був у художника Одинцова Володимира Григоровича. Його стаття в «Литературе и искусстве»:

«...И долго будет помниться мне фигура этого высоченного увальня с красивым широким лицом, украинского

черноглазого Грыцько, спокійно раскручивающего в руках своих веревку от салазок...

Когда придет новый великий поэт Украины и напишет «Сталинградские вечера» о людях и боях, которыми на Волге решалась судьба Родины, он не забудет эту милую фигуру парня, неспешно и бесстрашно под огнем неприятеля в танке, у орудия, на кухне, у пулемета делавшего свое великое дело...»

Виступ по радіо. А з приїздом на Україну — ЧП! Сектор аеродрому розвезло остаточно. Як летіти?

17 лютого. Все ще плентаю по Москві. Іван Ле, Андрій Малишко оформляються кореспондентами «Известий», Леонід Первомайський — «Правды», — їдуть з Москви машиною. Розвезло дороги, відлига, розбито аеродроми... Виступ по радіо.

У бухгалтеріях спішно нараховуються гонорари — тим, хто їде на Україну, Білорусь. Тільки й розмов про наступ, про Україну. Люди мов подобрішали, тільки трамвай такий же буйний.

У старих знайомих у гуртожитку (Дом крестьянина). Вони — коректори. Чоловік і дружина. Авіабомбою забито дитину — десь під час виїзду з Ворошиловграда. Дитині було 12 років.

— Коли б голівки не підняла...

Мати показує фото: дивиться весела, юрка дівчинка.

— Отак, — каже мати і показує на обличчя, — виврало...

Він (чоловік) завжди мовчить, не згадує, — тільки однієї ночі приснився сон:

— Донька, така змучена, виснажена, їде проти мене, а я до неї: донечко, що з тобою? Вона: «Не піду, не піду, куди ви мене посилаєте?» Я взяв її на руки, довго голубив і прокинувся... Цілий день плакав...

18 лютого. Беру командировку. Трохи прояснилось. Морозець. Знову повіяло метелицею. Літаки вже летять на Харків¹.

...До Сталіно виїхала редакція, — і в голові не маючи того, що ще Сталіно не взято. Заготували кліше, літературу («Історію України», «Короткий курс історії ВКП(б)»), — все, включно до ручок і чорнильниць...

«Тих літ померлих відправляли на кладовище тільки жінки, бо чоловіків не було. І труну везли возиком чи на саночках самотуж, бо коней і машин не було — все було

¹ Харків незабаром був знову залишений радянськими військами.

на фронті. Тяжкі хвилини, та страшно хотілось перемоги над пришельцем — всім, усім...»

19 лютого. Люди Радіокомітету: Яків Сірченко, Петро Йосипович Панч, Олександр Копиленко.

Запис на валик «Слова про кулеметника Познякава».

20 лютого. Працюю над збіркою. Часу мало. Сплю на столах у редакції. Виступи, ганяння за дрібницями, а льотної погоди все нема та й нема. Павлоград, Червоноград, Перещенино — це ж уже на Орелі, десь коло батьків?

22 лютого. Спав одну годину на столі. Працював над збірником. Перевтома. Може, відпочину в потязі. Іде ешелон на Україну. Читаю тези до 25-річчя Червоної Армії.

«Трудящі Радянського Союзу! Піклування про сім'ї фронтників є половиною всього нашого піклування про Червону Армію. Оточимо загальною увагою і піклуванням сім'ї захисників Батьківщини». (З тез).

23 лютого. День зборів. Документації, сургучування, конвертування. В коридорі — Довженко. Він лишається на засідання Комітету по Державних преміях (Немирович-Данченко захворів — Довженко заступник)...

Надворі багато сонця і весни. Співають пташки. Відталь.

Відібрав збірку поезій до Укрвидаву.

Проти ночі — останні телефони... Прощання...

На вокзал. Вулицями Москви з комсомольською групою (підібрали мене на трамвайній зупинці на Тверському бульварі, коло монумента Пушкіну). На полуторатонці. Мороз. Пісні...

І здалось мені, що я молодий, як тоді, 1929 року, коли так само їхав вулицями Москви на комсомольську конференцію.

На Україну, на Україну!! Ідуть в Сумську, Харківську, Дніпропетровську області... Три вагони.

24 лютого. Простояли добу на вокзалі... Не причіплюють.

Заходи щодо літака.

25 лютого. Нельотна погода. Забрався на третю полицю всерйоз і надовго...

Годині о 12-й рушили. На Мічурінськ.

В дорозі. Ніч починається з 7-ї. Сашко Сидоренко — майбутній редактор полтавської газети.

Накликаний лихом, сполоханий звір,
Ще рве наше тіло, гуляє.
Замкни йому серце, затьми йому зір,
Зжени його з нашого краю!

27 лютого. Комендант станції Грязі. Комендантський обід: чудесний куліш з бараниною, а на друге картопля-пюре з вишкварками з сала та багато жиру...

Син Мордовії, він з любов'ю говорив про Сибір, де багато років прожив. Говорив, як сплять на землі в 45-градусні морози: розгрібається сніг, колеться суха модрина, лапиви окремо. Розпалюється велике вогнище, і готується вечеря; потім вогнище згрібається і на його гаряче місце кладуться віти, а з двох боків розкладаються вогнища. Дим і вогонь роблять завіси, а на голках спати тепло...

Сусіди говорили про те, де що росте найкраще, найсмачніше. Один з них твердив, що найкращі в Союзі — це чарджуйські дині (українські — м'які й не мають такого смаку), камишинський кавун (під Числовом — найбільший), алма-атинський (цупкий).

Ціла гастрономічна географія неозорного Союзу...

...Два колективи — той (франківці), що їхав зі мною до Сталінграда, бучмівський, — і колектив опери (13 чоловік). Там авторитет Бучми був священний і вів усіх стомлених, знервованих, нерівних за вдачею, а тут приблизно всі однакової вдачі, досить дружні, майже без побутових суперечок, зладнаний колектив. Керівником — старий мій знайомий з Санжар Геращенко, колишній комсомолец, лірик мистецтва, невдаха.

Нас долучили до військовго ешелону — виїхали на Воронеж. Всю ніч гуркотіли колеса. Вартував у тамбурі.

28 лютого. Світлий ранок. Чисте небо. Багато сонця. Мороз. Останній день лютого.

Обминули Воронеж. Розбиті хати, побиті вікна. Жінки, діти на саночках з убогим скарбом.

— Куди, тьотю?

— На рідину.

Пустелі міст. Територія боїв.

3-тя година. Сортувальна — Лиски. Пересадка з ворошиловградського в харківський вагон.

Півно. Ніч. За вікном темінь. Сніг і лати — чорновики весни: чорна розталь, зайва вирв, перекинуті, розтерзані вагони обабіч полотна.

За Лискама (темінь). В кінці вагона комсомольська група (з ЦК, обкомів, партизани) співає пісень. Я слухав, думав. Хороші пісні...

І пісні відходять у небуття... Де ті пісні, що ми (молодь) співали в роки двадцяті?! З якою пристрастю співали ми їх тоді! Нові часи — нові пісні... Згадав: «...І по винтику, по

кирпичику...» Може, тому, що довкола руїни... Зараз чую червонофлотську: «Прощай, любимый город...»

Шостака (київська опера) говорить про брак сучасної пісні, створеної українськими композиторами.

— А народна пісня стояла, як гора. Де її не чути? Хто від неї і до неї не йде?

Звичайно, зараз же після війни (порівняти з двадцятьма роками) ми вийдемо з більш окривавленими душами. З лютістю і зненавистю з жаждою помсти. Криваві рани краю, розбій, заподіяний тими, що здавалися нам досі культурними народами, викликать усе це. Цими дорогами пройде молодь.

Шляхи несходимі, глибини надпотаємні (в природу, в історію, на просторінь усієї території, в побут, географію), — стільки всього, що й життям окремої особи не виміряти! Папір Балахни треба віддати не на сухість статейок, обіжників, передовиць, а на відбиття фарб краю, на карби...

1 березня. В дорозі по Україні. Уразово. Межа. Серце...

Коли перебродить молодість, одійдуть у небуття нездійсненні мрії, виясниться порожнеча деяких надій, тоді на зміну заступить одне (після бушування повені — реальна земля) — вміння, знання, зміст праці, професія. Набуте стає опорою життя — досвідом. Особливо тоді стає цінним приклад батьків.

Запліднена добром в труді,
Засіяна насінням благовісним,
Моя земля, мій рай, мій дім,
Моя солодка пісне!

2 березня. Ранок. Куп'янськ. Стоять вагони з написом «Люди». Полк з Калінінського вигрузивсь на Харків. Де редакція — у Куп'янську чи в Харкові?

Відлига. Сонце. Хмарки. Друга весна.

Поміж вагонів — склади снарядів (ящики), патронів. Гори сіна. Розталь. Валянки на дерев'яних дошках.

Місто. Військові склять півбудинку. Друга половина розвалена. Спалені будинки. «Часовий мастер Довгань». Перукарня облпромспілки. Кулями посічені цалісадники. «Хай живе Радянська Україна!» — на стіні, де замазано старий напис.

...Тут ангел між нами — дитя...

Молитви мене цікавили своєю образністю. Сиділи в ямі (під час бомбардування Батайська) начальник управління у справах мистецтва, голова Харківського облвиконкому,

Шура — подавальниця їдальні і невідома стара жінка з донькою. Жінка читає молитву:

— Свята богородице, перетвори порох у хмари, однеси вітром залізо... На, дочко, читай, я відпочину, а то горло заболіло...

Донька:

— А геть!

— Не соромся, доню, читай. Нічого з тобою не станеться... Не бійтесь, люди, доки я з вами — нічого не станеться... О, бач, відвернуло...

Ночівля у вагоні. Василь Кучер, Петро Козланюк, Юхим Лазебник (хворіє).

3 березня. Відлига триває. Ранком — до міста в редакцію. Спалені будинки. Базари — італійські лимони.

В редакції «Радянська Україна». Стрівся з Чеканюком, Носенком.

Заоскілля. Мости через Оскіл. Залізничний, пішохідний...

Розірвано дроти,
Замкнено з краю вісті...
І там, де, рідна, ти—
Лиш блискавки вогнисті.

* У Куп'янську за 6 місяців окупації знищено електростанцію, водогін, приміщення педтехнікуму, його гуртожитки, силу-силенну будинків... Є за містом гора, вкрита, немов шапкою, густою чащобою дерев. Цю гору, куди до війни приходила гуляти молодь, де звучали пісні, сміх, слова ніжності й любові,— перетворили в зловісне місце розстрілів і страшних катувань. Тут жінки і діти розстріляних шукають трупи рідних людей, стараючись пізнати їх то по пасму волосся, то по скорчених пальцях холодних, задубілих рук...

4 березня. Ночі в ешелоні. Бомбардування. Ускладнення на фронті. День морозцю. Куп'янськ — українська Швейцарія...

Ні, гніву не склюють,
ні, серця не роздвоять,—
Лиш дум моїх мечі
тугим вогнем напоять.

...Того 1942-го літа я не бачив райдуг (згадалась Тихорецька); я бачив розпечене небо, обгорілі хмари.

Крилато сказав Вадим Собко: «Кров України!»..

Україно! Коли лірики несли в саквах землю і автомашини — повітря твоє в камерах шин, я думав, переступивши межі твої: «Єсть Москва — значить, єсть Україна!»

Полоненому німцеві в Сталінграді я сказав:

— Коли б з тебе, поганцю, й десять шкур здерти, — то й того було б мало — такого ти наробив! Чорнослужитель сваволі, брати твої — наїзники зла, європейські шакали...

Україна-земля
В мревах — мінні поля,
Смертний подих вітрів,
Амбразури степів...

...Іноді здавалось — усе-усе поринуло в німецьку пучину...

5 березня. Знов не вдалося виїхати в Політуправління Південно-Західного фронту. Як завжди, нема машини... Знову марширую на ночівлю в Заоскілля. Ночую сам на весь вагон. Німець, мов шуліка, — січе на бриючому польоті по составу...

Поки що збираю газетні матеріали та ходжу по місту...

Скільки мріло сердець,
Скільки мріяло йти...
Та йти навпростець —
Ще не значить дійти.

Другий має вогонь —
Невгасиме горно.
Від гарячих долонь
Хай палає воно.

Одному дай топір,
Руки — слава митця.
Ними можна в наш двір
Перенести сонця.

Інший думи творить,
Скарби дум запліта,
Щоби краєві жить
Над літа-праліта...

6 березня. Вранці — на Сватове. Група партизанів з Донеччини (Красний Лиман).

Привіз до Політуправління літературу для закидання в окуповану зону.

Земля пагорбків. Скільки не дивлюсь — все пагорбки забитих...

Машина летіла поміж дрімливих вишників (передвєсіння дрімливість), поміж зруйнованих тинів, поміж білих хатин — українських осель з назвами, що колись поставали з самого гомону холодних криниць, з самого леготу байрачних гаїв, з самого розцвіту барвінкових долин...

А тут... Скільки розлилось отруйних речовин, скільки вибухло смертоносних розривів, скільки гостролезих скалок пронизало милу мою, і моєї матері, і батька мого, і діда мого, і братів моїх, і сестер моїх, і всього роду мого просторінь українську. Ні одвічні припливи квіток українського літа, ні одвічні сівозміни зірок українського неба, ні вся суміш дощів, граду, снігопадів і блискавиць української природи, мабуть, ніколи не будуть в силі пересилити тієї зливи смертельного, що впало на нас у ці крижаві літа...

Іду й їду. Сиджу на колесі. Трудно, а треба. Та й звик. Певне, з мене вийшов би непоганий вояка-професіонал. Щось на зразок запорожця. Бачу, що для країни були б потрібні такі і в наш вік смертельної боротьби...

7 березня. День у Сватовому. Квартира. Завжди повно нічліжників. Господиня — Ольга Яременко. П'ять сестер. Чоловіки в армії. Лейтенанти. Тут жінки: стара мати, донька заміжня, онука-дівчинка (чотири роки) — Надійка. Батьки чоловіка живуть на хуторі і вороже настроєні проти невістки, вважаючи, що вона виказала чоловіка-дезертира. Була комсомолкою, комбайнеркою. Була на доброму рахунку. Красива, ставна, огрядна. Чорні, розумні, трохи скорбні очі. Точений ніс, чорні брови. Лець смагляве південне обличчя красивої молодиці. П'ять років як одружилась. Своєю роботою годувала чоловіка і сім'ю, продала корову, віносила йому, коли сидів за крадіжку. А він судивсь до війни (працював шофером, потім комірником). Дезертирував з армії під час війни — до приходу німців. Судили — послали на передову. Під час німецької окупації про нього не було чути, а як тільки прийшла Червона Армія, — городами, поза вишниками прийшов додому. Жінці збрехав: «На два дні в командира відпросився побувати вдома». Сам прийшов з автоматом, в кишені трохи німецьких концентратів, повно вошей. Минає день, другий — нікуди не йде, заходять військові — ховається. Вона: «Чому ж нікуди не йдеш, не з'являєшся? Гляди, Іване, щоб чого поганого не вийшло!» Він: «Не втручайся, ось сходи-мо до батьків, та й піду». Пішли до батьків. Веде її городами. Зайшла мова про реєстрацію комсомольців. Вона: «Піду, — каже, — зареєструюсь». Він розкричався, лець не побив: «Це тобі що? Те, що було, не вернеться...»

— А як прийшли до батьків — ще гірше стали мене по-прікати: і сяка, і така... Ну, цього їм ніколи не прощу, димом підуть... Піду в колгосп, стану працювати у бригаді, ще краще, ніж раніше. Тоді знатимуть...

(Почала плакати).

— А найбільше я боюсь, товаришу, свого чоловіка...

В сінях щось зашаруділо. Кинулись туди військові, а вона пополотніла: чи не він — у пристінку?

Вона оповіла, як він переховувався, як ішов кудись почувати, коли військові ставали в їхньому домі на квартиру, — і як, нарешті, спіймався...

— Яка я колись була, як працювала, як співала, а тепер відчуваю, що опускаюсь... Що робити? Кому розказати? Мене виклика́ли, розпитували... Я розказала, що погано

з ним жила, а що він переховувався — не сказала. Боюсь. І боюсь не тому, щоб чогось йому не сталося,— для мене ясно, що душу свою він запродав дияволу, а боюсь за дитину. Він, як ніхто, вмів викручуватись і якимсь усе вмів визнавати. Що я не скажу, те він буде знати, а прийде — буде страшна помста.

Допізна, довго я читав книгу нової людської трагедії...

Райпартком. По вулицях розталь. Знамениті багнища, знайомі мені з жовтня 1941 року, коли ми зсувалися у Сватове з харківської дороги; був тоді з нами й Андрій Голловко.

8 березня. Десь у білому, невидимому, березневому тумані буксувала полугоратонка. Хтось на ній кричав, гей-кав, як то на присталі воли чи на коні-нетяги...

Література все ще лежить у райпарткомі. Нагадав генералові через ад'ютанта.

Прийшли пізно. Знову повно в хаті людей. Дві дівчинородички (племінниці) — Маруся й Поліна. Йдуть добровольцями. Сховались від вигнання на німецьку каторгу. Одна каже:

— Мені хоч би одного фашиста застрелити.

Слухає про Москву, про дівчат-зенітниць — як казку. Вона спіймала і видала шпика в формі капітана. Юнка пристрастей, великої полум'яної вдачі, горить патріотизмом. Оповідляє про тих, що «перебудовувались» при німцях,— і знову так само при Радвладі. Картає.

9 березня. Перебрались на нову квартиру. Набережна, 25. Господиня — Анастасія Антонівна Борщ. Істівне прізвище...

Знову зустрів Ольгу. Певне, йшла від чоловіка, з побачення, носила передачу (з кошовкою).

— Спитався, чи єсть на квартирі військові. Кажу: єсть. Він аж зубами заскреготав...

Раніше вона оповідала:

— Влітку, коли він прийшов з армії, якимсь жаркого літнього дня попад двором до госпіталю йшов на милицях лейтенант. Тяжко йому було — йшов він з великими труднощами, до того ж весь мокрий від спеки. Дійшовши до нашого садка, він так і осунувся в тілі, а впавши, гукнув: «Тьотю, водички!» Я вхопила кухоль, набрала холодної води — і до нього. Я не знаю, що б я дала йому, що б зробила для нього,— здавалося б: душу усю свою оддала б, щоб допомогти йому... Оглянулася: з порога чоловік дивиться — очі, як ножі,— і пальцем кличе мене. «Ти навіть

йому, — каже, — води винесла? — «Та як же?» — кажу. А він до мене: «Та ти, — каже, — руками своїми додушити його повинна», — та мене за руку хоп! Я так і похолонула. А він мене зтяг у сіни і давай бити кулаком... Як мені тяжко... І я нікому не сказала. Думаю: може, отямиться, піде, заявиться та й знову людиною стане. Ні, не вийшло. Дитини шкода, а вернеться — і мені не жити...

Я, слухаючи, пригадав «Райдугу» Ванди Василевської...

10 березня. Вийдеш на світанку з хати — морозець. Тихо-тихо, чути, як де й соломинка хрусне примерзла під чиеюсь ногою. До криниць молодіці повиходять, чути: «Учора, — кажуть, — переганяли їх (поліцаїв, старост)... Одарка ходила...» Так кілька слів-перемов у досвітній ще темряві, на весь куток, але яка згустить дум і настроїв!..

Вишня стоїть у якійсь передвесінній задумі — як молода перед весіллям...

Після досвітніх морозців — весняні сонячні дні. Сніжок сповзає з гори, що перед вікном, — за Красною...

Вчора відбувся урочистий вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. Читав перед людьми поезії. Це — вперше цього року на Україні. Настрій особливий. Я мушу бути агітатором партії — і це роблю не без успіху.

11 березня. Чудові дні весни. Пахне землею. Дзюрчать струмки. Чути голоси (як нові припливи) пташині. Земля здригає від ударів.

Женя Борщ:

— Село партизанило. Пройшли «судді», і на кожній десятій хаті — чорний хрест, щоб німецький каральний загін не шукав, кого знищувати з сім'єю...

Вечір. Перед вікном гора, як повна цицька. На її верху зоря вечірняя, ну тобі пищя. І отаке привидиться молодцю-вояці...

12 березня. Вечір зустрічі з учителями та інтелігенцією. Моя доповідь: «Українська радянська література в дні Вітчизняної війни».

Виступ фронтової групи Київського театру опери та балету. Шостакович. Колодуб...

Вербички Красної... Нічні заморозки. По байраках та зруйнованих заводах кричать сичі.

13 березня. Зустріч коло райкому з машинами «Радянської України». «Комуністівці» переїздять з Куп'янська в Старобільськ.

Концерт фронтової групи театру опери і балету для партизанів. «Кров і пісня». Віоліна. Партизани. Чорноокий, стрункий, високочолий юнак. Очі — як клопки. Мов

циганчук. Засмагли, зарум'янені щоки. Значна частина слухачів — у трофейній одежі. Старшина — борода закриває груди. Лісовики.

Сиділи обсмалені вогнями боїв люди. Люди, що життя своє поставили на карту заради долі краю.

Мене познайомили з керівниками загону.

Сватівські багнища. Хвилі авіабомбардування. Придбали свічі — можна працювати.

Місяць вже світить дорогу на схід,
Ходять весінні тумани.
Що ж моє серце без міри болить,
Знову кривавляться рани...

14 березня. Комсомольський вечір. Мій виступ перед комсомольцями. «Коли стрінеш ім'я моє...», «Моє». Вірш для вечора 17/III. Естрадна група В. Полякова. «Веселий десант» — лєнінградці...

...Вчора була розталь. Потім ішов сніг, який мокрим шаром ліг на крижаний настил ріки. Люди переходили потойбіч обережно, з ціпками в руках, бо крига кололася, лускалася. Сліди піг лишали стежку. Потім уночі вдарив мороз. Він скріпив крижані розщілини. Замурував учорашню стежку. Оце я іду нею. Обминаю чисту кригу і стаю ногою на вчорашні сліди, бо боюсь провалитися. Чиста крига лишилася чистою і тонкою, а тут утворилися грубі і міцні льодові нарости. Йдучи, я пригадую щось подібне на зламах дерев на яких теж формуються надзвичайної міцності грубі нарости, що не кришаться ні в які бурі, ні на яких вітрах. І я мимоволі подумав: може, отак і край мій?! За ранами прийде його велике зміцнення...

...Зараз та доба року, коли по хатах зацвітають японські троянди, а паростки олеандра розпускають у пляшках з водою свої нечисленні білі корінці. Мине ще день-два, зійде сніг, і набере мати повен цвіточний горщик паруючої землі. Візьме вона потім обережно-обережно, щоб не відчахнути корінця яксо, і вийме з шийки пляшки паросток олеандра, і пересадить його в цьогорічну землю. І почне своє земне життя в нашій хаті південна рослина олеандр разом з другою рослиною — з Далекого Сходу — японською трояндою...

15 березня. Різкий холодний вітер. Та від весняного сонця на шляхах утворюються великі багнища. По шляхах буксують машини з боєприпасами, харчами. Населення йде з лопатами на аеродроми, на дороги...

Повітря пронизують «месери». Наші важкі йдуть на бомбардування.

16 березня. Перед вечором коло мене зібралися діти. Розповідають про німців, італійців...

— Італляни-жабоштрики всіх жаб у нас поїли. Наниже низку — та несе. Потім візьме у матері сковорідку і смажить...

Шляхом пройшов півень.

— Оцього мати сховала. А то б італляни з'їли. От курей вони люблять! Ходять з довгими палицями, по голівці тільки стук — і нема курки... Раз пішли ми на базар, а там — голівок, пуху. Італляни в людей позабирали і там різали та скубли. У них на шапках у кожного — пир'я куряче...

— Ну, так як же, куроїди, — каже другий. — На городах огірки-пуп'янки позривали і потім ті, що на насіння, позабирали, картоплю повиривали, моркву, а коли вже нічого ніде не стало, — пішли міняти галети на кури.

— А що то за галети? — питаю.

— Та таке... Хтозна й що... Я думала, — каже Парася, — хоч солодке, хліб спечеш — так куди добріший. Тільки й те, що поштрикане...

В цей час пройшла якась селянська дівчина. Василько вискочив наперед і крикнув: «Мадонна!» Дівчина обернулася і, зле глянувши, погрозила. Вона, очевидно, прийняла це як лайку, образу.

— Чого це ти кричиш «Мадонна», що то воно таке?

— Бозька!..

— Чому бозька?

— Така бозька — на іконках та хрестиках, нам давали італляни, щоб ми їм помагали жаб ловити...

В цей час чую журливий голос Каті:

— Бідні жаби... Скільки їх було у нашій Гнилоп'яді, пожерли...

— А поліцаї — так ті гірше німців. Це б у нас уже молодко було. Хліба, бувало, накришиш у миску та й тьопаш. Смачно. Ото прийшов, проклятущий, і вивів нашу корову... Мати не давали — так куди там!..

Сонце схилилось на гору.

— Ідіть, діти, — кажу, — вас ждуть мами...

День холодного вітру. Красна повниться жовтоводдям.

18 березня. Прилетіла та пташка, що кричить: «Кидай сани — бери віз» (посмітюшка).

Ніч морозяна, але з самого ранку яскраве весняне сонце. Дивовижно багато світла, повітря, явищ (переважають трагедійно-драматичні).

19 березня. Вечір. Концерт фронтової бригади артистів московського Малого театру. «Ой я дівчина Наталка, а зовуть мене Полтавка...»

Вечір для активу Сватівського району.

* ...Вже тут нічого не було — ні житла, ні дворища, ні худоби якої, ні тину. І не чути було ні шуму осокорів, ні рипу хвіртки, ні шелесту саду. Тільки попільник, пеньки зрубаних дерев та якийсь копання, — певно, траншеї. Та ще стояла одним-одна вишенька, одвічний супутник українського селянина од роду й до смерті, — при всіх переселеннях, — аж до Тихого океану...

* — У мене ж ти один, — казала мати, — з двох... — І показала на груди: — Годувала тебе... Що тепер, сину?

А він, поліцай, стояв, як каїн, і мовчав...

— Що проти матері скажеш, якими словами одвітиш? — продовжувала вона...

* Ніч. Руїни, руїни... Дух згарищ, трупів і землі... Неодіта чорна весна... Березень...

Раптом з дороги — дужий промінь фари, і на білій стіні раптово різко вирізьбилася велика тінь пари, що цілувалася. Десь тут стояли закохані. Вони не колихнулися від нежданості і, як монумент, як вічний символ життя, піднялися над смертю, над ніччю...

Шофер згасив фари, і знову тільки темінь, ніч, руїни...

* Зоряне небо часто мені здається віковичним деревом, що розрослося до гігантських розмірів і розквітло вічно немерклим цвітом буття...

* Сценка: дівчата-новобранки обмундировуються. Шум, гамір. Одна питає подруг:

— А скажіть, пілотку на два пальці чи на один надягати?

Хтось каже:

— На один...

— А нахил пілотки — направо чи наліво?

Хтось каже:

— Направо!

— Шкода! НКО¹ не врахував, що з правого боку в мене красивіший чубчик. Доведеться затулити його...

* ...І, на зорі дивлячись, він думав, що то чарки розставлено на столі всесвіту... Коли падала яка, він, жалкуючи казав:

— Розбилась... І питво розлилося...

---

¹ Народний Комісаріат оборони.

* По дорогах з'явилися перехожі з випаленими німецьким залізом очима...

* Авіабомбардування. «Був такий — та й нема!» — подумав я в ту мить про себе...

20 березня. Після проходження колони ще допізна йшли, шкандибаючи, спираючись на ціпки, поодинокі бійці...

«Ми влізли в окоп. За бруствер нам правили мерзлі німці. Їх було багато...»

Божевільна:

Півконяки нам,
Півконя вовкам!..
Півконяки нам,
Півконя крукам..
Кра-кра-кра!..

Вступили на Україну. Бійцям перуть білизну, готують, а при тому стільки серця вкладають, боліють серцем, коли нема чого дати поїсти, а це ж таке часте явище, німці обібрали... Викопують картоплю, буряки, хліб і діляться. Дістають десь із цвілих макігер, діжечок квашені яблука, огірки і діляться. Дістають десь з-під зашлених бантин вузлики сушених вишень, терносливу і діляться... Внесла до хати бабуся білизну, що вчора пралася: «Подивися, синку, так попрала?» Хоче догодити...

Хто образить такі серця, рука хай йому всохне, очі потьмаряться, бо то не друг, а недруг наш, собака з чужого двору!..

Скільки вони натерпілися горя того, смертної муки зазнали од чужинців — матері наші, сестри, жони, і хто скаже про них недобре слово — той оганьбить усе безмірне благородство, величну честь всього жіноцтва нашого...

Як ніколи, я бачу його велич, його мудрість, віками оспівану славу...

Місячно. Зорі розкладено по-хазяйському — крупні та ясні, як на вибір, як то яблука з яблуні...

* Подорож автомашиною вночі...

...Із тьми береза, як дівчина в льолі, раптово застукана ввімкненим світлом.

...Бур'яни, що обабіч,— сухі, торішні, освітлені з фар, здаються якимись нетутешніми, безконечними заростями.

...На горбовиці при дорозі з двома прапорцями-дороговказами дівчина — міська красуня; за кюветом лежить знайомий сержант з команди зв'язку.

...Дівчина стала на підніжку, щоб під'їхати до свого пункту. В'їхали в село. Село все лежало поваленим, як то

праліс після нашестя сокири і пилки. Тільки стояв дзвід над колодязем...

(Журавель, а у нас він називається дзвід).

* Із Старобільська (з біржі) німецькі солдати послали нянок в Німеччину. Один ефрейтор одержав листа, що жінка родила двійню,— послав двох...

А скоро поїхав за місто на партизанів — його там і забито...

* — Скільки німці стояли — стільки й пакунки йшли з нашого міста на Германію... У нас за стіною безперервно стукали молотками — то цвяхами забивали ящики.

Один послав своїй худорлявій, недійшлій мішок насіння соняшникового з листом: «Мила Ельзо, на Україні жіноцтво споживає насіння цієї рослини. Жінки й дівчата тут від того відгодовані, як буйволи. Міцні і ставні. Посилаю тобі мішок насіння, з'їж його — і ти станеш такою ж...»

* — Пише батько? — питаю.

Майя:

— Пише, багато письмів — отак-о! — (Показує рукою). — Одно прислав, а друге — ні...

Чотири роки дівчинці Майї...

21 березня. Доповідь про міжнародне становище в Будинку Червоної Армії... Роль артилерії, танків. Німецька перебудова на довготривалість війни.

Весна. Скрізь дзюрчать струмки. Додалось голосів пових пташок.

— А в Гончарівці дядько Михайло, великий-великий — не дістанеш,— при німцях великого хреста почепив на груди та й ходить, аж люди сміялись, а як стали фашисти відступати,— сам їх душ із сім зарівав ножем. Долоню йому тільки якийсь вночі переполосував — темно було.

Дядько Михайло казав: «Ну, я став придивлятись до них, вивчати ж ворога треба, вивчаю, значить, ото: з ножами, бачу, все ходять; думаю: і собі цим ділом зайнятися треба. Був у мене ніж-колодій — старенький, а з сталі доброї, іржа його не брала; я, значить, з ним і почав практикуватись — то у вербах туди-сюди загоню, то комиші — раз-раз лівою, правою, словом, ніж з рук не виходить, майструю се, те,— аж тут і відступ почався. Ну, гаятись, думаю, ніколи,— я й почав: то одного переполовиню, то другого, а там якось і цілу кумпанію, там, правда, Василь мені помагав. Отоді й долоню мені один переполосував. А щодо хреста, то старі ще люди казали: чорти на нього

не йдуть, то й правда: надів — і ні жоден тобі німець... Бувало тільки по-своєму щось кажуть, а мені, як професорові, товмач перекладає, каже: «Карош отець, большевики, значить, тебе не отруїли, сохранився в усій своїй первобитності...» Кажу: так, так, пане, в первобитності сохранився; ну я й того товмача потім прирізав, він за них був...»

Пізно ввечері я подзвонив у Старобільськ Чеканюкові. Телефоніст пішов його шукати і, не скоро повернувшись, відповів, що його не знайшов, отже, доведеться завтра виїжджати. Ось і знову Старобільськ за столицю...

У далеку, у курну дорогу
Напути мене, матінко, ти,
Щоб до рідного знову порога
Із походу важкого прийти.

І не тільки прийти — осіяти,
З трудних гонів дари принести,
Поклонитись тобі і обняти,
Прихилити любові світи...

22 березня. По старій дорозі Сватове — Старобільськ. Необмолочені скирти, ожереди соломи по полю. Бур'яни.

Старобільськ. Страшні спустошення цього красивого білого міста. Руїни. Вигорілі будинки. Неймовірної сили вітер. Удари дахового заліза. Вихор з пилу від цегляних куп. Потоптаний, зруйнований сквер, — колись затишок міста. Місцевий музей. Середня школа сільськогосподарської освіти. Ріка Айдар у кризі. Навколо — сумне чорнопілля.

Приїхав у Куп'янськ — вітер, буря... Приїхав у Старобільськ — буря шугає...

Редакція «Радянської України». Старе приміщення розвалене. Будинок райкому біля музею (друкарські верстати видно у вікно). Чеканюк, Новиченко, Носенко. Холодні дві кімнати. Карти Старобільського району. Переполовинений вірш «Розплата»...

23 березня. Хмарно. Вітер. Холодні пориви зими.

Півдня працював. Холодна редакція.

...Не чути нічого про батьків — тільки оце все сняться, сняться перед поганою погодою. Як присняться — так і сніг або ж дощ. Мабуть, в живих нема...

Підірвано всі школи.

Вечір з Новиченком. Дві жінки-страдниці. Друга розповідає:

— У мене — четверо дітей... Як усі плакали, коли горіла школа! Як плакали, коли почули перший раз Москву по радіо! Якраз співали пісні!

24 березня. Над містом непорушно стоїть тільки парашутна вишка, як згадка колишніх буйних днів молодості. Де вона тепер, та молодь? Її листи з Ессена, Берліна. Езопова мова: «Да, привіт ще дядькові Іванові», — це значить: місто бомбили англійські чи радянські літаки...

Яр за Старобільськом. Сморід. Повно трупів. Вісім жінок. З вилами, з лопатами розгрібають трупи. По предметах пізнають чоловіків. Одна пізнала свого старого — палка його і окуляри в кишені. (Така звичайна палка, вирізана десь у переліску). Друга пізнала теж за якоюсь дрібницею. Третя шукала по золотому зубові в роті.

Дитячі туфельки, панчішки...

Майже на околиці міста, недалеко змертвілого Айдару в, може, єдиному уцілілому пристойному будиночку розмістився Раднарком.

Жінка оповідає:

— Забереться німець в сарай і забирає все, до останньої курочки. А я бачу, боюсь вийти, а тільки голову висуну з дверей і, держачись за ручку, гукаю: «Пан, одну хоч лиш, лиш одну, он дітки в мене...»

— Пішли жінки за паленим зерном: у кожної ж дітки вдома, голод у хаті стоїть. Чуємо: «Хальт!» — і хто куди, врзтіч. А він: «Хальт!», «Хальт!», стріляти почав, поранив одну, як побігла. Так біжить, так біжить і кричить, волосся по вітру — аж бринить, страшно... А друга, як зараз бачу, отак присіла, а куля її — прямо сюди, в потилицю, і хоч би слово вона, так і не підвелась... А вдома четверо діток ждуть... Прийшла я додому, розказую своїм малятам, а вони в крик: «Мамо, мамо, не ходи нікуди, не ходи, а то ж оце і ми тебе так ждали!..» — «Дітки,— кажу,— а що ж ми їсти завтра будемо?» Ну, коли б ще днів п'ять-десять наші не прийшли, — опухли б ми всі...

25 березня. Зимно. Сонячно. Високо в підсонні ревуть мотори. День поетичних роздумів і щирих рядків.

Я впевнився, що творити — писати вірші — можна і тоді, коли доводиться час від часу блискавично падати на долівку, щоб скалка авіабомби часом навіки не перепинила твою творчу працю...

26 березня. Все менше снігу на полях. На горбі, що переді мною, — тільки смуги в ярах. А мороз ще держить холоди — і в сонця проти нього ще не досить сил.

На горі бійці вийшли на заняття. Трохи понаступали, помаскувались, та й сіли на торішній траві проти сонця гуртом. Попідпирались рушницями, та й сидять, дядькують...

З ПОХОДУ

В. Сосюрі

Попіл хмар на полях,
Кров, іржа на плугах,
Та все пил, та все пил...
Що, забракло нам сил?
Серед рідних могил
Встаньмо в бій, встаньмо в бій!
Та щоб меч-огонь твій
Був і лют, і страшний
Ворогам, ворогам.
Та щоб нашим шаблям
Возсіять, як плугам
В дні весни, в дні весни.
Та щоб нивам рянням
В українях ясных
Повноколо іти...
Та щоб вольно цвісти,
І творить, і рости
Поколінням новим,
Поколінням новим.

Може, коли б сидіти коло столу довго, до мозолів сидіти,— може, тоді б вийшло краще. Але це, що є, бризнуло з серця, то хай буде так. (До вірша).

...Я майже відчуваю, бачу різьблену тінь своєї старості. Непривабна вона. З болями, хворістю на всі лади розладнаного баяна. А досі жив я молодо... Доле, дай дійти мені до тої грані, коли молода сторона закінчиться, а стара не наступить.

Викликає начальник відділу агітації та пропаганди Південно-Західного фронту. «Присоглашає» до роботи над листівками-життєписами героїв фронту. З радістю погодився. Цілий день працював. Переписав матеріали для Саратова. 12 віршів і нарис.

По телефону говорив з редакцією (Старобільськ).

Напис до фото.

ТОБІ

Грети

Як бачиш, кохана,— українська весна
(Ще ранні не сходять морози),—
Багато я горя тут серцем пізнав,
Кривавії бачив я сльози.

Ось купка біленьких і різних хаток...
Стоять при тинах, як оази...
Гадюче кубло, офіцерський шинок,
Дівочої честі образа!

А далі руїн вартові — димарі,
З-під згарищ прострелені руки,
І небо весни голубе угорі,
І круки, і круки, і круки...

Листи Греті, на Саратов, радіо. Вийшов опівночі — місяць, як задублений, на півущербі до землі зважається. Зірок — як крутого дерева многовічний розцвіт.

27 березня. Сватове. По Розкопі порозбивали німців ще у 18-му році, а дід все собі поназбирав: колеса, шаньки — лежало все до сьогодні. Дід Цупир...

...Вечір заступав зорями, гаптованою завісою неба. І думалось: за нею, там, на захід, — Україна. З Дніпром і горами, з селами і матерями, з розтерзаними містами. Ціла Україна...

Закінчую вірш (дівчині-сусідці). 12-та година. В сусідній кімнаті стогне, розмовляє (щось сниться) другий номер з обслуги ПТР. Я його ще не знаю — знаю тільки, що це місцевий дядько, який уже побував у німців у полоні, вдруге бився в лавах нашої армії і з своїм ПТР, будучи оточеним, пробивався і пробився на Васищевських багницях під Харковом. Там застудився, підліковується в госпіталі і приходить на ночівлю в цю хату до родичів. Вчора я з ним розмовляв.

— Ми, — каже, — добре його гнали аж з Дону під Полтаву... Ну що ж, усе в боях, дорога, розтріпалися... Поповнення тільки за який рахунок? Оце займемо село: і всіх зараз до нас, — так і йшли аж до Полтави... А там Гітлер прислав свіжі дивізії — «Велику Германію»... Ну і що ж, несила наша, бились-бились... Якби не його авіація, а то — ну, не дає голови підняти і прямо пузом лазить по нас на полі; а то як вибив нас з села Гракове — ми розсипались по полю, а він по нас прямо пропелером січе... Танки — то ерунда, ми їх аж ніяк не боїмося... Ось я другим номером ПТР, — як тільки який візьмемо, так і нема...

28 березня. Сонце гріє все більше, дужче. На зорях чув чайку — материну жалібницю, чайку з багатьох сумних пісень народу...

На прощання з зимою з'їв грудку снігу-мочару на левадах — хороший, терновий.

Вечір, присвячений пам'яті Максима Горького... Доповідь учительки — викладачки літератури — за тезами та реченнями, завченими в різні роки і потім зліпленими до купи... А далі — мої спогади про зустрічі з Олексієм Максимовичем...

Знову — наліт фріців. Забиті бійці, командири, кілька розвалених хат...

* Передвечірня картина (перед березнем, на базарі). Валянки на продаж — великі, розвезені, розтоптані. Один у другий засунуто... А поверх валянків — велика розквашена рибина солонна...

* — Що таке тотальна мобілізація?

Другий пояснює:

— А по-моєму так: це коли під метьолку все...

* — ...Ви, я бачу, ще ділите, — сказала вона, — що німці такі і он які... А я читала про процес і слухала, а нічого не можу й не хочу робити, ділити не можу — тільки зненависть до всього, що зветься німцем... У моїй сім'ї — сім смертей. Од кого?! Од них...

* Від страшних вибухів не колихалась нива, тільки чути було, як есипалась пшениця... (Україна торішня й позаторішня).

29 березня. Зовсім весна. Птаства багато на левадах. Річка Красна стала брунатною. Люди кажуть: «Сьогодні перший день весни».

Проти вікна йшла краснощока дівчина-боєць з медаллю «За відвагу». Сонце грало в її неслухняній кучмі волосся...

Сонце, — сонця аж переповнено. За цими хатами — степ. Степ ще без трави, забур'янений брунатний степ... Вони удвох ішли звідти; ходили за віниччям — треба ж було замітати канцелярію штабу.

Сценка без слів. Гул авіамотора. Всенаростаючий гул. У відповідності з цим голова людини, що в квадраті вікна, переміщується: очі вгору, вгору, до zenіту, потім постать блискавично зникає (падає, певне), звуки пропелера і мотора змінюються так само раптово в тоні, а за мить, ламаючи все, — вибух...

Я сиджу за столом. Подув вітер весни у вікна без скла. Затріпотіли кривавими квітками трояндами рушники тітки Насті.

Написати б сценарій до картини: «Велика Вітчизняна...»

Небо притьмарилось к ночі. Волосожар — так, мовби гумкою його хто притер на папері. Так само Ключ, так само Віз і всі-всі сузір'я, по яких колись читав і погоду, і негоду.

Під вишниками Красна випліскувала: крижинки з очеретами, з верболозом стикались. Аж над ранок місяць виїшов з одвислим черевом та так понад садками, понад

хатами, понад очеретами, понад степовими горбами та могилами... так і пропóбвзав аж до світла.

Ще сич кричав про якесь своє горе, а всім було тяжко. Ніч на Україні...

30 березня. На гору шлях пішов грейдерний... Машини йдуть. Курява встала — перша цього року. Сніг по степах майже зійшов. Тільки де-не-де біліють латки ще. Сьогоднішній вітер з-під сонця, певне, зсушить його.

Збираємось на відліт.

Для птиці розкіш — вода розлилася. Вітер півдня. Із цієї погодою і чайки прилетіли. Над левадою чотири крижні довго кружляли сьогодні зранку, а потім пролетіли винищувачі — і крижні кудись полетіли...

З півдня зайшло на дощ.

Та вже й земля дощу просить. Не було ще його цієї весни, а вітрів багато, сонця багато, морозців на зорях, — висотали всю вологу, що весна дала.

31 березня. Дорога Сватове — Старобільськ. Пригадав цю дорогу минулого року... Шумить Сватове. Дорога відступу. Шлях моїх скорботних дум. Яблунева дорога. Яблуневі дороги Східної України... Чорні маки... За несталими снігами — засохлі соняшники. На віддалі здається: чорні маки — чорні маки українського степу... І згадав я маки сорок першого року. Червень місяць згадав, Подолію...

При дорозі лишилися кучугури снігів, дохлі коні. Лисиці виїдають коней зсередини... Вітри і сонце... Сніг...

У дворі райпарткому лягло сім бомб. Вікна винесені всі з рамами.

Забито двох друкарок, поранено полоненого італійця. Кричав.

Заїзд до фронтової газети. Гранки «Землі» («Здрастуй, здрастуй, Україно!»)

Левада цитує мене ж: «Віє смертю, смертю, смертю від могого кулака...»

До «Радянської України» не зміг заїхати.

Знову — побіля руїн сільськогосподарського училища, редакції «Колгоспного життя», краєзнавчого музею. Вже там, де я ставав, — коло яру, за Підгорівкою, — братська могила і вінки.

На машині — кореспонденти «Красной звезды». За Старобільськом повернули на Білолуцьк, Біловодськ. Шлях понад Айдаром — все високе біле Правобережжя. Їдемо лівою стороною — піски, сади та села. По дорогах люди — рівняють шляхи...

Напіврозбиті села. Густо іржавих осколків — куди не

ступнеш, посічені осколками стіни білих хат. По вулицях — гармати, вози, кинуті німцями при відступі...

І квітня. Вечір, і ніч, і ранок на зорях, а потім і весь день з півдня летіли птиці — гуси, журавлі, качки... Як з прірви летіли, з того весіннього теплого неба.

Чай у Ларивонівни. З яблук. Два сини в армії, зяті та дочки... Живе одна.

— Я,— каже,— як надивилась на горе, то така стала закальонна, що оце хоч мені і шістдесят три роки, а дали б рушницю — пішла б на німця...

Задощило... По нивах ходять дощі...

Україно моя,
Чорна рано моя,
Кров з землею
І дзвін солов'я.

Не тумани димлять —
Кров з землею горять.
Від тих вогнищ туман,
Чорних мук океан...

Йдеш чи полем, чи лугом, чи вулицями — всюди призмажені скалки набоїв...

Андронівна:

— ...В мене чотири — і б'ються за своїх, а в неї, суки, один — і той до німця...

До хати зайшла сусідка в кожусі — теж бабуся. Сухенька, а від того молодша. Та розповіла історію з кофтою:

— ...Приготовились ото ми окуліруватись, сього-того наготовила в дорогу, яєчок наварила тридцять шість штук. А тут наші красноармійці йдуть, я їм по троє яєчок, вони кажуть: «З нами ще один!» — я і тому трійко... Але тут вскорості сюди йдуть німці. Пішли шастать. Заскакує один до мене: «Яйки!» Я трусюсь, засуваю в підрешітку руку і думаю: дам анциболотові двійко, відв'яжеться. Дала, ну а сама з хати. Він же, гемон, підгледів, куди я руку посилала, позирає по хаті — та мою кофту, ту, що мені в ній ісповідатись та причащатись,— хап! — угорнув у неї всі яйця і пішов. Боже ж мій, я за ним назирці, боюся підійти, це ж не так, як, синочки, з вами... А він з хати в хату... Слідила, слідила, а назустріч другі — той з хати, той у хату,— таки згубила, де мій подівся... Прийшла додому, плачу, невістки втішають: купите, кажуть, мамо, добре, що живі zostалися. І так як аж у пилипівку, де ж оказалась моя кофта? Прийшла Пріська Федорова: «Знаю,— каже,— де ваша кофта, такий попільнястенський сатинчик,— каже,— там в сараї лежить...» Я тоді порадувалась, пішла — справді єсть, насилу впізнала, в яйцях уся, в шкаралуці, вимазана і придушена,— ото як бомба впала, так розвалини налягли. Що ж ви думаєте? Як ото, проклятий,

тікав, так ото потовк їх та так і кинув... А я оце вимила та й ходжу...

До хати забігла онука Клавдія:

— Бабусю, а що ви мені дасте, як я вам щось дам?

— Що ж ти мені, дочко, даси?

— Обідець¹, бабусю, на вгороді, копаючи грядку, викопала...

Справді, показала обідець — мідний, позеленілий...

— О, оце бабі хоч молодій знову та заміж...

2 квітня. Цю ніч, пізно, в дощ, з хмар, замість грому, — вибухи бомб.

Сьогодні зранку — густий, справжній весінній дощ. Потьмарено, хмарно, на висотках сходить останній сніг...

Андронівна — 78 років. 1865 рік народження. Без чоловіка вже років 20. Діти: синів — 14, дочок — 4. Хата з крейди, тільки дах трохи розлізся. Живуть: вона, донька, онука. Двох онуків німець вигнав у Німеччину (згадала — заплакала). Сини — ті, що живі, — всі в армії. На столі від німців лишилась попільничка — певне, з Італії.

3 квітня. Я зустрів хлопчика років десяти, що жебрав чив. Розговорилися. Питаюсь:

— Що ж дають тобі — хліб, чи як?

— Ні, більше картоплю, одну-дві картоплини — хто як...

Я розумію — давали з того, що лишилося од німців, що не забрали вони... В більшості ж хат чулася відповідь: «Нема чого давати... Самі, дитино, пухнемо з голоду...» Страшна правда звучала в тих словах і глуха безпорадність. А в багато хат йому і не доводилося заходити, бо вони стояли пустою, птиці-сичі мостили собі там гнізда, а хазяї були розстріляні чи вигнані на каторгу. Так само не заходив до багатьох дворищ іще й тому, що лежали там купи руїн та несло димом згарищ...

Школи закриті. «Скільки німця — стільки й темноти для нас...»

У хлопчика батько на війні, матір застрелив німець-вартувий, коли та наблизилась до картопляної кучугури на площі, старшого брата і сестру вигнано на каторгу...

4 квітня. «Пусть писания мои, как и древние летописи времен смутных, будут сложены из фактов правдивых, дат неопровержимых, а также из мыслей точных, страстей душевных и предчувствий смутных...»

Незодягнена весна. Ранок після дощу. Площа засипана скалками. Посередині — церква-кам'яниця з розбитими бо-

---

¹ Обручка.

ками, вся в дірках від снарядів, поколупана кулями. Вгорі — гамір гайвороння, внизу — служба. Купки бабусь, молодичь.

Бабуся оповідає мені:

— Як ото тікали німці — і батюшка, дивлюсь, наш до них з чамайданом... Підходить до їх машин, а вони йому так строго: нікс, нікс... Збоку поліцаї на підводах лаштуються — він до них, а вони йому: «Батюшко, ми й радніші б, так самим же нікуди, бачите!» Тоді він, матінко моя, чамайдана як брязкне об землю та всіма материними словами як залається... «Я,— каже,— за вас, туди вашу, богу молився, аж ось мені місця нема!» Я як почула таке — боже ж, думаю, і в церкву тепер не піду, помолюся вдома сама собі перед образами, бог мені простить, аніж слухати з вуст такого анцихриста молитви...

* Тільки завели патефона і пластинка: «Спой мне, дорогая...» — а він як гахне, двадцять сім налетіло. Ми всі попадали на долівку, світ перекидається, а патефон: «Спой мне, дорогая...»

Хата, в хаті хворою лежить стара бабуся. Чути далекі гарматні вибухи. Коло столу працює над якимись паперами військовий. Бабуся питає:

— А скажи мені, синочку, що воно ото за гуркотнява іде?

— То, бабуся, практикуються наші.

Бабуся:

— Ох, оця мені практика! Той раз допрактикувались, поки й німця біс впер сюди. А потім важко ж його, синочки, виганять...

5 квітня. Холодні дні весни. Закінчив «Недовиштитий узор». Переписував і готував матеріал до Москви.

На жаль, у нас поезія стала камерною завдяки тиражам, шрифтам, орієнтації на освічені кола. Поезія мусить бути поезією, і її велика місія — бути в народі. Хай над моїм рядком схилиться жінка, захопиться ним школярка і юнак-воїн запалиться його вогнем...

6 квітня. При окупантах село принишло. Люди здригались при згадці, що йдуть «поніменені» (власовці). Діти прокидалися вночі, а матері стояли з розпущеним волоссям перед іконами. Страшним вітром віяло з-за ріки.

Виїхав на Старобільськ. Дорога, яку ремонтують діти й жінки. Нема того дівочтва, що було минулого року,— вигнане в Німеччину. На містках діди тешуть...

7 квітня. Старобільськ — переповнена столиця. Серед руїн гараж в будинку бувшої редакції. Малюнки полоне-

ного італійця. Нічний шепіт. Холодний похмурий день. Без зелені. В степах — мовби осінь...

Нагороджено партизанів України.

Повернення з Політуправління фронту.

Над осинівською церквою — сила гайвороння. Літає, кружляє, міняє форми якогось суцільного тіла...

9 квітня. Зранку — сухий вітер. Надвечір — дощ. Виїзд на семінар. Дорога в ніч. Руїни. Нічні села — руїни, і раптом одна біла-біла хата, вихоплена променем фар.

11 квітня. Генерал-майор Рудаков сказав про мою доповідь: «Хорошо направленная украинская тема...», «Хорошее стихотворение...»

Вечір. «Сталінград» (кіно). Концерт трупи Київського театру опери та балету.

12 квітня. Вуличний гамір за вікном, як у великому — було колись — місті.

Ідуть на машинах бійці. В руках у них — перші квіти весни.

Зустріч з генералом Кириченком (Південний фронт) та генералом Лайоком (Південно-Західний фронт).

«Всеукраїнська бібліотека» — місто Старобільськ. «Киевская старина» — один примірник (Іван Ле). Книжечка з історії Старобільщини...

Повернення до Осинівки з Іваном Ле. Каже:

— Чого мені жити так хочеться, як перед смертю?

13 квітня. Знайомство з Героєм Радянського Союзу Біликом.

Осинівка. В світлицях Білика. Обід.

На обкладинці журналу «Український засів» — петлюрівської блювотини — штамп-тавро: «Propagandastaffel. Charkow».

15 квітня. Написати листа бабусі Одинцовій до її сина в госпіталь. Почати пісню для частини Героя Білика.

Виїзд до Старобільська на партзбори — звіт військових кореспондентів.

16 квітня. Повернення в Осинівку. Бур'яни обабіч, як ліс. Горять стерні. Дим стелеться в небо. З-під бур'янів прозелень весняна пробивається. Проліски...

З ям, яруг викопують трупи.

17 квітня. Через ЦК комсомолу передав багато листів на Москву (літаком учора).

— Як же ця гора зветься, бабусю?

— Ця ніяк не зветься, гора — та й усе, а ото — Солов'єва, а за Солов'євою он ген леліє біла вся — Пристіл, а

далі не видно — пішли й пішли все гори: Кам'яна, Суха, Рубана...

Про мою бабусю. Вона ніколи нічого й нікого не читала, бо неписьменною була, але ж від неї пісню я почув, співала вона:

Утоптала стежечку
Через яр,
Через гору, серденько,
На базар...

То пісня була Шевченкова...

...Те, що мало позауш від Радянської влади, засновигало поміж шибеницями і згарищами, прагнучи створити якусь блюзнірську «державність». Та на якому ґрунті? На яких соках живущих? На німецькому солоді, на крові українській. Марення і маячіння.

Все безчесне є антирадянське.

В курищах негод
По тобі іду.
Шлях моїх скорбот
І похмурих дум...

Йти, іти песила —
Де страждання грань?
Як вона горіла,
Золота Кубань?

І тобі мої
Думи всі повім...
Відступи, бої...
І далекий грім...

Як вона палала,
Кров'ю вся цвіла,
Страдно уставала
Й знову в бій ішла.

18 квітня. У лампадку налив чорнила — та й писав...

Іде місяць, одна назва якого говорить нам про трави зелені, про квіти-первоцвіти, про тепло улоговин... А в нас стужі й стужі, холодно, зимно... Та надії гриють нас...

* Коло хати висіли, сохли рушники, — та все тканого рисунка, гарячого вогню, і по тому видно було смаки і вдачу жінки-молодиці.

* Соняшникова нива. Велика, чорна на сніжному полі, — здавалось: безконечна... З останнім сонцем того року вони повернули розквітлі лиця на схід — та так і застигли... Сонце не зійшло, і осінь ударила, і зима наспіла... А за німців — усе завмерло...

* Коло ожереду лежали нерухомі люди, і не видно було здалеку, чи живі вони, чи мертві вони, і горів огонь коло їх, і не знати було, кому він грів: живим чи мертвим.

Ожеред. Люди. Нерухомість. Типа...

* Бомба вдарила коло дороги, близько телеграфного стовпа. Чомусь над ямою повис на дротах той стовп і тим

ще дужче наструвив пасмо дротів... Тони степової музики телеграфних стовпів були відмінними від звичних... А ще далі від розривів бомб урвались зовсім — їх пересікло осколками...

* І листя ще нема, а вже садок дає тінь, набубнявів бруньками...

* В майстерні — розмова про поліціяя. Швець:

— Оце називається: смажені цвяхи... Яшку, мабуть, шльопнуть...

* Весна. Україна. Вогні канонад.
І хто тебе здумав, моя, окувать?
Зима, завірюха? Так сонце в нас є!
Злодії, катюги? Так серце в нас є!
Як сонце мечами вдаряє у тьму,—
Так ми за свободу в огні і в диму,
Як сонце пороку розтоплює лід,—
Так ми за свободу на хвилі побід!
Нікому не жати рясних твоїх нив,
Плодів не збирати, не бити садів,
Нікому не рвати твої виноградли,
Твоїх палісадів катам не ламати.
А що і зламують — навіки загають
По темних яругах несхитного краю.
І вірю я цьому — не слову, не чуду,
А сердю, що каже: так буде, так буде!
І хто тебе здумав, моя, окувать?!
...Весна. Україна. Вогні канонад...

20 квітня. Берест розпочав цвітіння. Бурякового кольору...

Зими останні дотйки...
Перон... Дзвінки... Від'їзд...
Уже вербові котики
Розчулюють до сліз...

Величне сузір'я Оріона на захід неба.

Зірка весни кольору лілеї, прекрасна Венера.

Місяць-повновид над нами. («О поле, поле, хто тебе усеял мертвими костями?..»)

Вітер трав (вітер з лугу).

Дерево — перший шум листя в цьому році.

Зв'язківці тягнуть дріт — перекликаються в сутінках.

21 квітня. Хто він був — не знаю: сибірець, волжанин, уралець? Серед тиші голосно поспитав:

— Що ж ви, хлопці, не співаєте?..

Відповіді не було. Він, мабуть, довго про щось думав, потім сказав:

— Уж если Украина не поет,— это значит: тяжело...

В цей час я почув багатогрудне, глибоке зітхання...

Це було на землях Східної України, де у розгромленому німцями містечку...

Старобільськ. О 9-й годині 30 хвилин — виїзд. Над нами прогула дев'ятка німецьких бомбардувальників. На Новопсков — Осинівка.

Літературний вечір. (Іван Ле, Новиченко, Трипільський, Левада, Шиян, я). Хор Південного фронту. Чернишови (подружжя).

22 квітня. Світлочолоий день. Повно сонця. Ходили з Іваном Ле понад Айдаром, там, де минулого року з Гришею (Полянкером) фотографувались на човні. За Айдаром люди на городах. Тільки не так, як минулого року, — мало, немає майже.

У комсомольців мітинг. Виїхав рейсовою на Новопсков. Шкодою, що не попередив про виїзд.

Трава вже де на палець, де — на три... Зазеленіли верби і берези — перші у весінньому хорі барв...

Пізно прибули з Ле та Трипільським на квартири... Хата ціла й вікна цілі. Постукав у шибку...

25 квітня. Ранок. Виїхали з Іваном Ле до Старобільська. Шість пересадок.

Наші літаки летять бомбити.

Вечір пам'яті Коцюбинського.

Наліт літаків. Удруге — об 11-й ночі.

26 квітня. Ранком виїхали на Сватове, Борову, Радківські Піски.

Сватове. Виступ перед жінками на зборах дружин та матерів командирів. Читав «У прокляту Німеччину», «Слово»...

Дорога — чорний пейзаж. Випалені бур'яни — чорні лати; невивипалені бур'яни — сіро-темні степи.

27 квітня. Ранок. Виїзд в 60-ту дивізію. Яцькове. Ті ж ліси (як і минулого року повесні під час його перебування в 9-й армії). Бліндажі.

Виїзд на КП полку за Оскіл. Руїни... Медсанбат, де ночував минулого року, — попід, руїни, так само: клумби, прибудови, тополі. Тільки могил на кладовищі стало багато (людно), а так села нема, хіба що верби над Осколом.

Сьогодні вранці бомбовими ударами німець пройшовся і по правому боці Осколу.

Ідемо до Дінця в зоні обстрілу.

51-й полк. Дії розвідників...

...Зараз тут затишшя, обоцільне перегрупування...

Повернення. Вечір самодіяльності. Ночівля в необжитому бліндажі. Ніч. Артилерійські перемови...

28 квітня. Повернення до Радківських Пісків. Рання весна. Тиждень спеки. Зацвіли терни, вишні, груші. Випустив кетяги бузок. І сливи зацвіли.

30 квітня. Сватове — Старобільськ. (Повернення)... Редакція ще в Старобільську. Виїзд ЦК. Ночівля в гаражі редакції.

1 травня. Старобільськ. Похмурий день. Радіорупор на вулиці Старобільська. Затишене місто. Ночівля в Новиченка, Шияна.

2 травня. Холодні хвилі повітря. Цвітуть дерева. Нічні прожектори. Учні української старобільської школи:

— Оця школа зірвана німцями. І ця теж...

Чеканюк, Новиченко, Носенко виїхали до Марківки...

3 травня. Працювати нема де. Нема чим їхати. Чеканюк у Марківці.

Допит зрадника Вишневецького.

Я:

— Звідки ви родом? Не цікавилися своєю родословною?

— Цікавився, але дійшов тільки до третього коліна. По другому коліну Вячеслав, по третьому — Микола.

Сидить у німецьких валянках. Рудий. Плескуватий лоб. Коли увійшов, то оглянув допитливо нас, нових. Увів його хлопчина з рушницею.

Йому під рижу шкіру допливає кров. Він, видно, був стрижений — маскувався.

— ...Німців знав тільки з радянської преси. Прийшовши, вони зараз же ухопились за інтелігенцію... Комендант сказав промову: на всі пости мусять бути призначені інтелігенти з вищою освітою... Поки колгоспи бідні,— ділити не будемо, ми, кажуть, жаліємо вас, не хочемо пускати з голими руками... Почепили плакат: «Селяни, земля жде вас!» Селяни зрозуміли своє майбутнє, коли почав працювати барабан і з'явилися ворохи зерна. Тоді під'їздили безтарки німецькі й забирали зерно без ваги...

Руки в нього теж плескуваті, як ласти у моржів.

Шанці по степах копають діти, молодичі. Два села-оази (Лозове, Радківські Піски),— тут за щасливим збігом обставин лишилася молодь.

Степ, спека, полудень. На краю окопу, звисивши ноги, сидять молодичі, кожна п'є з пляшки молоко. Кругом бур'яни. Дарині припало копати в бур'янах, а там далі, за трьома горбами, горіли бур'яни понад дорогами — всі ті ж чорні маки. Коло стіжка — ребра та шерсть, ратиці чи копита... На тлі, як диво,— зелена нивка і дівчина Галя.

Тільки виїхали на ізюмську дорогу — показалося Сватове...

4 травня. Прибув з Південного фронту Журахович. Радісна зустріч. Іжак¹ не в старобільських ямах, а живий, здоровий (Жовтнева, 37, підвал).

5 травня. Редакція. Вечір — на честь Дня преси — в зимовому театрі міста Старобільська. Виступаю зі спогадами військового кореспондента...

6 травня. Виїзд на Сватове — Носенко, Шиян, Новиченко, я. День преси у Сватовому. Вечір з активом. Приїзд Івана Ле.

7 травня. О 5-й годині ранку — виїзд під Ізюм (Сватове — Борова — Гончарівка, район 57-ї дивізії). Збираю матеріали. Страдницьке місто Ізюм — живий факел.

8 травня. Машина, в якій смертельно поранено кулею з «месера» інструктора ЦК ВКП(б), — дірочка з правого боку.

9 травня. Сватове — Старобільськ — Олешівка Перша — Лозно-Олександрівка. Подорож білими дорогами Східної України. Білі вишневі садки — такі ж, як і білі шляхи, яруги...

10 травня. Лозно-Олександрівка... Хата десь край розкиданого села. Господарка — Григорівна...

* Україно, лишив тебе в кривавому полум'ї пожарів, у муках і стогоні, а застав — гнів живих, пограбування, руїни і звуки церковного дзвона... Пісень не застав і сміху не застав. Люди, що лишились, — мов після страшного кошмару...

Осинівка Перша. Хати, кладені з білої глини. Пісок з-за гори — кольору гвоздик. Комин печі, стіни — біліші за день, крейдяні. Підвела чорною глиною долівку, а тоді по печі жовтою — аж горить!

Знов я тут побачив картину: жінка з дитиною у правій, з паскою — в лівій руці...

Шляхом ідуть «коні з великими вухами» (італійські ослики)... Козенята. Трава з левади на долівку...

11 травня. У генерала Білика. Подорож на Ровеньки. Повернення о 12-й годині. Біографія Білика.

13 травня. Лозно-Олександрівка. Виїхав з Іваном Ле новою дорогою на Сватове. По дорозі — багато жінок і дівчат на окопах.

15 травня. Старобільськ. Бомбардування. Редакція без вікон...

---

¹ Старий комсомолец, знайомий Павла Усенка.

...Йдемо біля озерця. Жаби — стриб, стриб!

— Та чого ви, дурні, — я ж не італієць!

17 травня. Всю ніч ревли зенітки і ворожі літаки. Місто остаточно без скла. Місячні відблиски не в шибках, а на тротуарах, засіяних битим склом... Як місячна дорога на морі...

...Баби діда-диверсанта притягли в енкаведе.

— Дивлюсь — ракету кинув, ми на його: і що то ти, ге-монська душа, кидаєш, на кого ти показуєш, кому продав-ся... Та за чуба, та за поли — потягли...

Їжак розказував про деяких сусідок:

— ...Ганс хреста получив, гулянку влаштував, так вони, курви, у нього гуляли, шнапсу понапивались, і чого там тільки не було; а зараз скигнуть, проклята, чоловіка саме тоді вбито під Сталінградом, убито на машині, на якій він їздив років двадцять... Одержала повідомлення, що в січні забито.

До хати зайшла, від бомбардування ховаючись, жінка років тридцяти. Одне дитя мале топає ніжками, а друге на руках спить. Чорна, смаглява... Третя дитина — син — на селі у батьків.

— Це вона, — сказав Їжак.

...«Райдуга» Ванди — ото якби ж вона дійшла до кожної жінки тут!

19 травня. Холодний дощ. Життя в Георгія Микитовича Їжака. Давній знайомий. Його розстрілювали (двічі). Стояв голий (взимку), другим зліва. Наскочили наші — побіг і так урятувався.

20 травня. Дощ. Холодно. Ходжу в шинелі... Під ніч — золото місяця і срібло відблисків. Місто вночі. Обвали бомбардування...

21 травня. Сонця багато після дощу.

По місту, запряжена волами, надто повільно рухається велика чорна німецька військова чотириколісна мажара з драбиною ззаду, з високим сидінням спереду, з гальмовим правілом праворуч їздця. Мажара досповна навантажена лантухами з борошном. Нижче сидіння, спереду, на підніжку, сидить, звисивши ноги, похилий віком вірменин, байдужий до волів, до вулиці, до лантухів, — здавалось, до всього...

Минулого року чи позаторік через всю Україну проїхав, високо возсідаючи, мюнхенський бюргер якийсь... Він попихкував самозадоволено люлькою, оглядав розімлілим оком бандита прилуцькі медові клини люцерни, гречок,

м'яти, ромоданівські безконечні лани пшениць. В прохолодні вечори він накривав свої коліна і закутував ноги пледом, реквізованим з польської садиби. Час від часу він брався за держално гальма і то попушкав під гору, то тиснув на гальма згори — мажару тягли могутні голландські першерони. Де вона, минувши слава цієї не по-військово-му пихатої масивної мажари? Де її тупоголовий, свиноподібний господар-пивооріз із Мюнхена?..

22 травня. З другого поверху видно: біжать машини... Ось одна — порожня, тільки якесь сміття на ній. Там єдина дівчина у військовому сидить просто кузова, простягла ноги. Її підкидає, обвіває пилюкою...

— Чи думала я, що отак звикну до всього? Кудись буду їхати — і в дощ, і в холод?..

* Дорога. У вікнах — вогні калачиків... Кладовище. Одна осика, що підкреслювала дичаве спустошення...

Останні дні травня. Солов'ї докінчували свої цьогорічні пісні...

* Дівчина: «...Милий Лукаш, люблю я тебе так, як Настя любила Василя...»

(А це було взірцем на всю округу на довгі роки...)

* ...Сволок на хату везуть — це ж була картина, подія, початок якогось буття! А в той сволок та вб'ється гак, колиска нависиться, скільки виколишеться діток...

* На овиді, на тлі місячного крайнеба, маячив одинокий силует. Що то, — думав я, — кінь на паші, стовп, кущ?.. Потім стало видно: те одне роз'єдналось надвоє, вирисувалися руки, що з'єднували двох, а потім дві постаті, як тіні, розійшлися нарізно, пішли по нічному овиді поля...

* Жінка в тузі:

— Та мене якщо вб'ють, — то я за те нічого; а тим тужу, що коли на роботи в Германію погонять, — оте страшно. Краще смерть, краще смерть...

Осінній безперервний дощ з самого ранку. Одцвітають акації...

Красний Лиман. Люди працюють вночі: садять, городи копають, бо вдень не дає, б'є артилерією...

Стара жінка:

— ...А якщо відступатимуть наші, то рачки лізтиму, а під німцем не лишусь.

23 травня. Не вгамовується холод. Буряний холод. Хмари, дощі. Сонячні прбсвіти.

На машині — на Кабичівку. Кімната редакції «Радянської України». Останні відвідини. Справді — закінчення круга. Рік військових доріг під знаком великої, пристрас-

ної, животворящої роботи. Ми стояли. Підійшов фотограф. Став лагодитись знімати, а я і не розумів. Невже я оце стою на землі? Невже я реальний?..

26 травня. Б'є артилерія. Шофер:

— Стукне — так зо сміху закачаєшся!..

* Дитина — матері:

— Мамо, он дядя военний карту виймає — зараз, ма-
буть, буде дорогу питати...

* Проти мене стояла жінка в темному отворі дверей, як древня ікона богоматері...

На ранок — дощ, вітер.

Виліт на У-2 з горба з-за млина на Калач. О 1-й години 15 хвилин — місто Калач. Коло над каланчею.

28 травня. Виїзд до редакції. Калач — Кантемирівка — Марківка.

В Марківці. Куток редакції. Ночівля в Зінченка. Новиченко...

Проводи матір'ю доньки на окопні роботи.

29 травня. Матеріали (поезії) для газети. Тихий хутір.

Редактор районної. Сім'я партизанів. Даша, Шура, стара мати, батька забито, брат-партизан — керівник загону. Постріляна хата.

30 травня. Ліс. Галявини кінця травня. Неділя. Вихідний день редакції. Похід у ліс. Рослини-ліки: дев'ясил (від усього — має дев'ять сил); залізник, шалфей (від горлових захворювань); кермек (чудовий товстокорінь для горілки — настойка); винна трава (коли довго терти пальцями, ніс апчихає — і запах горілки).

Мій літературний вечір для співробітників редакції і видавництва — за роки війни. Вступне слово Новиченка, виступи Серпіліна, Мануйловича, Шияна...

Вечір у Шияна. Готування до відльоту на Москву.

31 травня. Від'їзд на Лозно-Олександрівку. Зустріч з Іваном Ле за лісом. Крізь запорошене дощовими краплями скло. Повернення. Вихід з ладу автомашини. Поїздки на Марківку — Білолуцьк — Лозно-Олександрівку за ордером на ремонт.

...У червні трави не змогли досягти рівня торішніх сухих бур'янів. Степ — це суцільні бур'янові чагарники. Великі поля від Кам'янки до Білолуцька вкриті скелетами тракторів — і всі напрямком на схід. Тут минулого року відбулися страшні трагедії... Від одного трактора, що при дорозі, крутнула хвостом лисиця і, не поспішаючи, пішла на бур'яни.

Картина перша: похилі верби польові, скирти позаторішні — і кругом непролазні бур'яни.

Картина друга: обвалений причілок, акація всохла, жінка смутна, на руках дитя хворе...

1 червня. Повернення в Марківку (з Лозно-Олександрівки). Тими ж дорогами. Те ж поле з розгромленими тракторами. Корпус кореспондентський Південно-Західного фронту.

3 червня. Праця над циклом кореспондентських дописів «Артилеристи». Передрук їх.

Літературний вечір у марківському клубі. Прекрасна аудиторія. Квіти. Виступали: Олекса Носенко, Леонід Новиченко, Іван Ле, Павло Усенко.

6 червня. На світанку попутною машиною виїхали з Іваном Ле на Лозно-Олександрівку...

...Жінки, дівчата садовлять червоні квіти; загадують: як зійдуть — наші, червоні, будуть, а як ні — німці...

Питаємо по дорозі:

— Діду, ну як хліба?

— Погано — корівками, лопатами; хіба той обробіток, що колись було в колгоспі?..

Єдине, хто заважає мені тут працювати, — ластівка... Щебече та й щебече. Коли б ото я та був так захоплений своєю лірикою, як вона або як соловей!

7 червня. Виїхав назад у Марківку. Нічні мандрі в степу за бензином. Відділок радгоспу. Ніч і люди. Блукання степом у непролазних хащах бур'янів. Грейдер понад посадкою...

Ночівля на столі в канцелярії радгоспу. Дістали легроїн. Яюсь доїдемо!

8 червня. Вранці в редакції — сутичка з Чеканюком. Він сердитий на мене, я — на нього. Пішов спати у вишневий садок. Відіспався так-сяк — поїхав до генерала Кузьми Романовича Білошпиченка (кінна донська дивізія).

Генерал розказував, як ступив на визволену землю України:

— Дивлюсь по карті — тут уже десь починається Україна. Сказав шоферу: «Доїдеш — зупини!»

Шофер зупинив. І я вийшов.

Оце ж, думаю, оце ж вона — і дивлюсь туди, на захід, і серце мені стислось...

Він похилився — і густі сльози пішли по щоках з очей.

(...А ще розповідав, як воював на Кавказі. Про «Приют» на Ельбрусі. Про автоматників на вірьовках. Про те, як він, кавалерист, забрався у снігові гори... А ще про те,

як наші артилеристи бились до останнього, не відступивши ні на крок. Він бачив місце трагедії... Лежать коло гармат розчавлені ворожими ганками обслуги, лежать розчавлені гармати, а коло них — мовчазні вартові. Свідки тому — Кавказькі гори і він, генерал, — колишній батрак з Чернігівщини).

9 червня. День редакції. Чеканюк каже: «Оце привіз з Москви томик віршів Симонова Костянтина. На почитай!» Блакитний томик... Добре виданий.

Читаю, думаю про своїх товаришів.

Масенко Терень — безумовно талановитий, визначний поет. Коли б я мав змогу видати його вибране, — його поезія привернула б увагу, ним би захоплювались...

А де мій Аксаков — кумир мого дитинства? На столі моєму лежить «Сліпий музикант» Короленка, і я ревниво поглядаю на нього, мені здається: вдруге я вже так не переживу цього твору, — і я не можу взятись до читання його вдруге. Це — за багато літ по тому!

Вечоріє. Червень у Марківці... Скоро сонце, що заходило на пружі, своїм рожевим світлом вихопило на стовбурах вишневих дерев клейові накипи...

Ой ходив та гуляв,
Собі дівчину мав,
Як у саду вишня...

Скрайня туга жіноцтва за мужчинами. Вийдуть, а ніхто не відповість піснею, словом; вийдуть, а ніхто не обдасть поглядом! Ні ласки, ні серця, — нічого... І квіти не квіти, що на полі...

На берегах степів дніпропетровських
Я говорив замріяним вітрам:
Чого ж це нам, брати-вітри, чому судилося нам
Прийняти муки всі кривавих днів, кривавих августовських?

10 червня. На світанку виїхав на Лозно-Олександрівку. Дорога. Була скирта, хліб золотий — стала купа гною, мисей оселя!

Вертаючись дорогою на Білолуцьк, став коло розбитого трактора і прочитав на його крилах: «Сафронівська МТС». По грейдеру буйним різноцвітом ішло жіноцтво...

11 червня. Лозно-Олександрівка. Нарада письменників Південно-Західного фронту. Горін, Ле, Левада, Трипільський, Молчанов, Упеник, Шумило. Радгосп «Червоноармієць». Грозові похідні хмари.

Ніч. Письменники, кореспонденти, командири коло братських могил...

12 червня. Світанок. Зустріч з Ванею Гончаренком коло містка. У нього медалі за Одесу, Севастополь.

Виїзд на Ровеньки. Велетенська крейдяна скеля над рікою. Птиці, на тлі її піднімаючись, здаються рухомими чорними крапками. Білі кози на верхівлях під небом.

Поїхали з Іваном...

Спірка на засіданні щодо профілю альманаху «Юго-Западный фронт».

13 червня. Клевання (тройця). Виїзд у Білолуцьк («Советский воин»).

Діти-пастухи назбирали по полю багато-багато німецьких касок і так їх виклали обабіч шляху. Пробігають машини, проходять частини між цими дивними шерегами...

(...Кожне сьогодні я так люблю, що й бозна, чи зможу колись щось написати про вже прожите...)

Машина пішла поміж безконечних розквітлих червневих трав'яних килимів. Рутяні запахи поля, дикоцвіту замість запахів літа сорок першого року: медяних гречок, смаглих озимок, духмяно-ніжного клеверу (Прилуччина).

Надвечір — баня і «мирное житіє». Перепочинок..

14 червня. Лозна... Над полем небо наче розширилось до безкінця, а в ньому ходять громові грози то з тої сторони, то з другої, а найбільше — з півдня. В інтервалах між грозами сонце пече нестерпно...

Зацвіла бузина. Діди й молодіці почали косовицю трав.

...Трактори. Скільки їх по дорозі — і всі двигунами на схід. Свідки слави і трагедії, учасники боїв... Судилося вам бачити і золоті дні відплати! Сонце грає на наших берегах!

Тут шумлять вітри леготом степової трави і переносять нас до минувшини кочових станів, до ватр древніх слов'янських походів і потому — до поступового, тихомірного освоєння та пізніше — індустріальних змін Українського Сходу. Своєрідність його кількавікової історії, писаної на степових обширах поза срібним Дінцем, цікава і захоплююча.

Ось я тут. Переді мною степові лежать простори, села, міста. У вільний час між громами бою і шалінням смерті я хочу заглибитись у минувшину цього краю, пізнати його історію, як бувало це скрізь, де я не бував... Та з мого окопу тільки видно: сивіють мовчазні далекі горби і синя ковильна трава біжить до них. На тлі цих обширів не проходять перед моїми очима драматичні події романів і повістей. Пейзаж та історія, відтінки мови і люди цього

краю ще не увійшли складовими частинами в нашу літературу в усій їх многогранності...

Вечорів. Над нами піднявся місяць — точнісінько такий самий, як на картині «О поле, поле, хто тебе усеял мертвими костями?..».

15 червня. Зустрів Івана Гончаренка, Андрія Трипільського. Іван тільки вибрався у свою 57-му армію...

Бувають такі дні, що цілий день думаєш, а надвечір аж важко. Ось і сьогодні такий день.

— На ваш куток бомаги нікому нема? — поспитала Параска.

(Це значить: чи нікого не сповіщено, що забито чоловіка, сина).

— ...Німці кури позабিরали, а я ходжу по подвір'ю та лаю, та лаю услід — якраз вони відступили, коли чую з хати: «Тітко, чого ласєшся? Скажи спасибі, що сама жива зосталась...» — «Ой божечко ж, — думаю, — що воно за люди?» Бачу: повно в хаті — і засов одбили. «Та, — кажу, — що ж, забрали, то вже забрали, так буде...» Догадалась: поліцаї... Коли так і є... З Стрем'янки поліцаї... Слухаю: на когось нахваляються, каже один: «Ну, ту бабу в Ровеньках, я її запримітив. Хіба не вернемось — ми їй...» За що вже на ту ровеньківську бабу — так і не допойняла, бо й сама тишком з своєї хати — городами, та й пішла...

16 червня. Після сніданку виїхав у Білолуцьк, а на полудень повернувся в Лозну...

Молодиці сина косять. Добре косять — сильні, жиливі вони стали, тільки мантачить коси не вміють...

Східна Україна. Тут частіше чути степове: «Ку-чу...» Отари тут більші, чабани поставніші...

Люблю я її, свою Батьківщину, не безпредметно, а пристрасною любов'ю комуніста, більшовика, учасника перебудови всього світу...

...Повернувся Іван Ле.

17—18 червня. Сонця багато, вітру багато. Трави великі, розкішно кругом...

А увечері, при місяці, — думки про цей край, його історію, культуру.

...Тонкий тут був прошарок інтелігенції... Та була велика моральна підтримка російської прогресивної інтелігенції...

А зараз — зараз потрібно ой як багато зробити!

Потрібні співочі товариства, драмгуртки. Вчителі мусять володіти основами культури співу, обов'язково розвинені різносторонньо.

Те ж — агрикультура. Скільки тут садиб без мальв, без вишневого дерева, без куща гвоздик...

В пору своєї комсомольської юності я був свідком і учасником боротьби проти старого. Пам'ятаю: дехто з моїх товаришів закликав знищити геть усе, що старе. А воно ж — треба не так. Я вітав докорінні зміни патріархального побуту, але і не кричущу дисгармонію, не оголення труда, не ліквідацію душі трудівника... Я вітав революційний поступ уперед — і за те мені битися... І тоді, і зараз, і далі...

Всю ніч над головою гув нахабний ворожий літак...

19 червня. Ранком виїхав з Лапоноговим (ТАРС) до Марківки. Далі — Білолуцьк. Редакція «Советский воин». У військовому шпиталі.

Виїзд надвечір у Кабичівку. Дивні луки — левади.

Пізнав млин, від якого відлітав на Калач. Повернення о 12-й годині до Марківки. Марківка згори в білу ніч. Нічний птах степу на грейдерях та степові пацюки...

20 червня. Неділя. Марківські ліси. Суниці. Лікарські трави. Купина, або дівоча трава (корінь купини). Гвоздична трава (настій корінців). Валер'янів корінь (що коти люблять)...

Сінокоси. Східноукраїнські терни...

21 червня. День перед початком війни. Спогади.

Суховій-вітер. Спека. Прогулянка з Сидоренком у степу. Нічні відвідини Марківки літаками ворога. Ліхтари в небі...

Моє вартування по редакції. Ніч. Тиша. Червневі зорі. Місяць, недбало облуплений з західного боку. Початок степового світанку. Його ще нема, а є тільки його якесь дихання на сході...

22 червня. День війни...

О 6-й годині — виїзд на Білолуцьк за матеріалами Інформбюро: про підсумки двох років війни. Повернення назад. Спав у машині на ходу.

Великий вітер зі сходу. Перечитую «Козаки» Л. М. Толстого.

* Два роки...

І солодкість, і гіркоту,
І рут досмертний смак
Пізнав в настоях на цвіту,
Пізнав я в ніч червневу ту,
В досвітній час атак.

Пройшов доріг багато я,
Сумних доріг, долин,

І плине згадок течія
Туманом із низин...

* На передовій... Війна, розриви, смерть, а боєць (45 років, селянин) душить пальцем гусінь, щоб листя не їла...

* Барвінкове. Загинуло торік багато важко поранених бійців під час ворожого наступу. Поранені, тільки що перев'язані, побігли з госпіталю, порвали перев'язки, і, знекровлені, падали на вулицях, тонули в ріці...

* На зенітній батареї пролунала команда:

— По Адольфу — вогонь!

* Загиблі товариші:

Корецький — невідомо, де загинув... Трублаїні — помер від ран... Гайдар — загинув, будучи начальником розвідки партизанського загону... Аврущенко Володимир — десь на степах Полтавщини одірвало мінами ноги — загинув... Гаврилюк, Тудор — загинули від німецької бомби у Львові... Микола Шпак... Лапін і Хацревін... Кримов (автор «Танкера «Дербейт») — загинули... Услі — чуваський поет... Десняк — у машині, від термітного снаряда... Зимний... Алтаузен — в одній машині з Десняком... Гарцман... Діамант (єврейський поет) — на початку війни в Білорусії... Петров (Катаєв) — авіакатастрофа. Герасименко... Черкаський Юрій...

Це ще ж не всі...

23 червня. Дівчата — на окопи. Шлях край села. Громада душ з дванадцяти, засмагли лікті, литки, шиї. Одіж уся перепрана, чиста, вибіліла — різко відтіняє рожеву засмаглисть; мите-перемите молоде тіло... Повнота здорової людини праці і молодість. Многокровність, мускулястість. На якомусь віддаленні — однаковість, насправді ж — чудесна різнобарвність (зовнішня, внутрішня) характерів, звичок, тембру голосу, погляду очей, вигину брови, малюнка дівочих уст і пориву серця. Постійна присутність тієї задушевності, яка становить неодмінність дівочої громади...

Якась молодиця сіла на воза. (Супроводжує). Цьвохнула глодиною на волів, і віз, повний старовинних «сидорів» — оклунків, рупив сухим грейдером. Услід пішла дівоча громада. Різко вирізьбилися профілі постатей, повні жіночі груди...

Перші хвилі на ланах пшениць. Степове сонце, що заходить за пруга...

24 червня. Червень... Трав'янисті східноукраїнські горби, густо вкриті ще не висушеною сонцем і вітром рослинністю, якісь сумно-мовчазні... Вони порожні. По них не

бродять ні отари, ні череди, ні табуни — лише вітер одинок і вільно, якоюсь далекою первісною волею, жене хвилі по високих жирних травах. Деінде попадаються забуті дзоти, кістяки, черепи, вистріляні гільзи й невистріляні патрони, розбиті й цілі, але іржаві гармати, та й знову — трави, сонце, вітер і безконечне, безводне червнєве небо Східної України...

Жінки. Видно по всьому, що на них лежить тяжка чоловіча праця. Маланка. Жінки-косарі. Перший день косовиці. Очі позападали, а співають...

— А при німцях співали? — питаю.

— Боже збав, село як вимерло, всі намагаються ховатися, ходити нечепурно, хат не мажуть, не білять... Тільки староста та поліцаї ходять та своє діло лукаве правлять...

Дзвонив телефоном у Кабичівку. «Воздух!» Великими хвилями опівночі летіли кудись на схід ворожі бомбардувальники дальньої дії. На Саратов? Горький?..

Ніч первородної зоряності...

25 червня. Вітер. Спека. Нагнало хмар. Пішли сліпі дощі по курних дорогах.

Українці — й південне та східне населення Росії. Дон. Терек. Волга. Донські козаки...

Закінчив читати Л. М. Толстого «Козаки». Пісні «Люблю козаченька», «Дівчинонька Галя». Слова: «сакви», «торби». Хати-мазанки.

Хмара злинула, хоч я її і не бачив... Напевно, вийшло сонце, і на подвір'ї вперше вихопило воно білу хустку молодиці, стіну хати і потім, далі, — мов розіслав хто загородами великий, безконечний лист паперу: то грало сонце на спілому колгоспному ячменищі...

27 червня. Неділя. Білоглинні яруги, освітлені косим промінням вечірнього сонця, ятрились на великому зеленому тлі степу чітко різьбленими ранами...

Потім сонце зайшло. На південному сході довго стояла хмара мідяних тонів, а над нею — велике коло місяця якихось зеленуватих невизначених тонів. Ішла степова ніч місяця червня...

28 червня. Їздив у колгосп ім. Калініна. Питаю в голови:

— Є такі, що з німцем пішли?

— Є, — каже.

— Хто?

— Староста і два поліцаї.

— А що то за люди були?

— Староста — «по назначенію», а поліцаїв не те що обирали, але так люди сказали: отой і отой буде. Один з

них не хтів рушниці носить, ні шашки,— так що староста йому й прочухана давав. Другий теж: коли бачить, що селом хто йде,— червоноармієць-оточенець чи що,— то він і відвернеться... Староста — то вредний був. З розкуркулених... А ці — ні... Як наші стали підходити — втекли всі троє...

Дорогою, скільки їду,— все пасовиська й пасовиська, і жодного теляти, вівці, лошати по цих жирних пасовищах. Повибрав німець, пережер усе.

29 червня. В Булименчихи. Сім'я партизанів. Старий Булименко лежить похований на Марківській площі поряд з партизанами часів громадянської війни.

Булименчиха:

— Зайшов, сидимо, аж тут чуємо поза хатою: гур-гур... Прийшли. Відкрила сінешні двері, дивлюся в розцілини: один коло дверей, а п'ять коло воріт. «Що,— кажу,— будемо робити?» — «Я буду пробиватись,— каже,— а ти, як зайдуть, кажи, що нічого не знаєш,— оце зайшов, та тільки й бачила...» Ось я підходжу до дверей, питаюся: «Хто там?», а він стоїть і прищуливсь. Я двері тільки відкрила — мій старий за них... Як бабахне щось у цей час — так і покотилось. Боже, як піднялася стрілянина з усіх боків — і в двері, і в вікна, і в стріхи. Забилась я отуди, в куток, думаю: «Що ж буде?» Було шість поліцаїв, а так минут через десять — чоловік п'ятдесят італлянів. О боже, я думала: з кулеметів, а то з автоматів, трищить усе кругом, а близько не підходять — бояться, щоб гранату хто не кинув... Сиджу, думаю: «Кого ж забито? Чи пробився він, чи забили? Що ж мені робити?..» А вони б'ють і кричать: «Виходь!» Взяла я, повзом понатягала на себе, що тільки змогла натягти,— та до дверей... Кричу: «Я боюся, не відчиню!» Кричать: «Виходь! Ми не стрілятимем!» Вийшла я — махають: іди, мовляв, сюди, там, коло надвірної пічки. Тільки підійшла, а мене як ударять в лице, під бік, кров так і потекла отак з-під ока і з носа, нахилилась, дивлюся: на снігу червоне, а вони б'ють,— усе свої, а італляни кругом стоять, тільки здивовано дивляться та гірко кривляться... Б'ють: «Іди виводь, де ти, суко, переховуєш?» А я божуся: «Не було.— кажу,— і нема!» А воно як на те мені й повезло. Коли старий вискочив з хати, я зараз дверми хряпнула, а поліцай з переляку як гепнув, вистрілив і не помітив, куди старий дівся, подумав, що зачинився в хаті, а ті інші стояли за хатою від воріт. Ото вони і б'ють мене: «Іди виводь!» Кажу: «Ідіть дивіться у вікна, а я піду по хаті з світлом...» Ось повідчиняла всі двері — на-

двірні, сінешні, хатні — і ходжу з світлом з кімнати в кімнату, всі кутки їм, гадам, освітила, а вони у вікна всі зазирають, як щури. А тоді у хату як ускочать (побачили, що нема), та по кутках, у скриню. «Кажі, суко, він десь тут!» І пристав до мене цей поліцай, що з переляку перекинувся, що він тільки тут, — а ті бачать усі, що нема ж, і вже йому віри не ймуть, а я їй собі потому: «Ні духом не відаю, ні слухом не знаю...» Пішли вони, в хаті все порозбиване, вікна і двері так і стоять навстіж, ходжу одна — і нікуди мені йти, і ні до кого мені, хто мене прийме?! Тільки їй думки в мене: «Де ж він, чи обдузив їх, пішов на ліс?..» Та болить усе кругом, особливо один бік від удару прикладом, та кров на лиці позапікалась!.. А він, як потім я дізналась, як сягнув за хату через перекинутого поліцаю, та вибрався туди на пригорок до глинища, сів там і роздивлявся, що їй до чого. Потім пішов своєю дорогою до лісу...

30 червня. Останній день червня. Іде машина на Москву за папером.

Дивлюсь я на рисунки вишивок на широких рукавах жіночих сорочок, гра їх тонів, — це збагачуюче долучення до величної гами українського візерунка на полотні. Вони говорили зі мною і відповідали мені на багато запитань з історії мистецтва і з історії народу. В цей час дружини хоробрих бійців тужили за мужами, а дівчата думали про милих. По-жіночому стояли вони немов над якоюсь прірвою в німій тузі, бо не бачили перед себе весіль і пристрасних ночей кохання...

Щось таке я вже любив
В днини, миті прикінцеві...
Сивина поліняних степів,
Спади, схили круч дінцевих...

Грейдерними шляхами жінки котять тачки. Із скарбом, з дітьми... То з фронтової смуги переселяються сім'ї (Красний Лиман, Ізюм...)

1 липня. Вечір. На гору, за село, по грейдеру піднімається рота бійців-дівчат. Нещодавно покликані. Частина з них — добровольці. Довго стояли, перекликались, вишикувались і рушили. Пішли дружно, заспівали пісню. А назад до села повертались матері. Деякі з них голосили.

2 липня. Телеграма до ЦК КП(б)У про мій виїзд у Краснодар — у справі «Молодої гвардії».

Надвечір виїхав. Понад Деркулом. Зелені трав'янисті луки. Табуни козачих коней. Розбитий Біловодськ.

Ночівля у Новодеркулі. Господарка — Козюкалова Олена Дмитрівна. Разом зі мною Серпілін, Доннер. Оповіді про зрадників, що їх, як собак, кинуті на звалища...

3 липня. Новодеркул — Городище — Станично-Луганське. По Луганчику — на Новосвітловку — Краснодар...

Краснодон — це тут я рік тому попрощався з Юрієм Черкаським.

Біля шурфу шахти № 5. Могила загиблих. Сім'я Олега Кошового. Праця до 4-ї години ранку...

Записи про «Молоду гвардію».

* Шахта № 5. Дівчачі, чоловічі речі... Шурф.

Дубровіна Шура — закінчила Харківський університет. Її щоденник. Малюнок на стіні — дівчачі серця і стріла...

* Тоді був вітер... «Хай живе Радянська влада!» — вони кричали тим, що лишалися... Останній крикнув кому? — Вітрові... І вітер поніс той крик далі, по світу...

* Витягли 73 трупи...

Все молодь...

* Коли піднімали, знайшли багатьох, що обняли трупи... Це ті останні, які падали на трупи...

* Мати Кошового. Із Ржищева... Канів. Була там, як пленум Шевченківський був (1939 року). Випадок з Олегом під час пленуму письменницького на могилі Шевченка¹...

* Німець зерно позапалював, а ми тоді їли горіле. Наші наступали, а ми тоді бігом — напролом. Це — як увійшли наші, а за фашиста — і з хати не можна було... Отак і пухли...

* Олега Кошового привезли з Боковки в Ровеньки і розстріляли.

Ось одна з листівок молодогвардійців:

«Прочитайте и передайте товарищам!

Товарищи краснодонцы!

Долгожданый час нашего освобождения от ярма гитлеровских бандитов приближается. Войсками Юго-Западного фронта линия обороны прорвана.

Наши части, взяв 25 ноября станицу Морозовскую, продвинулись вперед на 45 километров.

Движение наших войск на запад стремительно продолжается. Немцы в панике бегут, бросая оружие.

Враг, отступая, грабит население, забирает продовольствие и одежду.

---

¹ Йдеться про випадкову зустріч школяра Олега Кошового та його друзів з О. Фадєєвим на Тарасовій горі.

Товарищи!

Прячьте все, что можете, дабы не досталось оно гитлеровским грабителям.

Саботируйте приказы немецкого командования! Не поддавайтесь лживой немецкой агитации!

Смерть немецким оккупантам!

Да здравствует наша освободительница — Красная Армия!

Да здравствует свободная Советская Родина!

Ш П О.

(Штаб партизанского отряда)».

* Мащенко Тося. «В неї всі листівки писалися» (так само — і мною переписана листівка).

* Фото. Сопова Нюся, Третьякевич Віктор.

Нерозлучні друзі: Петров Віктор, Рогозін Володимир, Попов Анатолій, Ковальова Клава, Земнухов Ваня.

Віценовський Юрій, Жуков Микола, Тюленін Серьожа, Шепелев Євген, Фомін Дем'ян...

Главан Борис, Мащенко Антоніна...

Пегліванова Майя, Іванихіна Антоніна, Бондарєв Василь, Лукашов Геннадій, Ніколаєв Анатолій, Осьмухін Володимир...

Громова Уля, Іванихіна Лілія, Герасимова Ніна, Дубровіна Шура, Левашов Сергій, Бондарєва Олександра...

* Розповідають про Жукова Миколу.

Батько і брат його — в армії.

Молодогвардійці вивісили прапори над дверима в комендатурі та на школі ім. Ворошилова.

Листівка (зміст її передають на словах):

«Убирайтесь вы к чортовой матери, пока не поздно!»

А попереду:

«Ответ немецкому коменданту: смерть немецким оккупантам!».

* Оповідає батько Главана Бориса:

— Собирали оружие и боеприпасы. Во дворе были закопаны гранаты и пятьсот патронов — немцы откопали. Кто-то донес...

* Час від часу лунали постріли по дорогах, звільняли військовополонених.

Главан — бессарабець; не приймали до армії, він пішов спочатку без зброї — добровольцем у винищувальний загін по боротьбі з диверсантами.

* Рогозін сповістив про машину, яка йтиме з полоненими. Рогозін та інші вийшли, обстріляли і випустили полонених...

Попов Анатолій (1924 року народження) — евакуйовувався. Батько на фронті загинув 14 лютого...

Попов організував комсомольців, ходив по квартирах і проводив бесіди про вступ їх в організацію.

Мати розказує:

— Ото піде на ніч: минає доба, дві — його немає. Потім приходять до нього. Обрали його командиром — у п'ятірку ввійшли Громова, Петров, Rogozin, Лукашов... Весь час працював над текстом листівок — запрошував друзів, обговорювали і швидко розповсюджували. Листівки: «Колгоспники й колгоспниці, не давайте хліба в Німеччину!», «Молодь, не їдь до Німеччини, вбивай прислужників!»

Переписувати листівки допомагала Толя його 14-річна сестра Ліда...

Вона ж і розповіла, як 2 січня 1943 року зібралися у них на квартирі молодогвардійці і Толя запропонував своїм рідним піти з квартири:

— Ти, мамо, піди й замкни нас на замок, а ти, Лідо, спостерігай за вулицею...

Ще розповідала таке:

— Вони обговорювали різні питання: кого вбити з жандармів і хто повинен це здійснити; будь-що-будь дістати друкарську машинку; йшла мова і про організацію друкарні; кожному було дано завдання накопичувати зброю, бо з наближенням Червоної Армії молодогвардійці планували підняти повстання... По боеприпаси вони ходили до Дінця — напевне, там організували склад. Мати турбувалася, а Толя казав: «Ти, мамо, не турбуйся — успіхи наші побачиш потім...»

* Петров був дуже добре зв'язаний з Rogozinim (він проживав у Вовчанську Кам'янського району). Обидва мали завдання: звільнити полонених з табору.

Батька Петрова німці закопали живцем у числі дев'ятнадцяти шахтарів... Але Петрови ще вірили, що, може, батько врятувався. Віктор і каже:

— Мамо, кажуть, що нашого батька, може, погнали у Вовчанськ. Я добився перепустки — піду до нього...

Це якраз співпало з завданням звільнити військовополонених. Він пішов на завдання з Rogozinim (за 32 кілометри), розібрав каміння у вікні — й військовополонені втекли...

* Про Любу Шевцову розповідає мати:

— Вона у нас смілива, білява, вдалася в батька... А батько в минулому був партизаном... Струнка, середня на зріст...

Була вона радисткою. І німці знали, що вона радистка. В поліції їй сказали: «Ти дівчина гарна, скажи, де радіостанція,— і ми тебе відпустимо...» Не сказала...

У передсмертних листах вона писала: «На том світє увижу папу...», «Мама, я тебе вспомнила. Прости!» І ще — чорним олівцем на стіні в камері: «Шевцову взяли навеки. Твоя Любаша!»

* Подруги-молодогвардійки: Майя Пегліванова, Шура Дубровіна й Ангеліна Самошина...

Мати Майї Пегліванової дізналася про підпільні справи доньки перед тим, як її забрали. Каже вона:

— Якось дівчатка вийшли в бурю і повертаються назад з листівкою. Я звернула увагу: суха... «Майє, кажу, мені здається, що це твій почерк...»— «Та це, напевне, наші учні...»— «Я б їх розцілювала!»— «Тоді поцілуй нас із Шу-рою, ми ж теж учениці...»

На стіні залишилося — її почерком: «Нас увозят...», а далі — перелік усіх дівчаток... «Как жаль, что больше не увидимся!»

...Майя... Скромна дівчинка... Єдина доня...

* Анатолій Ніколаєв народився 1922 року. Перед окупацією навчався у Ворошиловграді на курсах комсомольських працівників (був старшиною курсів).

— Анатолій часто зникав на світанку,— розповідають рідні.— Збиралися на квартирі Жені Шепелєва. Мати Шепелєва забезпечувала весь час світломаскування й була за стóржа... Вона про все здогадувалася. Толя багато писав...

Коли працював у цеху, він ламав верстати. Був у нього автомат і револьвер...

Коли Анатолія заарештували, то дуже мучили: переламали ногу, викололи очі...

* Геннадій Лукашов працював візником у торгвідділі. Вечорами теж багато писав, систематично приносив читати й давав заміжній сестрі листівки... А ще сестра розповідала, що у Генки були закопані гранати...

Ще перед окупацією молодь збирала гроші для потреб Червоної Армії. Генка й каже: «Дай, мамо, п'ятдесят карбованців! Дуже потрібно!» Позичила у сусідки — дала...

* Розповідають про Юру Віценовського:

— До нього приходила дівчина і радилися. Плани: як звільнити Третякевича, Земнухова та інших з поліції...

А то ще — збиралися й перемальовували карти з розміщенням німецьких частин і кудись передавали. Цим, як правило, займалися на квартирі Остапенка. Остапенко

добрим художником був: дуже гарний портрет Чкалова намалював!

Мати Остапенка була квартальною, і це маскувало зібрання хлопців, коли вони сходилися й перемальовували карти...

* Тося Мащенко була зв'язківцем. Мащенки прибули з Біловодська — були евакуйовані. «Мамо, піду хліб міняти!» — часто казала Тося і зникала з дому.

Коли матері не було вдома, то в Тосі Мащенко збиралася її подруги, писали листівки...

А заарештували Тосю разом з матір'ю. І вже в камері вона призналася матері, що робила...

Батько в неї — бухгалтер...

* Як організовувалися записки і як вони передавалися? З тюрми — через термос. Ось одна з записок:

«Родные мои, получил две записочки... Получили, только пропадем...»

А записки в тюрму запікалися в коржах — у найгірших. Бо найкращі коржі забирали собі поліцаї...

* Євген Шепелев завжди мав у школі зауваження за поведінку. Було в нього чимало друзів. А ще любив читати книги. Оце — весь його характер. До комсомолу вступив у сороковому році...

Він зі своєю подругою вирішив піти до армії. Пішов, став кавалеристом... Із Ставропольщини повернувся з оточення до матері і розповідав їй про трагедії відступу. Одержав повістку до Німеччини. Намазав тіло якюсь маззю і пішов до лікарні. Отримав відпустку на п'ять днів... Після знайомства з Земнуховим («Той, що в окулярах», — розказує мати) став щось приховувати від рідних. Але дещо проривалося:

— Хлопці, знаєте, що я сьогодні чув? На Дуванці поліцай вбив якийсь хлопець!

А ще казав:

— Треба не дати німцям вивезти хліб!..

І ще мати розповідає:

— Сина мого виховали добре. Я дякую комсомолові. А зараз виховайте також меншого — Геннадія... Зараз Геннадій у винищувальному батальйоні, вступив до комсомолу...

* Серьожа Тюленін — низенький, маленький, лице дрібне. На вигляд — не більше чотирнадцяти років.

Мати Олегова вперше побачила Серьожу і здивувалася:

— Боже, кого ви приймаєте — дітей!

— Нічого, мамо...

* Про Олега Кошового. Мати — Олена Миколаївна Кошова — розповідає:

— Привезли до нас на ночівлю фашистського офіцера. Аж тут пізно з кіно приходять Олег. Красень — товсті чорні брови, широко поставлені очі... «Хто?» — питає офіцер. — «Син». — «О, гут, буде добрим німецьким солдатом». Олег у відповідь сплюнув. Офіцер пополотнів: «Комсомолець?» Я: «Ні, ні...» — «Некарош! Комсомолець...»

* Олена Миколаївна розповідає про листівки:

— Заступниця директора біржі праці здала чимало молоді. Їй підкинули листівку з такими словами: «Ну, вербуй, недовго зосталося тобі вербувати! Скоро наші придуть — ми тебе завербуємо!» Захворіла вона після того...

А то батюшка організував мітинг з молебством. Читав листи від генерала Краснова. Проклинав нашу армію, славив Гітлера. Так молодогвардійці написали таку записку: дзвони, мовляв, сильніше — скоро ми задзвоним над тобою! Як ти смів, руський піп, заклинати нашу армію?! Віршем було написано, дуже складно. Листівку чіпляла на церкві Шура Бондарєва...

Йдучи пізно вночі, хлопці нав'язували на рукави білу хустку — мовляв, пов'язка поліція, — і так розповсюджували листівки... Була листівка до населення — про вербовку до Німеччини. Вона закликала батьків: ховайте дітей від фашистів, бо в Німеччині над ними знуцаються...

* Переді мною книжка — «Капітальний ремонт» Леоніда Соболева. На першій обкладинці: «Лена. Щорс. Вера. Олег Кошевой». На останній — записане (скорочено) одне з повідомлень Радінформбюро, прийняте по радіо.

Приймав це повідомлення брат Олени Миколаївни Микола Миколайович Коростильов. Усі молодогвардійці, що лишилися живими, дуже за нього, всі кажуть, що він допомагав Олегові.

* Псевдонім Олега Кошового — Кашук. У Іванцової лишився білет з таким підписом: «Комісар партизанського загону Кашук».

Бабуся (член партії з 1929 року) — Віра Василівна Коростильова — розповідає:

— Я йому зашила комсомольський квиток і револьвер дала — рекомендувала в рукаві держати. Там одна всього кулька була. Я вивела його з сарая і відвела на стару квартиру. Зашила його квиток, і він сам зашив у пальто кілька тимчасових комсомольських квитків... Було вже перед світанням — уже передавали останні вісті. Я дала йому пальто: «На, Олег, тільки обережно...»

А потім приїхав поліцей арештовувати Олегову маму: «Ну,— каже,— піймали це чортове партизанське поріддя — ще й револьвер мав!.. Давай речі сина!» А які там речі в учня?..

* Фото: дитячий садок, усі в вінках, серед них — вихователька... А серед дітей — і Олег... Це у Ржищеві...

А ось на фото — Олег перед класною дошкою.

Ось — із дівчиною Ліною. З тьми поганого темного знімка світяться немерклим вогнем очі, брови — як крила. Над великими очима — ще більші брови... У Ліни — чіткий ніс, стрілками очі...

Потім з цією дівчиною вони розійшлися. Олег так сказав матері про Ліну:

«Мамулько, це продажна гадина, вона за півлітри проддалася німцям. Вечірки, тости, гра на піаніно... Ну, мамулько, прийдуть наші — за все розрахуються: як німці Лінці возили продукти, як вона (Лінка) дивилася в їхній бінокль на наш підбитий самолёт!..»

В період «Молодої гвардії» Олег дуже хвалив Ніну Іванцову.

* Ще маленьким був — подарував бабусі ведмедика з написом: «На пам'ять Вірусі від Олега» (було це в 2-му класі). Він у перший клас і не ходив, а одразу ж у другий...

Любив рибну ловлю, мав безліч різних гачків. Був у нього густий бас, вночі уві сні часто розмовляв, навіть розповідав... Мав свою кімнату, своє ліжко... Чудесно жили у Ржищеві. Дніпро туди й сюди перепливав...

— Якось я приїхала з Києва,— каже мати, — аж бачу: у Олега нога розбита. «Мамулько, це я піймав сома, а його ще треба глушити по голові,— так оце він ударив...»

Ще — деталь:

— Завжди був чистенький, акуратний, не дай боже, щоб три дні поносив верхню сорочку або пішов до школи у непопрасованих штанах...

Мати й бабуся розповідали, що Олег їздив у Трипілля, дивився на ту кручу, що скидали з неї комсомольців, і написав вірш про Трипілля.

Все пожег вогонь під час арешту — учбові зошити, українські вірші, щоденник за чотири роки. Він дуже добре розумівся в літературі. Чудесно знав і любив, коли вчився у Ржищеві, твори Тичини й Сосюри.

Цікавився в дитинстві: «Мамулько, а чому в жита такі колоски, а в пшениці — такі?» В чотири роки добре розбирав і складав «Конструктор». З дитинства мріяв бути гірничим інженером, а з переїздом на Донбас — конструктором.

тором літаків. Чудесно грав у шахи з кращими гравцями.

Грашками і навіть цукерками не цікавився. А біля кіоска все просив: «Купи мені книжечку!»

Ще дід казав: «З цього хлопця буде щось дивне...»

У 1936 році він їздив в екскурсію по Дніпру. Був членом ОСВОДу, «Ворошиловським стрільцем».

Був дуже ласкавим і ніжним: «Мамулько, все, що ти мені порадиш, — все хороше виходить... Бабунько, мамунько!»

Але міг і розсердитися. Якось розсердився — подався до бабусі: «Ну, ти партійна, давай з тобою поговоримо — тільки так, мовби на партійних зборах закритих, щоб ніхто не знав, чи правильно вчинила мама...» А мама позбавила за якийсь непослух на два тижні кіно!..

Він дуже любив кіно — не було такого фільму, щоб Олег не подивився його три-чотири рази...

У школі він завжди був редактором стінгазети. Одного разу за це навіть преміювали його туристською путівкою. Був у Маріуполі¹, в Криму, в Севастополі...

Закінчив дев'ять класів... Не встиг десятирічки закінчити — 1926 року народження...

* Ніна Іванцова поховала всіх своїх друзів і пішла в армію. Олена Миколаївна показувала її листи. Ось — кілька рядків.

«Елена Николаевна! Живу я хорошо, все время занята работой, скучать некогда. Но когда я ложусь спать, вот тогда-то уже все бредет мне в голову — все вспоминаю, что было и что было бы, если был бы жив Олег и другие товарищи. Я часто вижу его во сне. Все он отходит от меня... Я в это время до того переживаю, что просыпаюсь. Никогда я не забуду его и буду мстить столько, сколько буду жить сама...»

* — Як знайшла його — так оце одрізала шматок сорочки і пасмо волосся: в крові злиплось... У нього — каштанове волосся...

* Про Громову Ульяну розповідає колишній директор школи Іван Арсентійович Шкреба:

— Дівчинка з серйозним обличчям і розумним виразом очей. Щедро наділена природою душа. Написала прекрасну роботу по дарвінізму на тему: походження життя на землі. Використала як допоміжний матеріал серйозну літературу в цьому питанні — енциклопедію, журнальні статті. Її усна й письмова мова була багата й бездоганно

¹ Нині — м. Жданов Донецької області.

правильна. Переважаючи багатьох своїх подруг у духовному плані, Уля була настільки скромною й тактовною в своїх вчинках і словах, що не тільки не викликала почуття заздрості й неприязні, а, навпаки, користувалася щирою повагою й любов'ю...

Сім'я прищепила Улі тверді моральні основи, комсомол загартував волю, а школа дала знання і вміння.

* Батьки Улі Громової. Батько — Матвій Максимович, мати — Мотрона Савеліївна. Уля в 1942 році закінчила на відмінно 10-й клас Первомайської середньої школи.

Брат — у Червоній Армії.

Уля вступила до комсомолу 1940 року. Була піонервожатою.

Комсомольський квиток зберігся — його разом з кодом знайшла мати, коли, плачучи разом з Поповою, вклала карточку Улі в рамку...

— Нахилиться над столом і розговарюють, а я не чую... — каже Мотрона Савеліївна. — Хутір наш, околиця, Гаврилівка, а вона на рудник усе, на гóрод ходити звикла... Знайшов батько велику ленту (пулеметную) в соломі, в мішку... В Улі повинні бути медикаменти, вони збирали. Я оце якось подивилася — флакон Бондарєвих упізнала. Йод висох...

Помовчала...

— Уляну підвіщували за коси. Вирізали зірку на спині...

Батько й мати все згадують свою Улю...

* На питання поліцаїв, чому вона себе так мужньо тримає, Уля відповіла:

— Якщо вам усе відомо, то можете мене не питати... Говорити ж з вами, гадами, не можу...

* У шурф її вкинули живою. При вступі Червоної Армії на стіні камери було виявлено залишений нею лист-заповіт, переписаний червоноармійкою Вірою Кротовою і відданий матері та батьку. В цьому листі вона зверталася до брата Єлисея, який пішов добровільно в школу льотного складу:

Прощайте, мама,
Прощайте, папа,
Прощайте, вся моя родня,
Прощай, мой брат любимый Еля,
Больше не увидишь ты меня.
Твой моторы во сне мне снятся,
Твой стан в глазах всегда стоит.
Мой брат любимый, я погибаю.
Крепче стой за Родину свою!
До свидания.

С приветом Громова Уля.

* Батько Нюсі Сопової — Дмитро Петрович — слюсар. Ремонтує молотарки, слюсар по центробіжних насосах (качали з шахти насосами воду).

Мати Парасковія Григорівна:

— Поки жива була — ми нічого не знали...

— Я один раз помітив, — втручається батько. — Було так — мене визивають у школу Горького: лагодити парове опалення... Слизько, я відмовився, не поліз. Приходжу, розказую, а Нюся: «Пустяки!». Потім, коли з'явився на школі наш прапор, то я здогадався, що й вона там лазила... І тільки...

Ось знімок: Крим, Феодосія, 1940 рік. Море...

У Нюсі були красиві чорні очі...

Свідоцтво про закінчення класу школи імені Горького...

Українська мова — відмінно...

Писала вірші. Про геройського гармаша. Кінець вірша:

Учись, как нужно презирать
Опасности в бою
И, если надо, умереть
За Родину свою.

* Мати сестер Іваніхніних Ольга Дмитрівна. Батько Олександр Іванович. Батько працював у Доненерго.

Коли їх ховали, то сестра замовила домовину на двох — поклали їх обох разом: Тоню й Лілю...

Антоніна — 1923 року народження, Лілія — 1925 року...

Лілія з 1940 року член комсомолу.

— С самого дитинства сестры очень дружили, хотя и разного характера, — розповідає батько. — Тося — резвая, всегда веселая, Лілія — не по годам серьезная и немного замкнутая...

* Серьожа Тюленін, Валя Борц... Вся Первомайка вступила в підпіллі в комсомол.

Ніна Іванцова, Валя Борц, Серьожа Тюленін, Валя Земнухов, Віктор Третьякевич...

* Валя Борц — 1927 року народження, теж з Горьківської школи. Дев'ятий клас закінчила.

Розповідає:

— Один раз поліцаю приклеїв Сафонов Степан на спину листівку... Сидів поліцай коло поліції на діжурстві і спав. А коли проснувся, пішов на базар. Всі сміються, а ми ходимо, наглядаємо... Ми написали: «До 9-ти — время ваше, а после 9-ти — наше...» А в Шанхай¹ поліцаї й не заявля-

¹ Район Краснодона.

лися, там боялись — можна по дахах ходити... Листівки були на стовпах, стінах будинків, на дверях поліції і об'язково на дверях голови міської управи.

На копрі шахти 1-біс повісили прапор під 7 листопада. А раніше — 22 жовтня — була прийнята в комсомол. Третьякевич дав завдання написати листівки. Зміст: проти від'їзду в Німеччину. Я написала найбільше... Двадцять сім... Правда, мати допомагала... Вчителька Марія Андріївна (безпартійна).

Пішли з Сергієм Тюленіним по місту і стали клеїти по Садовій і далі — по вулиці Пролетаріату. Прямо з клубу пішли в Шевирьовку і Талову — розклеювали і там.

Література. Сергій у Валі брав «Ричард — Львиное Сердце», «Война и мир», «Овод»...

Валя оповідає далі:

— Тюленін поліз на копра, а чергували Дадишев Леонід в одному місці, а я — в другому... Коли поліцай... Ми за умовою свиснули, але він поліз, щоб не шуміти... Вранці години до одинадцятої прапор висів. Дощ великий був. Моросило...

* П'ятеро пішли переходити лінію фронту. Олег Кошовий, двоє Іванцових, Сергій Тюленін, Валя Борц.

— Решта повернулася... Я одна пішла без жодного документа, з фінським ножем. Біля Розсоші чотири години лежала в снігу...

Людям казала: «Була бомбьожка, у Сталінграді вбили матір. Я одна; там, у Василівці, моя тітка замужем...»

* Олег казав про Васю Левашова: «Це — хороша машина в хороших руках».

Він, бувало, виконував будь-яке завдання під керівництвом Олега. Був намічений в число п'ятнадцяти для переходу...

А Левашов Сергій загинув.

* Лютиков — член партії. Розстріляний. Зв'язок з ним тримав Ніколаєв. Теж розстріляний.

* Вони знали хвилі, слухали радіостанцію імені Шевченка («Мамулько, йди — українські народні пісні передають!» Паторжинський, Литвиненко-Вольгемут, «Ой у полі вітер віє...»).

* ...Це ще пора щоденників, записок напівдитячих, написів на фото шкільним подругам, товаришам, виписок із серйозних романів багатозначущих цитат впереміж з логарифмами, географічними записами, тривожних, по-юному серйозних знімків групами, удвох, захоплення писанням віршів...

4 липня. Коло братської могили молодогвардійців.

Я стояв поряд з молодогвардійкою Валею Борц.

Загальноміські збори молоді. Мій виступ. Виступали Ніна і Ольга Іванцови.

Підготовка і організація матеріалу.

5 липня. Виїзд з Краснодона (о 4-й годині ранку).

Краснодон — Семейкіно — Новосвітлівка — Ворошиловград..

Місто Ворошиловград — колишній Луганськ. Його панорама — освітлені ранковим сонцем будівлі. Хвилювання. Мовчазні вулиці, руїни... Де Валя, Ліля з Будинку піонерів? У Німеччині?..

Вулиця Маркса... Редакція «Советской Украины». Універмаг. «Ворошиловградская правда».

Назустріч ішла дівчина.

— Валя? Ліля? — кинувся схвильовано...

Незнайома.

Артилерійський обстріл. Виїхали на Станично-Луганське і далі: Чоботівка — Волошино — Машликіно — Городище — Біловодськ — Марківка. Дорога до Дінця. Сухі донецькі краввиди. Вигоріла рослинність. Бліндажі, окопи. По бур'янах бродять кози, що замінили собою череди корів.

За Дінцем — зелені луки, сади. Цвіте маса торішніх соняшників. Якраз сходить сонце — і вони всі до нього. Дівчата-сапери на дорожніх роботах замінили саперів-чоловіків... Дівчата — і соняшники,

Записник шостий

5 липня 1943 року. Марківка. Ранок. Перше повідомлення Інформбюро про початок німецького наступу на Орловсько-Курському та Белгородському напрямках¹. Там Григорій Полянкер та інші товариші... Україна там, де вирішується доля Батьківщини, доля нашого Союзу.

Над Марківкою раз по раз пролітають німецькі розвідники. Світло-жовті акварелі грають на нивах. Вітер і сонце висушують степи. Трави-різноцвіти вже дорівняли з жовтим бадиллям тогорічних бур'янів... Горять гори... Бездощів'я.

Сиджу над матеріалами «Молодої гвардії». Як Сталінград зцілив рани мої душевні оцісля трагічних днів Донбасу — Кубані, так само Краснодар дав серцю моему те, чого, здавалось, бракло...

Вечір. Кабичівка. Партзбори. Доповідь Івана Басса²: «25 років КП(б)У». Повернення на машині темної ночі. Фари. Сполохані орли й лисиці бентежних степів...

7 липня. Андрій Чеканюк виїхав на доповідь до Ворошиловграда. Обідаємо з Носенком, говоримо про характер свого редактора...

Напроти, при дорозі, сіли їсти шестеро. Лжеветеринар-зрадник, дезертири, вчитель — німецький посіпака. Їх охо-

¹ 5 липня 1943 року фашистське командування розпочало операцію «Цитадель» в районі Курської дуги силами 50 дивізій (до 900 тисяч солдатів і офіцерів, біля 10 тис. гармат, понад 2 тис. літаків, 2700 танків). Зупинивши противника, радянські війська 12 липня перейшли в контрнаступ. 5 серпня були звільнені Орел і Белгород, 23 серпня — Харків.

² І. І. Басс — український журналіст, літературознавець (доктор філологічних наук), поет-пісняр (псевдонім: Іван Майовий).

роняє хлопчик із знищувального батальйону. Отакі, як він, хлопці й дівчата так чудесно мені нагадують комсомольців перших років Радянської влади...

Це так хвилює.

11 липня. На світанку виїхали в Лозну. В «Советском воине» дізналися про дії на Південно-Західному фронті. Іван Ле нервує:

— Знову спізнився... Отак завжди...

В Лозній застали кореспондентський корпус «в полном спокойствии и безмятежности»...

...І отакі бувають дати: сьогодні за два роки і двадцять днів дав уперше чоботям перепочинок — одів другі. Як же це в Андрія Головка? Постійна наша тема: хто скільки проносить чоботи...

...Пішли перепадати дощі. Запізно... Та, може, дещо на городах поправлять...

12 липня. Дощ. Петра й Павла. В хаті зійшлись дівчата (1925—1927 рр.). Принесли листа від Галі. Прислала, ще як були пімці тут... Попросили прочитати вголос. Зовиця плаче, дівчата — теж...

Переписую цього листа:

«Пущено письмо 31 октября 1942 г.

Во первых строках моего письма я сообщаю, что жива й здорова, того й вам желаю. Во-первых, я посылаю свой любимой і рідній мамочці гарячий привіт...

Мамочко дорога, я вам хочу описать свою жизнь. Мамочко, ми виїхали 14 октября, їхали дві неділі, приїхали на місто 28 числа, і попала до хазяїна, і всі дівчата, но не знаю, де вони є, бо ми були вмісті, а де вони — не знаю. Мамочко, жизнь моя, як ви знаєте, яка хорошая, і больше нічого. Мамочка, плачу каждый день, но вас прошу одно: бережіть самі себе, як зіницю ока, і ти, Валю, не обіжай мамку, щоб поки я приїду, а также к всім просьба берегти мамочку. Мамочко, якби це я була вдома, то я б кой-чого много розказала, а то самі знаєте діла. Ларик, пиши свою жизнь і вообще новости. Валі не забрали, все опишуй і жалійте мамочку. Іще Клава теж у хазяїна — від мене 35 кілометрів, і Вера, а Маруся вийшла заміж і не знаю, де вона є. Мамочко, передайте привіт Шурі і мамочці її, нехай напише мені письмо. Мамочко, як ми їхали, то нам давали 300 грамів хліба, два яйця і 50 грамів масла, ну, вобщім хорошо...»

Тут дівчата додають:

— Вона, як їхала, казала: погано буде, дівчата, писатиму — «в общем хорошо», — то й догадуйтесь...

«...Мамочко, були дві комісії — як і дома, так і тут, — то Володьку, Дмитра і Миколу признали за хворих, но не знаю: дома вони чи немає, все опишіть. Ну, вобщім, жизнь наша чемоданная. Мамочко, тут тепло, убираєм картошку, буряк, моркву і прочіє культури. Мамочко, а вдома я буду, як кончиться война, а могло бить — і тоді не буду: яке буде моє здоров'я і яке моє щастя.

Мамочко, у цього хазяїна, де я живу, — трое дітей і жінка хвора вже 10 місяців, а дівчина така, як я, — ну, вобщім хорошо...»

(Тут подружки схлипують).

«...Одна корова, 2 свиней і 2 кози, пока нічого, а як буде далі? Мамочко, і ти, Варю, я вишлю фотографію, должна фотографіруваться. Варя, бережи мамочку і рідного отця, як зіницю ока. Варя, іще напишу пару слів: яка я нещаслива вродилась...»

Варя — це її молодша сестра, яку німці могли теж забрати...

Любила, кажуть, на гітарі грати...

«Мамочка моя дорогая, писала вечером у 10 часов, а в 12 лягла спати, ну, словом, хорошо.

Ларіку, пишiть: як там кого забрали з дівчат, я пошлю адрес по-німецькому і марочок, а ви напишете мені новості. Мамочко, я їзду на поле, копаєм буряка, в общім хорошо. Варю, бережи все моє, що зосталось. С тим до свідання. Цілую всіх і більше мамочку, отця, Маечку, Ларіка, Валю, Петровну, Варю, Палу, ну, в общім усіх по несколько раз і остаюсь круглою сиротиною, а скучила — так немає слов написати листа, — за слізьми і наболівшими словами к вам. До свіданіє, цілую вас кріпко доч Галя, а тепер напишу адрес по-німецькому... Ларік, пришліть мені карточки з Ларіка і Варі, вобщім усіх, і з Васіля».

(Галя Лашкова з Лозно-Олександрівки, 1923 р. народження, працювала телефоністкою. Взято силою. Не могла втекти).

13 липня. Сьогодні ранком до хати заскочило дівча-листоноша. Господарка дала мені прочитати.

— Це, — каже, — Галі, тій, що вчора від неї листа ви читали. Пише їй з фронту хлопець, що разом учились...

Виїзд до Білолуцька у справі збірника «Юго-Западный фронт». Лист від дружини Безпощадного Лізи. Стан здоров'я Безпощадного...

Повернення до Лозної... Урожаї війни. Цвітуть молочаї. Жовті степи...

Сьогодні в «Радянській Україні» надруковано мою статтю «Ревущина».

14 липня. Сьогодні над КП прогулялась «рама». Десь у хмарах — повітряний бій. На нашому фронті всі ждуть подій. З'їздяться кореспонденти.

Надвечір — переїзд КП. Ле поїхав у Ворошиловград. Приїздив Леонід (Первомайський).

16 липня. Виїхав. Лозна. Сватове. Борова годину тому бомбардована, біля ста душ забитих — цивільного населення...

Солоне. Вечірні бої в повітрі. Удари повітряних хвиль.

Вечір на новім місці. Квартира. Бої на овиді. Ніч.

17 липня. О 6-й годині 50 хвилин артпідготовка. Невтихаючий гомін канонади з боку Ізюма. Штурмова авіація. День і ніч ревище авіамоторів. Іван Ле в ролі «фітільщика»: «Моя автомашинка!»

Вечір. Чекання генерала Лайока.

18 липня. Вранішні порції ударів артилерії і авіації. Прийом кореспондентського корпусу.

Повернувся Іван Ле. Борис заскакує — ще я в постелі:

— Радісні вісті — йдемо на Орел, прорвано на Харків!

(Це Іван Ле привіз новину з частини. І ще одна новина — він домовився про автомашину для себе й для мене з ад'ютантом генерала Лайока — Гузенком... Мій старий друг по Південному фронту кореспондент ТАРСу Лапоногов, довідавшись про те, що у нас машина, явно посмутив).

19 липня. Безперервний рев авіації, артилерії. Бої за Дінцем.

Виїхали з Іваном Ле на редагування збірника «Юго-Западный фронт».

Пізно в Лозній. Полонені фрїци: сіро-зелені, сутулі і довгі постаті...

21 липня. Виїхали до Марківки. Волохи осоту. Які вони страшні перед заходом сонця! Як рани. (Згадав торішню Кубань). Піднялись роги будяка. Могутній, він випростовується над усім іншим різноцвітом. Високо, вище зросту людини, піднявся липчак. Подекуди його звуть свічак (стоїть жовтою свічею над степом). А мені він формою нагадує кримські кипариси...

Ще проїхали ліс болиголова, страшні, непроходимі його хащі. Межи трав ледь видніються тулуби кинутих тракторів. Птиці обнавозили їх, і вони біліють здалеку. Скрізь дорогою обабіч — то непролазна гуща осоту, то безконечні хвилі жовтоцвіту (козельки, молочай, липчак). Понад

дорогами — межі полинні та ще петрів батіг. Він іде понад грейдерами, по неораному, і зранку, в час його цвітіння, машина котиться якоюсь дивною блакитною дорогою... Де-не-де — переспілі нивки озимок. Моторошно самотньо...

В Марківці в садку застав Чеканюка і Носенка.

— О, а ми тебе згадували!

Звичайно, їх зацікавила машина!

Надвечір повернулися з Іваном до Білолуцька. В редакції лишили матеріал про наступ на Дінці.

22 липня. Робота над віршами до збірника (редагування).

Вийшли з Білолуцька на Лозну — Сватове. З горба над селом звис великий лан спілої пшениці, мов килим кольору жовтогарячої міді...

Вечоріє. Хмара заступає. Між двома горбами улоговиною ідуть косарі-жінки. Потомлені незвичною працею. Здається — у всьому світі жодного чоловіка...

Ночівля по дорозі на Сватове. Вітер цього дня гарячий, що гнав білі билени осоту, притих. З заходу пішли великі хмари, блискавиці, грім, гроза...

Ночівля в сараї. Курячі воші...

24 липня. На південний захід — затихло...

Жінка-ворожка про тогорічний відступ наших військ та їхнє повернення:

— ...А городи того літа — як гай. Куди мені — з дітками і хвора — евакуюватися? Ідуть наші, який і води зайде напиться — ой божечко, коли ж ми побачимо своїх голуб'яток?.. Сумно стало в селі по хатах, страшно... Зберемося з дітками, позапираємось і сидимо. Ночами не спимо... Аж ось якось зайшла невістка, а Галя глянула у вікно: «Ой мамо, німці на вулиці!» Невістка в сльози: «Ой боже, як я додому дійду!» А потім якось заскакують два — чи то розвідка, чи так, — один хоч у касці, а другий так і без капелюшка... «Капут, — каже, — вам усім...» І ще щось зморозив, в мене аж тіло затрусилось: «Капут тобі, — кажу, — нечиста сило...» А він: «Матко, давай кво-кво...» А то потім якось італійці зайшли, один каже: «Некарош Муссоліні, некарош война...» Та сни пішли — все про наших... Думаємо, зберемося жінки, тій те, тій те снилось, коли вже під осінь такий сон мені... І чуємо: десь наші йдуть. А тут староста як зарядив, приходив двома нападами — валянки лежали на горіщі без підшов, нащо тобі, кажу, вони здалися, у мене ревматизм, а ти й те забираєш?! «Приказано», — каже... А то діжечку-колодяночку — і навіщо вона йому? Ще куфайку: «Віддай та й віддай!»

Та всього не забрав, проклятий!.. Так жінки як почали, як посходяться, — тій червона квітка присниться, тій те, тій те... «Прийдуть наші!» І на карту кину — прийдуть... Аж ось бачимо: поліція тікати в Германію збирається... «Куди ти, — кажу, — збираєшся, від кого? Думаєш — утечеш? Доженуть!» А про наших же казали, що полягли геть усі, немає нашої армії... А тут як почали йти і стільки! Та ще й кажуть: «Пождїть, а ось почнуть іще в погонах іти!» Та все у валянках, та рукавиці так збоку, на мотузках, — богатирі!.. І які ж ми раді — всі повискакували на дороги... А який і в хату до нас забіжить води напиться. «Здрастуйте, матері, сестри, ну як вам тут жилось, чи дожидали таких гостей?» — «Дожидали, дожидали!» — та сльози так і навернуться...

25 липня. Задощило та й задощило... З грозових перейшло на моросняву.

Затихли бої. Тільки вночі летять бомбардувальники дальньої дії. Погримує артилерія на Слов'янськ...

26 липня. Остаточо перейшло в осінню моросняву. Машиною нікуди вибратися...

27 липня. Полковник Груздов вручив мені медаль «За оборону Сталинграда».

28 липня. Оскіл. Купання поміж грозами. Італійські новини. Кореспонденція «Степ»...

...Відсутність зв'язку з «Радянською Україною»...

29 липня. Поїздка в Радківські Піски. Після деякої мовчанки знову гримить артилерія. Особливо чомусь ночами...

Виїхав до сіл Бригадирівка, Котлярівка. Редакція «За нашу победу».

30 липня. П'ятнадцять жителів на Ізюм. Мертве місто. Центральні вулиці. Могили героїв. Зорі зі скла. Пошуки 60-ї дивізії.

В залишених квартирах. Кімната інженера. Технічна література українською мовою...

1 серпня. Здача генералові збірника «Юго-Западный фронт». Приїзд Івана Ле, Андрія Трипільського...

Готування до виїзду...

6 серпня. Синиха... Ранком виїхали в танковий корпус Пушкіна. Злива. Савинці, Балаклія (мертва зона — шмати фрїців, підтяжки, німецькі машини...), Борщове (артилерійський обстріл)...

8 серпня. Редакція газети 6-ї армії... Михайлівка, Булацелівка, Новоіванівка, Аркадіївка — і старим грейдером до лісу...

Помічник командуючого армії (67-ї) по політчастині...

Ніч у лісі з Іваном Ле... Він був старший за мене, то й мислі записував мудріші¹...

9 серпня. Старий Салтів... Виїзд в район Верхнього Салтова. По містку через Донець.

Розмова з людьми з цього села...

— Починаєм обідати з лободи... Перед великоднем німець вигнав нас на окопи, а село як запалив...

— Що не пише в своїх газетках — то все бреше. А оце скинув картуз — і: «до свідання, може, більше не побачимось!»

Дорога на Каплюваху. Згарища...

— Повиганяв, повиганяв, а тоді ще й підпалив... Та не все згоріло... Чавун, бач, не згорів. Самовар хіба згорів — такий здоровий, жовтий був...

Яр — столи, чавуни, недочищена картопля.

Верхній Салтів... Ліс застигає, рівняючи щіткою лінію...

Ночівля в селі Шевченковому. Ніч. Дощ.

12 серпня. Увечері — від'їзд з редакції «Радянської України» (з Дворічної). Ночівля у каучукрадгоспі. Чудесний парк, стави, садок, пасіка. Макушенко Іван Васильович — директор радгоспу. Агроном — співуча, артистична душа...

13 серпня. Шапарів Яр. Бої за Харків.

По дорозі з Старого Салтова жінка сказала, що німці відступають ось уже цілий місяць. Все своїх поранених везли, а люди наші раділи з цього... В селі Піщане — полонені... Йдемо на Привольне, Сокорине... Карта. Під сосновим лісом довкола нас стали рватися снаряди...

Ми проїжджаємо мертві поля війни. Ні теляти, ні людини...

Німці палять Харків... О 4-й годині 45 хвилин — панорама Тракторного. Харків горить. Стоїмо з Іваном Ле...

Весь час підходить молодь. Грають «катуші»... З-під сонця — п'ятірка «месерів».

14 серпня *. На просторих полях Слобожанщини, навколо кам'яних мурів многостраждального Харкова йде велика битва.

Чугуїв, Печеніги, Золочів, Охтирка, Ков'яги — недавні форпости ворожої оборони — залишено. Немов відчуваючи наближення своєї загибелі, ворог чинить скажений опір.

¹ Вночі з 8 на 9 серпня 1943 року Павло Усенко та Іван Ле за завданням Полігуправління Воронезького фронту писали текст звернення до населення тоді ще окупованого фашистами Харкова. Це звернення за підписами Івана Козловського, Олександра Довженка, Анатолія Петрицького, Пилипа Козицького, Миколи Бажана, Любомира Дмитерка, Андрія Головка, Івана Ле та Павла Усенка через кілька днів було скинуто у вигляді листівок на Харків.

Втративши на сході один з своїх найнадійніших рубежів, що йшов гористим правим берегом Дінця, він спробував затриматись по невеличкій, але вигідній з оборонного боку річці Бабці та ряду інших невеликих річок. Тут фашисти надумали затримати наші наступаючі частини. Але, завдаючи удару за ударом, наші піхотинці, артилеристи й танкісти скоро вибили гітлерівців і з цих рубежів. Бої почалися за важливу шосейну магістраль Чугуїв — Харків. Навальним ударом наші підрозділи оволоділи населеними пунктами Кам'яна Яруга, Новопокровське, Рогань. Тим самим вони перерізали не тільки шосейну дорогу Чугуїв — Харків, а водночас і лінію залізниці цього ж напрямку.

Бої перенеслися безпосередньо під стіни Харкова. Перед очі бійців величною панорамою постали високі корпуси Авіамістечка, Верстатобуду, Тракторного заводу. За ними, з туманної сивизни, ледь помітно проступають контури Харкова.

Бій на підступах до славного міста, першої столиці Радянської України, не вгаває. День і ніч грізна стихія війни стрясає горизонти. Тільки в поодинокі хвилини скороминачного мовчання раптом чується в природі нерухома тиша серпневого дня.

Все замовкає тоді — і гуркіт гармат, і розриви мін, і рев моторів, і обвал палаючої стіни, і крик телефоніста, і стогін пораненого. Так мине одна-дві хвилини, і знову починає бушувати стихія кривавого, лютого бою. Йде битва, йде перемога наша!

15 серпня. На КП дивізії. Вибухи в Харкові та на Тракторному. Матеріали.

Ночівля в дядька Уса. Затемнення місяця.

16 серпня. Виїзд на Дворічну в редакцію «Радянської України». Матеріали.

19 серпня. Ранком — виїзд на Зміїв¹...

* Сумно дивитися на це колись привабливе місто, повне густолистих садів, цвітистих скверів, затишних вулиць. Цілі квартали потомствених залізничників — Бабичів, Гаргантіїв, Мандрик, Малишок — населяли його. Прізвища господарів і досі значаться на фронтонах будинків, і досі на розі вулиць можна прочитати назви — Карасівська, Радянська, Друга Соборна...

Здається, що все так, як і було: лінії вулиць, квадрати будівель, димарі заводів на околицях. І здається, що зовні

---

¹ Нині — місто Готвальд Харківської області.

місто не зазнало тих лихих ударів за час боїв, які так рясно припали на інші прирічкові міста і села. Тому здається, що досить повіяти якомусь живому вітерцю, як ізнову все завирує звиклим, повнокровним радянським життям...

Та моторошна тиша ще лежить на всьому. Передня лінія відсунулася на захід, і туди ж далі, поперед вогню, фашисти погнали всіх жителів міста. Вже п'ять місяців, як нога жодного цивільного мешканця не ступала тут. Все завмерло в місті й навколо нього. І тільки гарнізони бандитів, що були оселилися знов-таки в бліндажах, по яругах і на шпильях паддонецьких узгір'їв, визирали з заростей якимись дикими потворами.

В оголошенні, що його було розліплено на всіх дорогах, фашисти писали: «Цивільний, стій! Хто далі піде, тому розстріл. Це — евакуйована зона, яку цивільний не має права переступити».

Дике царство дрімучих бур'янів заступило всі проходи до людських жител. І навіть на багатьох вулицях можна пройти тільки вузькою, ледь протоптаною стежкою. Подвір'я, пороги, колодязі — все заросло непролазними бур'янами. Проте фашисти, напевне, вирішили, що старовинному слов'янському місту остаточно прийшов кінець, а коли так, то, значить, треба починати з вулиць. І вони кілька центральних вулиць перейменовували, давши їм свої, німецькі, назви...

Та настав час, ударили гармати — і розвіялась убога фашистська писанина, полетіла у безвість разом з фашистськими головами. Ось у передмісті цих фашистських дурних голів розкидано особливо густо. Тут розгубили вони їх, намагаючись будь-що утримати насиджені місця, вигідні рубежі... Навальню йшли наші підрозділи вперед, перемагаючи впертий опір, розламуючи й руйнуючи всю фашистську систему укріплень. Ніч не завадила радянським героям взяти ворога в обцецьки, притиснути його до горбів і спрямувати на власні мінні поля. Наводчик Іван Татаренко прямим влучанням розбив ворожу вогневу точку і так само прямим влучанням підпалив фашистський склад боєприпасів. На полі бою загравав смертельний фейєрверк.

Не раз гітлерівці кидалися в контратаку, намагаючись повернути втрачені рубежі на всіх головних підступах до міста, та неодмінно зазнавали поразки. В бій вступали наші мінометні підрозділи, вони буквально змітали лави фашистів, що підіймалися в атаку. На ранок місто було взяте, фашисти відкотилися за приміські західні горби.

23 серпня. Взято Харків! Іду! Через Куп'янськ — Булацелівку. Ночівля в Граковому.

Шпиталь 57-ї армії. Головлікар — чех. За Булацелівкою — строго на захід — сонце... На кінчику дороги, на прюзі... Гуцавина шлу... Час, коли бур'яни клали на дорогу великі тіні. Тівили дорогу... Найменші пагорбки теж клали свої тіні.

24 серпня. Вдосвіта — виїзд на Харків. Чугуїв. Руїни. Колишня Малинівка.

Назустріч — люди, тачки... Рух назустріч сонцю...

Радісні обличчя. Старики, дівчата, діти, жінки... В Чугуїв...

Корпуси Тракторного. Місце страти євреїв.

Без води. Тракторне містечко. ХТЗ. ХТЦ. ХЕМЗ. «Серп і молот».

— Я сьогодні спала, спала. Перший раз виспалась, а то все трусишся...

Майдан Тевелева. Сумська. Пустеля домівель.

По воду — на Ключківську. З коромислами через Сумську. Коромисла з гофрованих трубок.

«Площа Адольфа Гітлера» (?). Мінери. Мости.

Сонце заливає Харків.

Повертаюсь назад з матеріалами. Аварія машини. Але в Чугуєві зустрів радісного Чеканюка і разом з ним повернувся в Харків. Борис поїхав на Дворічну.

25 серпня. Підготування матеріалу до видання газет. Прибувають Андрій Головка, Андрій Малишко, Леонід Первомайський, Павло Тичина, Микола Бажан, Максим Рильський, Юрій Яновський. Генералітет Степового фронту...

Ходжу по визволеному місту. Увечері був з Леонідом Новиченком у його знайомих. Держпром — місто ластівок.

Назустріч жінка йде з квітами. Сонце заходить. Вигорілі секції Держпрому. Хлопчаки радісно верещать:

— Ага, ага! Наш Держпром не горить і вогонь його не бере!

26 серпня. Сумська. Редакція «Радянської України». В цьому приміщенні за німців видавалася гидотна література...

Удари німецької артилерії по місту — по Сумській, по Держпрому.

* Пишу листа в Уфу:

«Здрастуй, люба Грето!

Ось уже четвертий день ми в Харкові. Не буду тобі розповідати, як я сидів біля Тракторного на передовій

і дивився, як горіли й вибухали цехи, бо це вже пройдений етап, і сьогодні ми ходимо по Сумській, по майдану Дзержинського, по Пушкінській. Місто дуже зруйноване, особливо заводи і заводські квартали, а так само великі будинки центру. Населення в більшій частині вигнане, і місто дуже спустошене і спорожніле. Те населення, яке лишилося, з великим захопленням зустрічає нас...»¹

Сплю на Губернаторській, 5. Тривожна ніч. Кулеметна стрілянина. Прислухаюсь, щоб чути весь час щось радянське — політ над штабом У-2, бесіду червоноармійців... На світанку — почув...

27 серпня. Під'їздять співробітники редакції. Офіцера і дальною. Оркестр.

В будинку «Слово». Зустріч з Антоном Шмигельським, з художником Дев'яніним.

28 серпня. Район міста — Університетський. Мертвий район...

Стояли і сподівалися побачити людину. Пройшла жінка по воду до криниці, що десь вибилась з-під кам'яних плит...

Переїхала редакція — готуємо газету.

29 серпня. Неділя в Харкові! Натопи на Сумській.

За вимогою Чеканюка виконую обов'язки завідувача військового відділу...

Покотилівка. Виїхав по розбитих, замінованих дорогах з Іваном Ле туди... Бійці з айстрами на кашкетях.

Розповіді місцевого населення.

Південний виселок. Горить текстильний комбінат...

Ідемо назад. Над трупом сина ридеє мати — німці розстріляли.

30 серпня. Мітинг у міському парку коло монумента Шевченкові. З-за хмар — німецький бомбардувальник. У хвіст йому — наші винищувачі.

31 серпня. Збираємося з Іваном Ле виїхати. Домовився з Чеканюком. Ночував на столі в редакції...

1 вересня. Виїхали з Харкова.

Високочолій Чугуїв з просторами дивовижного рисунка. Коли тут настане осінь і завують вітри — моторошно буде. Бляха з дахів битиметься в тузі.

З-за бур'янів і пилу виглядають з хат білі занавісочки...

Ночівля в Середньому Бурлуці...

2 вересня. З Іваном — на соломі на долівці. До жінок, дівчат:

¹ Цей лист П. Усенко не закінчив і не відіслав дружині. На звороті автор заготував кілька щоденникових записів.

— Ну, як живете?

— Як живемо? Оце за сьогодні вперше двох мужчин побачили — ви заїхали...

Заїзд у каучукрадгосп. Нас пригостили кавунами, медом, огірками, баклажанами. Дворічна (викупались в Осколі) — і далі в Сватове...

6 вересня. Ранок. Виїзд на Лисичанськ — Рубіжне. Шлях на Артемівськ. Міни. Підірвані мости.

Дорога — і навпроти візки. Виснажені жінки з тачками. До їхніх подолів туляться діти... Пилюка...

Ночівля у стариків...

7 вересня. Ранок. Бомбардування... Дивно, як ми вціли-ли! Вибираємося з-під уламків...

Генерал Лелюшенко. Виїзд у 3-тю гвардійську. Мирна долина. Пошуки...

Повсрнення в Артемівськ. (Бомбардування). Сіль. Село Просковівка. Ночівля. Дівчинка Віоліна...

— Яка моторошна ніч (Іван Ле).

8 вересня. Розмова з робітниками.

Виїзд на Слоб'янськ. Золотий пил. Напільна стіна всіх хат — мов з золотого полотна. (Глина)...

9 вересня. Нижнє Солоне. Сніданок. Виїзд на Сватове... На старій квартирі. Стаття «Донбас».

* Відступає лютий ворог, на захід тягнуться його криваві сліди, попіл устеляє дороги, біло-сизуваті плахти кукурудзяних полів.

Хто з тих, що бували раніше в Донбасі, не пам'ятає густої телефонно-телеграфної мережі? Ворог доклав усіх зусиль, щоб зруйнувати її, усі стовпи лежать, попідпилювані чи ж підірвані спеціальними шашками, — телефонно-телеграфні вузли-станції висаджені в повітря, переплутаний дріт лежить повсюдно — на шляхах, на перехрестях. В шаленій люті ворог, відступаючи, висаджує в повітря геть усе: школи, лікарні, громадські та промислові будинки, котеджі робітників, водогони, трансформаторні будки, мости й дерев'яні настили, — все, до чого встигає доторкнутися його чорна рука.

Ось у кюветі при дорозі валяється велика група фашистів. Це так звані факельники, яких застукав на гарячому вогонь наших бійців. Там, де було робітничє шахтне селище, димляться руїни, — це справа їхніх рук. Тут вони «працювали», тут вони й одержали належне...

Червона Армія йде все далі й далі на захід, знищуючи ворога, визволяючи нашу землю. Курними шляхами, повз шахтарські селища, повз копри шахт, рухаються частини,

вигримують танки, поспішають машини. Найбільша радість визволення — приходить у все нові й нові райони. Ця радість до країв наповнює всю велику вогняну землю Донбасу, піснею розлуною в його дзвінких осінніх просторах, кличе людей до праці, до подвигів...

10 вересня. Півдня у Сватовому. Виїзд у Нижнє Солоне...

Взяття Барвінкового і Маріуполя... Кореспондентський корпус. Розмова з приводу оперативності. Стаття Трояновського в «Красной звезде». «От Глухова до Путивля» — Лідов.

11 вересня. Сватове. Проливний дощ. Виїзд на Барвінкове відпав. Передача статті через Степовий фронт...

13 вересня. Сватове. Якийсь день безробіття — чи хворість чи лайдакування, — ніщо до рук не йде. Колись казали: день святого ледаща. Виїхати б — уже підсохло, — так машина поламалася...

* «Здравствуй, дорогой Гриша!

Задолжал я тебе, кажется, в письмах, но ты не вини меня — сам видишь, что делается. Из Харькова я тебе писал: был я там с первого дня, или вернее даже, был еще на подступах к нему. Первым я раздавал жителям «Радянську Україну», жил в Харькове около семи дней, а потом выехал на Донбасс. Здесь — все с наступающими часами...»¹

14 вересня. Ранком о 7.45 слухаю радіоповідомлення про нагороду Чеканюка... Аж приїздить Іван Ле і поздоровляє й мене з урядовою нагородою. Я поздоровив і його, бо ж нагородили нас обох. Сватівці поздоровляють...

Надвечір виїхали до фронту. Верхнє Солоне.

15 вересня. Виїхали з Солоного. Ізюм... Кременець. Німецький оборонний рубіж... Новокамишеваха, Дмитрівка спалені. Пізнаємо тільки по написах... Ще догоряють згарища. У центрі кам'яна будівля — ціла. Деревя в садках спіяні. Скелет комбайна... Вірнопілля — довге, красиве село. До згарищ позношувано гарбузи. Довгою долиною несе запах згарищ. Спалено стіжки...

16 вересня. Некременна. 12-та армія. Єременко член уряду. Поховані тут Добринін — начальник політвідділу, Бекешов — командир 180-го полку, недавні знайомі... Ко-

---

¹ Цей лист від 13. IX 1943 р. (до письменника Г. Полянкера) так і лишився недописаним і не відісланим до адресата. На звороті цього аркуша П. Усенко занотував свої щоденникові записи за 15, 16, 17 вересня 1943 р.

ли сиділи у Скосарєва — привезли на поховання начальника штабу.

Некременна напівспалена...

З заходу все повертаються вигнані німцем жителі... Вулицею біжить жінка з двома дітьми, кричить про когось: «Шоколади німецькі їла, а тепер хату получила...»

О 16-й годині виїхали на Лозову через Барвінкове. Ряди палених хат, хаос. Всюди димить. Обпалені вишні, акації. Моросить дощик. Поміж згарищ горбки з червоними зорями — свіжі могили бійців.

За Барвінковим — кукурудзяні поля, маленькі окопчики, викопані нашвидкуруч, — наступ. Тут ішов бій...

Дорога на Лозову. Машини, люди. Натопи у цивільному, попереду — боса жіпка, щось вроді отамана. Кажу Іванові:

— Ми з тобою бачили всі стани війни, ось і оцеї...

Спадає осіння чорна ніч...

Миколаївка... Цими степами понад дорогою ідуть довгі посадки, що перетворилися в ліс: срібна маслина, акація з гронами жовтогарячих стручків, клени, у вітах яких уже осінь. У посадці — німецькі гармати, звалені коні... Грейдер, зораний відступаючою технікою німців.

17 вересня. Село Пригоже. Спалене. І всі дерева з обгорілим листом...

Ідемо понад залізницею... Барабатове. Все згоріло. Розмальовано стіни, що вціліли від бомб, українським рисунком з рушника.

З залізниці рвонуло рейки — гадюками повились уз осінню траву Лозівщини... В господарстві все згоріло. Спішно треба будувати житло — іде осінь...

Здається, що коли б фашист міг спалити одну шосту частину Землі, — то він би спалив...

Горять усі будинки. Багато підірвано. Дим від паленого зерна на станції. Населення гасить пшеницю... Постріляні коні, корови, люди... Палені вози.

Рудаєве... Колодязі забито телятами, кішками, собаками, колодами, діжками. Всі хати спалені...

В їдальні санчастини. Дівчата допомагають... Одна поперед другої, прийшла й третя, поранена. Всі несуть на кухню картоплю...

Напис: «Воду не пити — отруєна!»

Шлях: «Розміновано...» Перші осінні дощі. За селом догоряють ширти, реманент...

У кожному селі — зразки великого патріотизму, благородні картини... Доська старости: «Вішайте, гади, ви своє

одержите!» (Переховувала партизана). Розповідь про льотчиків із збитого літака. Спускаються на парашутах і стріляють по німцях... Загинули... Дівчата ховали льотчиків...

Сліз я не бачив ні в кого...

Лозова. Вокзал. Центральні вулиці. Ще два роки тому був я тут з Сірченком і Доннером...

18 вересня. Лозова. Виїзд у 6-ту армію. Новоіванівка. Розповідь про бій за Лозову коло Михайлівки (водний рубіж) в ніч проти 16 вересня. Комполку Гуденко розказує про переправу артилерії. На 4-ту годину ранку оволоділи Михайлівкою. Удари нашої артилерії по західній і північно-західній околицях.

20 вересня. На мотоциклі: Мар'янівка — Кондратівка — Луки. На луках стіжки попалено. Тут німці відступали у грязь... Ідемо долиною. Мотоцикли, кухні, дорога касок...

Ідемо вже Дніпропетровською областю. Вишнева, Юр'ївка...

Випалене латками Вербовате. Од вокзалу тільки пічки в залі чекання. Бурти паленої пшениці. Хлопці аж чорні: «Скільки літ старалися, а вони все б'ють та палять... А раз позабирали плужки, борони, все залізо...»

Морозів хутір. Район українських степових могил. Вже пил від машин. Показався Павлоград. Зліва — чорні лати соняшників...

Аеродром. Тут багато німецьких літаків падало.

Вербки. Напівзруйновані. На білованій церкві — свіжий Миколай Мирлікійський. Населення ще не повернулось. «Зчепить дві колісні — хіба він далеко заїде?..»

* Старий Дніпро був свідком зворушливих картин зустрічі матерями й дружинами синів та чоловіків, далеких братів з півночі й сходу, — і його сиві хвилі співають пісні цим великим подіям. А ще вони співають пісню-заклик до великої помсти, до безстрашної боротьби з ворогом, до цілковитої перемоги над ним!

Чують бійці цю пісню — її співають хвилі Дніпра!

22 вересня. Вербки. Хата край городів усіма вуглами на вулицю...

Комендант Вербок. Гебітскомісар. Неймовірний льох для його власних продуктів.

— Робота до двох годин ночі... А то якось проти неділі загадав робити цілу ніч.

Я згадав: «Ми не раби...»

Кат Байбара з біржі. Коли слухаєш розповіді про його звірства — волосся підіймається і морозом обдає...

25 вересня. Довгеньке. Танкове побоїще. Ліси з вибитими узліссями. Оце кресали...
Станція Святогорська. Піски, ліси...
Після Дінця. Вляглося...

Пережурилась наша мати:
Ні сну нема, ні сліз нема...
І захолола пуста-хата...
Зима. Кругом зима...

Шлях Солоне — Сватове. Багато разів я тут проїхав, багато разів прочитав на придорожньому стовпі: «Чим ти допоміг сьогодні фронтові?»

Те, що побачив боєць між Дінцем і Дніпром, загітувало його більше, аніж уся агітація протифашистська за всі роки війни й до війни.

Хай душі глибину	Розженуть хай навік
Сколихнуть урагани,	Чорнокрилу пільму,
По зеленому дну	Поженуть кровосік
Розпорошать тумани,	У червонім диму...

26 вересня. Сватове. Неділя. Сватівський базар...

Дорога назад. Осінній краєвид степу. На Солоне. Синіє остання квітка-зірка на давно усохлій бадилині. Де-не-де з-під затінків непролазного бур'янища ще жаріє пучечок недійшлого запізнілого будячка, в гущавині бур'яну трапляються сокирки, жмутик якогось жовтоцвіту, якихось рожевих та блакитних квіток... Коли б потрудитись, то назбирати б можна убогий букет квітів осіннього степу...

Сірі степи підосіння,	Тут лиховісні тумани
Жовтня визвольного дні.	Напі рубали мечі,
Тут ми проходили, грізні	Тут побратимів ховали,
В синьому граї вогнів.	Далі в похід ідучи...

— ...Ідуть із саратовської Волги, кавунами бійців пригощають та: «Женіть його, Гітлера, товариші, далі!..»

Листи з неволі. Пише: «У нас нема ні зими, ні льоду, а ждемо нового году»,— ось і понімай, як хочеш...

27 вересня. Барвінкове. Жінки оповідають:

— Бояться було німці радянської авіації... Кричать: «Іван летить!» — а самі хто куди... Там, як гриміло (на Дінці), так ми думали, що оце вже і нам не жити. Оце ось і пісню чути з вулиці — це ви принесли...

Вечоріє. Ось і Барвінкове, яке переходило із рук в руки шість разів, про яке стільки говорив увесь світ... Он

молодиця повела корів у плузі... Назустріч — друга, з котромислом; розмовляють, сміються... Чути співні...

Жінка розповідає про фашиста-есесівця, що жив у її хаті. Показує на дитя:

— Ото яка маленька, а бив, щоб не плакало, не просило... Вхопить за спинку і як кине; так, вірте,— і через місяць приїхав (усі тоді есесівці приїхали),— по картузу впізнало. На столі картуз побачило та як затруситься, як закричить: «Еріх приїхав!» А цю старшеньку як узяв між ноги, як почав бити... Що не так чоботи почистила...

28 вересня. Розповідь ще однієї жінки:

— ...То вже ми побачили, що буде за війна, коли їхні головні офіцери почали розуміти, що й до чого... Ось у Варки повисився на ліжку — паском за горлянку — і так захолов... А то скільки тут у нас стрілялось, труїлось...

А то якось прогнали тут, і скільки їх заковано, руки в пута і назад... Кажу німцєві: «Пан, чого то погнали закованих німецьких солдатів?» — «Ні,— каже,— то руські обернули рушниці проти німецького камрада, так їх закували і тепер пах-пах...» — «Ні,— кажу,— то німецький камрад...» А потім до мого зайшов другий німець, і вони щось як заджеркотять. Питаюсь: «Що таке?» Каже: «Матка, правда твоя, то — німецькі камради, погана дисципліна, тепер їх пах-пах...»

В розколинах свого життя
Чудесного знайшов немало.
Та що призвів я до пуття,
Що сріблом-золотом заграло?
Що людям визріло, як чари?
Що випесу із днів борні?..

У степах. Забитий італієць. Дощі... .

Погнав його Муссоліні на смерть... Обідраному й гнаному сіцилійцеві наш народ не дуже дорікатиме навіть здертою з колгоспної пасіки рамою чи витолоченим огуддям на огірках. Безіменного трудягу, що його погнали сюди солдатом, наш народ завжди жалів і не винуватив... Винен фашизм, що до такого ожалюгіднення довів нащадків Брута й Гарібальді...

Ранком, закінчивши ремонт машини, виїхали до штабу фронту. День хороший, осінній, сонячний. За гребелькою — Роздолля, долішня частка села ціла, а горішня — випалена; невдовзі через горб ще якийсь село. Нема назви — та й села нема, тільки чорні віхті вичорнили білу, як сіль, стіну української хати...

Їдемо... Як вовгулаки, повертаються під конвоєм поліцаї. З великими торбами йде на захід поповнення. Гармати гримлять на Дніпрі.

Розповідь жінки:

— На якесь свято їхнє, німецьке,— глини привезли. Щоб хати у всіх було побілено. Спішу-спішу, бо в них як сказано, то це значить — головою одвічаєш... Коли поліцай на порозі з повісткою. Що таке? Прибралася, пішла. Нас усіх — у двір. Чоловіки там, жінки... Година, дві — стоїмо... Уже й дончик пройшов... Коли — кличуть... Ждали жандармів німецьких, такі здоровенні прибули — три. В одного — орел на цєпу величезний... Увійшли ми, поставили. Начальник поліції, син батюшки, та ще поліцаївські начальники сидять, сопуть та обдивляються нас. Фамілії всіх перепитав, а тоді як почав вичитувати: «Ви, — каже, — ніщо, ви советським духом нашітані, ви німецькій владі тільки шкодите, ми вас усіх через шість годин розстріляємо... Дякуйте німецькій владі, що вона вас милує, а коли повториться те, що сталося (було перерізано кабеля), то всі ви будете знищені!» І я прийшла додому. Плачу...

— Не садили цієї весни люди квітів. Не жевріє красоля, не горить жоржина, всохли васильки, не красять хат мальви, — і насіння вивелось, — каже жінка...

Вечір. Село Богданівка. Тоська Аргунова полоненим обід принесла.

При тридцяти площках у розбитому клубі генерал-майор Володимир Лайок, член Військової ради Південно-Західного фронту, вручив ордени мені й Іванові.

Вручив і багатьом іншим. Грав оркестр...

29 вересня. Тернівка. (Тут і ночували). Виїхали на захід рано — щось о шостій...

Хороший теплий ранок осені. Розганяє туманці і зграйки шнаків. Річка Самара. Їдемо її правим обгином. Прямо — наметами — хліб лежить.

За В'язівками виїхали на грейдер. Трішки поля — і Кочережки... Палене впереміш! Тут — бушування вогню, акацій, соломи, вишень. Видно, як вогонь лизав красиву осіку...

За Кочережками виїхали вгору...

Дим над Дніпром. Ліворуч — озера-дзеркала Самари... Дим, дим... Фашист палить усю Україну... Коли піднятися на літаку — вал вогню. Палить Дніпропетровськ...

За Кочережками — могила. Куди глянеш — зліва, справа, — могили...

Надеждівка — степова. Стіл серед вулиці коло криниці. Кисле молоко; кавуни. Люди. Нове село. Десять літ тому з Житомирщини переселилось...

Страшні розповіді...

Новомихайлівка. Вчительки коло сільради. З крутоспаду люди беруть на глинищах глину. Тюрма для німців, Гофман — начальник тюрми. Німецькі дезертири рубали ліс. Школу-тюрму обнесли гіллячками з берези, щоб чути було, коли б хто тікав...

Почино-Софіївка... Згоріло дотла красиве степове село. Чудесну школу спалено.

Степові терники, посадки, могили, копи й копи... Дороги Магдалинівського і Перещепинського районів. Тільки яри, очерети, зарості рятували тут людей...

Магдалинівка почалася підірваною школою (двоповерховою). Спалено... Протитанковий рів...

Прядівка — спалена... Знову ліворуч і праворуч — вишки.

За Прядівкою показалаь Калитва. Її вже видно із мого села...

...Потім — срібна осичина. Шумить...

Наухівка спалена. Приорільські низини...

Яризівка. Оріль — 16.20. Міст зірвано. Царичанка догору. Об'їзд...

Заорілля — нове село. Посадка, тротуари, обкопка. Нагідки.

Шутівка, Могилів — горілі. Все горіле. Школу зірвано і парти повикидано...

...Орільський міст. Білий-білий, і розчленований... Піски. Половещина.

Капнистівка. Добра вість про батьків, про село. Капнистівський млин спалено. Старики коло горілої хати...

Заочіпське. Моє Заочіпське!!! Іван Ле пішов попереди старих. Дивлюсь: мама підходять до Івана, до тата...

Ночівля вдома.

Бомбові удари...

30 вересня. Заочіпське. Бої на Дніпрі... Хоробрість нового поповнення. Розповідь про чотирьох братів Корнієнків. Бої за Бородаївку, Бригадирівку...

Мама. Ті ж безнастанні клопоти. Тато. Ще робить на млині. День і ніч ждали та журилися.

1 жовтня. День — літо! Як чудово! Терешко поїхав сіяти...

О 10-й годині виїхали. Попрощався з старими... Як то їм буде? Безперервні удари німецької авіації. Повітряні бої.

Село Зарічне. Дніпро клекотить...

Калитва. Обгорілий хміль, кущ калини, бузина. При зелених дорогах зацвіла кульбаба.

Царичанка. Проїздимо центром. Чудесний клуб-театр обуглений.

По дорозі на Кобеляки. Стародавньою повітовою дорогою.

Ляшківка. Під Ворсклою. Колись ярмарки, а тепер руїни... Мости тешуть літні рядові...

Кобеляки. Шмат плаката «Жизнь в Германии прекрасна!».

Чорнявий гицель розповів мені, як почали гнати людей у Німеччину...

«Кобеляцька поліція», де колись були спільні їдальні. На Шевченківській вулиці, біля колишнього повітпарткому. Колишнє земство...

Образи друзів: Добрюшин, Мельников, Манжалій, Грицов, Марія і Марта, Спартак, Віра, Варя з Сокілки¹.

Корпуси земської лікарні, дитмістечко — згарища. Саду — нема. Комерційне училище — згарище.

На головній вулиці поховані (свіжі могили): гвардії майор Яцюк Володимир, гвардії майор Менько Сергій, гвардії лейтенант Мамеков Михайло — герої боїв за Сталінград, Белгород, Харків...

Кобеляцькі садки прийняли перших поранених. Серед чорних згарищ — білі халати сестер. Бляха колихалась та билась об жужіль.

На кладовищі. Ряди нових могил. Могила брата. Могили розстріляних... Час стирає все...

«Мер» міста — кат Тарновський. Застрелився перед відступом...

Аптека на розі, де працювала Галя (підірвано — з льоху димлять медикаменти).

...Кобеляки дев'ятнадцятого року... Роки двадцятий, двадцять перший, двадцять другий... Звідси — мій комунізм. Повіт. Боротьба. Ми називали життя боротьбою. І правда — за нами...

Могила, обсаджена хрестами... Священик отець Василь. Церкву фашисти спалили, а його застрелили...

Вісімдесят євреїв на Піски вивезли і розстріляли. Дітей труїли.

---

¹ Пізніше П. Усенко напише про своїх друзів поеми «Комсомольці того часу» та «Спартак», де докладніше розповідь про Л. Спартака, Марію, Марту та ін.

2 жовтня. Полтава горить і досі. Трупы під руїнами.

Немов усе було учора,
А час наклав яку печать...
Крім одинокої тополі,
Ніхто не вийшов зустрічати...

* — Дітей за ніжки — і... Кого піймають, розкачають — і в полум'я...

* По решетилівському шляху — корів побитих багато...
За Решетилівкою — гора постріляних коней.

* Сидорівщина Великобагачанського району. 76 хат. 50 дівчат забрали.

— Василь тікав три рази з Брест-Литовська. Поляк попередив: «Будуть іти машини, а потім танки — ховайтесь! Завтра чоловік 50—60 воювать заберуть...» Що робить? У таборі як з нашими людьми обрачалися?! Як і я, поляк був у Дарниці в полоні. Ну, німцєві набридло стріляти нас поодинці, привезе бочку води: «Рус, я квасу привіз, іди!» Хлопці як кинуться, а він з автомата... Ну, хто кричить, той упав на того. «Іди,— каже,— копай яму, капут!» Або пошле на гору високу по дрова. А тоді прицілиться — бах. Йому интересно, як летітиме згори...

Дівчата:

— Ой, аж морозно по тілу, як розказуєш!..

* Радіонівка (5 кілометрів від київської дороги).

Про Гітлера:

— Такого диявола не тільки на верхній землі, а й під землею не найдеш...

* Біляки. Розповідає жінка:

— Там військо пішло... Стою я та й молюся. А вони мені всі кланяються, а я кажу: «Де ж ви, мої соколики, так довго були?»

Далі розказує, як її односельці воювали з фашистами...

Кринки всі спалено. В Біляках було 310 хат. 240 спалено. У Кринках застрелено 318 чоловік.

Лікар Микола Іванов — з двома орденами. «Я по піду проти Радянської влади. Я загину, а партія за мене відплатить...» Написав жінці, щоб носила квіти; а його — в колодязь...

* Брат і сестра тікали з Німеччини. Микола — 11 разів, а Ганна — 8. Із 89 їхніх односельчан хлопців та дівчат поїхали туди тільки 18, а решта повтікали...

— Місяців по три сиджу на печі, подушками закладуть... Соломи наклали в сани, обклали мене — за дванадцять кілометрів поїхали,— це як я прийшла з Семенівки... Беруть у брудні вагони і закручують. Доїхали до Ла-

зірок — одна скочила, а німці по ній строчать з автоматів та гвинтівок... А одна впала та обличчя позбивала — попала на дві рейки...

* У центрі села Диканьки біля будинку поліції в яру знайшли 700 трупів чоловіків, жінок, дітей. Розстрілювали групами по 30—40 душ і вдень, і вночі. Пальці рук пороздавлі, черепа пробиті тупою зброєю — молотками, які виявлені тут же. Всього за час німецької окупації замучено 1300 душ. Забрано в Німеччину кілька тисяч дівчат і юнаків...

* В селі Великі Куринки у згорілих амбарах недалеко від школи — 30 спалених трупів мешканців села і бійців Червоної Армії. Вивернуті руки й ноги, пробиті черепа. Сігнали всіх, закрили двері й підпалили... Коли один вбрався, то його закололи штиком...

В одному селі розстріляно чотириста чоловік.

3 жовтня. * Ранком виїхали з Біляків. День — як сонце...

Тарасівка. Оболонь. Село як пишає — рівні вулиці.

Потім село Руді коло затоки Сули. Дорогу обставлено березовими стовпами...

Новий Мохнач — цілий.

Велика Буромка в тіні гористого правого берега. Оце тип нашого села, безалаберне. Потім на гору, і Рівне понад Сулою — величезний лісосад.

Неділя. Молодиці вітаються до машини, дівчата — з букетами гвоздик...

Далі — степ, глухі дороги. Посіви. Мойсинці...

4 жовтня. Мойсинці¹. Кладовище. Блукання по степу. Яблунівка...

5 жовтня. * Яблунівка — Теплівка... За Теплівкою дорога в качанах. Вся дорога до Києва...

6 жовтня. * Ранком виїхали далі. Оболонь.

Лозовий Яр — Дубовий Гай. У земляків-київців. Позичили по дорозі бензину.

Люди копають хати-землянки...

* Машина йшла, розриваючи золоте павутиння. Жовтень. Бабине літо. Повисла в повітрі велика срібна павутина...

8 жовтня. * Село. На арці до сельбуду напис: «Хай живе Перше травня!» (Написано ще три роки тому).

Дядьки з Михайлоіванівки намалювали дулю під портретом Гітлера...

---

¹ Батьківщина Івана Ле.

10 жовтня. * О 4-й (16-й) годині виїхали з Дубового Гаю... Гречки чернігівські. Виїхали на київську дорогу... Похолодало. Вітер з півночі.

Дорогою весь час ідуть новобранці — дехто з своїми рушницями. Туровка: «ідьот войско Богдана Хмельницького»...

Іде узбецька частина.

...В Сергіївці спалено школу і півсела.

На зеленяву озимини лягає холодне сонце. А озимини — скільки оком!..

Соняхи зрізано, а край дороги залишено: для солдатів...

Три чверті молодика над степом.

Молотять хліб німецькою молотаркою... Березові віхи.

Біля Лизогубової Слобідки виїхали на велику київську дорогу (на Яготин). Пил застеляє барви заходу. Дорогу загородила розбита батарея німецьких зеніток. Вечоріє.

Ночівля в Тамарівці коло Яготина...

Зайшов хлопець, у нього три сестри — усі в Німеччині. Фашист вибрав молодь 1922—1926 року народження. Пише одна з них: «Тату і мамо і ти, братику Івасику! Де сонечко заходить, там ваша донечка ходить, а де, тату, зірки, там ваші дітки...» «Передаю привіт від свого молодого серця — пишіть, які сни сняться... Німець хвалився, що одпилюють руки, а тоді пускають на Україну...»

11 жовтня. * О 7-й годині 45 хвилин виїхали з Тамарівки...

Коло ставу випалено всі громадські будови, всі служби в Сотниківці та Тамарівці. Хліб попалено, молотарки, млини...

Барішівські ліси... Требухів... Гоголеве... Села, що їх об'їздили Бажан, Яновський, Малишко, Головка, Новиченко...

Розказували в Дубовому Гаю:

— Дійшла Червона Армія, а на цей бік мосту нема. Так ми всі як двинули будувати міст, щоб скоріше бійці на нашу сторону перейшли!

* На острові Бородаївському. Характер острова.

Бійці Корнієнки: Василь (застрелив двох, заколов одного фашиста), Максим (застрелив шістьох), Дмитро (застрелив чотирьох), Іван (застрелив чотирьох, заколов двох ворогів). Перший раз у бою! Бились за Дніпро. Фашистська контратака на острів. Не стало боєприпасів — пішли у рукопашну.

Всіх нагороджено за відвагу.

12 жовтня. Під Києвом. Іван Ле поїхав на Центральний фронт. Ночую у хлопців на соломі (Головка, Малишко).

* Правий берег... Як сильно пересічено місцевість!.. Невпинні контратаки ворога.

* Дарниця. Дніпро. Підірвані мости.

У граніті набережних під плитами — кулеметні гнізда. Здригається повітря, і падають каштани...

* Скільки разів у трудні хвилини війни ми говорили про нього, згадували його, скільки снів переснили, скільки пісень переспівали. Київ!

Синій-синій Дніпро немов вінком огорщув і в небо підняв його диво-красу, а краса тая — мов з рушників проступає: мальована, розцвічена, рідна!

Осінь в садах. Вікодавні дуби, столітні каштани, памолодь радянських посадок підпливають полум'ям і димом. У Пролетарському саду, на Володимирській гірці, за вежами Лаври німці поставили артилерійські батареї і б'ють звідти в бік Лівобережжя. Але з кожним днем все більше і більше доводиться їм повертати жерла своїх гармат в бік сходу і в бік заходу, бо все дужче обходять наші війська німецькі гарнізони.

Здригає повітря над Києвом, і падають каштани, спадає листя на брук. Теплими ночами з величного неба падають зорі в Дніпро, в гарячі степи Правобережжя...

13 жовтня. * Іван — у Сосниці. Раптом увечері приїздить.

І ось ми знову біля Києва...

В шинелях спимо на соломі...

14 жовтня. * Виїхали о 15.30 на Суми — Харків.

Піски ¹... Церкву німці набили людьми, під замок — і запалили...

По Новобасанському району 12600 душ розстріляно.

15 жовтня. * За одну ніч морозний вітер висушив листя вишень, акації.

...Море картоплі. Гітлер примусив садити на всю німецьку армію...

Гнилиця. Школа. Діти. Ланки вибирають картоплю. Хороше село.

Чеська танкова частина. Багато хлопців з Ужгорода...

Перед Козачим лісом. На осінній зеленіні — розбитий реманент, постріляні корови...

Сребне. Велика братська могила у вінках. Потім — кладовище реманенту...

---

¹ Батьківщина Павла Тичини.

Село Бацмани. В'їзд. Скелет великої спаленої школи... Йде боєць-дівчина, вимита і чиста, білокуре волосся виглядає з-під пілотки, шинеля пригнана, рушниця через плече. А поряд мужчина — місяць невмиваний, занужений...

Старий Роменський шлях з старовинними вербами — такими старими, як історія України...

* Ромни. 13 годин 15 хвилин. Через 21 рік!..

Фашистська газетка. «Вівчарство на Україні» (стаття): «На підставі попередніх дослідів німецьке сільськогосподарське керівництво визнає найдоцільнішою шпанськом'ясну породу овець... Поруч з шпанками залишаться і каракулева вівця, але культивуватимуть її лише в трьох точно визначених областях».

* Вечір. Село Великі Луки.

Згадали віддалі дитинства.

— Книжок було отак-о!.. Книжки, сказав пімець, щоб непринесли (школярські і всі — трактористу по тракторній справі, шоферові по шоферській), — і все попалив. Німець знищив не тільки бібліотеку — знищив кожну книжку в кожній хаті. Де лишилися села — там книжки не знайти...

16 жовтня. * 9.00. Село Рудка. Спалено. Обабіч дороги — великі руїни. Над рікою чудесні ліси — місце трагедій.

На великий вітер встало сонце — червоне, завітрене. Весь час натягується хмарність, але ніяк не спроможеться піти дощ.

Штепівка попалена.

Красна Сула — Сули нема, а село на ярищах справді Красне. Виходи червоної глини. Хати в червоне пофарбовані.

Село Верхня Сироватка. Ночівля. Могили бійців. Березова огорожа.

17 жовтня. * Бобринь. Село збереглося цілком. На вулицю кожна хата має ганок. Переважна більшість будинків під залізом. Обличчя села: ганок, верба, ганок, верба... В бік вулиці будиночки чисті, ворота з піддашком. Хати побілені (невеличкі, чотирикутні, з крутим дахом, рівно обструганим), а тилова частина і призьба підмазані жовтогарячою глиною.

Село Малий Бобринь таке ж (щодо будинків), тільки ганок зрізано ворітьми (високими, суцільними, а в дворі внутрішня веранда — суцільна з половиною хати). Все дворище — суцільний ансамбль. Всі двори назовні прикрашені березовими парканчиками...

Поряд німці вирубали березовий ліс (від партизанів)...
У вічі дме піском.

* Красиве село Межигірське. Од степу зі сходу одділене в два ряди високими осиками. На сторожі — красивий шестикрилий млин.

Тут ні намиста, ні хрестиків нема.

* По дорозі на Пушкарне. Іде молотьба, багато скирт...
Знову хоч і вітряний, але хороший день. Понад шосе — окопи на рові...

* Мезенівська цукроварня. Підірвана разом з вербою і згоріла. В безлистих осиках — білі руїни.

Кладовище убитих і померлих від ран... Нестеров Єлисей, Дубко Василь, Хусаїнов...

У глибокій долині — село Мезенівка. Степовий краєвид. На північній та східній висотах — кладовища. Багато хрестів. Вітер співає синам Батьківщини.

* Проїхали Славгород. Жінки чомусь у кожухах.

Порозок. Теж баби в кожухах...

* Жінки в лаптях... Село Ножня, що полюбляє кольори. Біла, жовта окантовка (вуглів, стіни задньої). Голубі, жовтогарячі стіни...

Старий коваль коло трофейної машини.

За селом попід річкою видно жовтогарячі глинища.

* Передворсклянські укріплення. Наш танк на узвозі. Ряди окопів.

Село Вальне. Над Ворсклою згорілий німецький — аж червоний! — танк. Село охороняється танками.

В цих селах рушники з вікон виглядають квітками.

* Село Яшне. Старе, запущене, велике село. Серед села — обабіч шляху — під тінню велетенських осокорів кладовища... Могили синів усього Союзу...

Стоїть хороша хата на три вікна, світла, з високим причілком, а поруч вікон — велетень-танк зі свастикою...

* На Богодухів. Скільки цією дорогою пройшли в інституті!

З Богодухова йдуть жінки з кошовками, як по всій Україні (мов з ярмарку).

* Полтава... Загинули музеї: головний, Панаса Мирного, Котляревського, Гоголя, Короленка...

Все знищено варварами...

— Євреям було запропоновано зійтися до дванадцятої години з речами. Бабуся несла клунок, спіткнулася. Попросила піддати. «Навіщо, — запитав поліцай, — хіба не знаєш, куди йдеш?» Розстрілювали в тирі біля Красних Казарм. Голих привалили гноєм... Окривавлені стіни.

Кожного разу, коли я чую про розстріли,— тьмариться пам'ять і груди тяжко зітхають, а світ робиться сірим...
18 жовтня. * Дорога на Харків.

Моїм очам судилось стільки бачить,
Що те вмістить до книг ніколи я не зможу.
Од мук, скорбот, од лих стогну — не плачу.
І тільки душу тим собі тривожу:
Куди поділось все, що досі стільки мали,
Що ми над тим так старанно трудилися,
Возводили добро і щастя будували,
Що ум людський надбав, що піднімали
Ми вище бога?..

19 жовтня. Харків. Життя в Харкові до 29 грудня¹,

* Непрошені, незапрошені,
За столи не саджені,
Пилом шляхів припорошені,
В чорну узброю параджені...

* «Останні тіні» (в сполохах батарей) — як тільки з села німці...

25 жовтня. Дружина командира дивізії, що загинув два роки тому у війні.

Дружина повернулася з Самарканда. Троє дітей умерло. Сидить з дочкою 14-ти років. Бліда, опухла... Красива, але розбита горем...

26—27 жовтня.

* Синій і мережаний
Павутиням схід...
Вічний, небентежений
Круч над Доном вид.
Ми йдемо в Задонщину,
Пил встає з станиць,
Згадуєм Дніпровщину,
Холодок криниць.
Чорні, невмолимі
Смерті береги...

І здається: ними
Ми йдемо на згин.
І здається так вже:
Не вернутись нам,
П'яти, пити чашу
Горісну до дна...
Та душа не туча,
В неї тліє шал.
Коловолзькі кручі
Стануть нам за вал...

29 жовтня. * Згадується Старобільщина як початок розгрому, як перша хвиля зі сходу, від Сталінграда.

Старобільщино, земле моя, скроплена дощами і росами, полита кров'ю. Горіцвіт — горецвіт...

По тобі пройшлися бурі фашизму.

...З туманів виринув білоцвіт вишень — такий сумний і такий скорботний, як біла хмара-саван над безлюдною пустелею, над українською руїною, над гробовищем...

¹ Це речення написано пізніше, очевидно, 29 грудня 1943 року.

Над цим чарівним місцем, де піснями заливались солов'ї і дівчата, де труд був у радість, а достаток в нагороду, — все вимерло, все згинуло, поцезло...

...А натомість з'явилися персонажі: голодний пес, кілька охлялих круків і наглядач — плішивий фріц з баварським нагаєм...

29 жовтня. * Україна моя квітуча, щаслива, чудесна... Такою її створила партія, і такою вона є...

Це величне ми повинні леліяти і продовжувати. Звірами ми ніколи не станемо, тільки станемо нещадні до ворогів.

І буде в нас ненависть до тих, хто побіг, як погана бирка на полонині за другою отарою, в німецьку пастку.

— Зійди, сонце, а зійшовши, дійди високого неба, осяй нашу землю многострадну, нашу працю многотрудну на полях битов...

30 жовтня. Народ склав невмирущі пісні про татарський полон, про турецьку неволю, що ж дивного, коли одніні всією силою свого віковичного таланту народ створить нові пісні, що тавром ляжуть на фашистську проклятицину — Німеччину?!

31 жовтня. * Новгородець Садко... Чайковський. Римський-Корсаков. Картини старої Новгородської Русі. Новгородські торжища.

Ізвідти чули ми пісні співзвучні, ми туди відкликались, як солов'ї у травні.

Ізвідти йшли — з Росії — ідеї соціалізму.

Все, що працювало на нас, ми брали до нас. До нас, до себе...

1 листопада. * Згадався Довженко. Розмови про Україну, про Ферапонта Головатого, що медоносні Прилуки приніс на Самарщину...

3 листопада. * Християни колись канонізували непохитних послідовників своєї релігії, які зазнавали гонінь і мук-випробовувань за віру свою. Куди ж ми занесемо імена і де опишемо страждання і муки братів і сестер наших, які мужньо віддали свої життя за наші ідеали, за ідеали людської свободи, світла правди, прогресу, людяності і за носія всього цього — Радянську владу?!

Я стою на краю яру. Трупи лежать у його глибині... Думки мимоволі відносять мене в недалеке минуле...

4 листопада.

* Не буде мене ні сумного, ні злого,
І світ не загляне ув очі мені,
Лиш вогник посвітить у вічну дорогу
В дощами промитім, у чистім вікні...

5 листопада.

* Мій од Бояна славен рід —
Пісні я маю полум'яні,
Які носив співець в похід...
Він передав мені в поході,
Під гомін бою научав...

6 листопада. * Взято Київ. Урочистий вечір.

7 листопада. * Ждемо своїх з Уфи.

8 листопада. * Весь день — на вокзалі. Мої не приїхали.

9 листопада. * Холодно. Дощовито. Садиноко.

12 листопада. * Допізна працюю в редакції. У нас новий редактор (Лука Хомич Паламарчук). Приїхав Ана-толії Шиян.

14 листопада. * Дитина розповідає дорослому про бої в Харкові:

— ...Німці як почали стріляти та бити, кулі так і свистять, снаряди рвуться, наших багато попадало вбитих, а німці йдуть і йдуть... А потім наші як повернуть та як ударять німців,— пішли, пішли... А потім побиті як повставали — та так всі разом і прогнали німців...

15 листопада. * Ограда... «Сини наші, наша ограда,— од вітру злого, од ворога лютого захистить нас... Станьте стіною поперед краю, поперед краю — аж до Дунаю...»

17 листопада. * Прехорошого мужа мала, прехорошого та прегарного...

А я ж його проводжала туди, куди й ви своїх чоловіків, а те, що він у полон понав,— то я не винна! Та й він — чи винен, чи він хотів!? Може, він звідти он як рветься?!

(Молодиця в тузі серед жінок).

* При витоках Орелі (згадка).

Я вже був коло її початкових дзюркотливих джерел, і я думав, що ця вода десь протікає коло мого села і, може, гілля знайомих осик схилиться над цією водою, а може, вона омие покривавлені тіла моїх отця, матері... Я думав — і руки мої прикипали до автомата.

22 листопада. * Згадалося... Бії. Після артилерійського наскоку горіло з десяток хат на селі... Дим високо здіймався в тихе небо...

То була вечірня жертва сьогоднішнього дня...

* Дід на Зміївщині:

— Та нас так що й бог милує. Відтіля б'ють і відтіля б'ють, а нас перелітає. Отуди — то в гору встромляються, то на соняшниччя падає...

24 листопада. * На Східній Україні будівля хат переважно з сірого дикого каменю або ж з різаних форм крейди,

що всюди видно її виходи за річковими долинами і з великої маси яруг...

Люблю помріяти вечірньої пори.

Сидиш — тіло твоє обважніло, а мислі пішли вперед. Яка перспектива, скільки захоплюючого, все чисте таке, прекрасне... І мряка днів, чорнота скрути, вага буденного, — все, все одлетіло, як і не було, як нема...

26 листопада. Тітка розповідала про часи окупації:

* — Набрала я паперу, пір'я, поворозок і: дай піду соняшники пообв'язую, що при дорозі, щоб горобці не били... Сусідка дивиться: ба, — каже, — розумна яка, дай і я ж так! Понатикала на своїх соняшниках пір'я, на поворозки почіпляла паперу, стоять її соняшники хіба ж такі! Аж тут дорогою ідуть оті, як їх? Що на шапках теж пір'я носять, італлянци, чи як їх... Поставали на привал, чи що. Постояли, щось радяться. Коні обік поставили. Аж ось один як не скрикне, як вихопить шаблюку — і — і... божечку ж, як пішов, та по соняшниках, так голови й летять, а за ним другі... Що ж, ви думаєте, таке? Значить, що критикують їх, мовляв, пір'ям!.. І вирубали у бідної молодиці до соняшничка. Плач і сміх... Пореготались ми — врятувала від горобців!

Бійці розповідали, як взяли німецьку команду (тапкову) в полон. І от звертаються вони до нашого лейтенанта:

— Дозвольте, командир, поїсти НЗ, три дні не їли...

Махнув рукою:

— Іжте, чому ж...

А потім питає:

— Чому не їли, мішки ж НЗ за плечима?!

— Командира вбито, нікого було спитати...

4 грудня. В дитинстві я був на пожарищі, що вже тихо ввійшло попелом і докурювалось останніми димками. Важке, незабутнє враження. І ось я стою на велетенському пожарищі цілої землі. Віє над нею попелом, курить вона димом, дотліває головешками...

5 грудня. * День Конституції.

Згадується 1918 рік, коли в комуністи пішли древні роди українські — славних Мар'яшів, Сердюків, Сірків і Сірченків. Це були незамінні партизани, керівники загонів, а ті багатії, що пішли за панами, були оточені всенародною зневажністю.

Більшовизм народ прийняв, як одвічну мрію свою...

* ...І дзвін роз'ярених мечів,
І серце, гнівом вщерть налите...

Ні смерті звій, ні шал громів
Не в силі рух наш зупинити!

6 грудня. * Наталка — жінка з України в Челябінську. Чоловік загинув на війні. Вона стала завідувачкою дитячого будинку. Дітей привезено з блокованого Ленінграда. Хворих, безсилих з голоду, вивезених з-під обстрілу, без батьків-матерів... Виходжувала кожного, стала матір'ю всім... Діти насадили садок, розбили клумби... Ігри, гімнастика...

Приходять робітники на роботу, з роботи потомлені, голодні (сорок другий рік!), бачать дітей — і серце їм радіє... І всміхаються...

7 грудня. * ...Раз по раз за нашими спинами спалахували і зникали гігантські тіні... (Битва за Дніпро).

* З фронту. Кілька деталей...

...Стоїть після розриву авіабомби кінь. Поряд лежить забитий супряга. Груди в коня зранені, тече кров. Стоїть і застиг: що таке?

...Він так злапав його (фашиста-«язика»), наче злодіяку в коморі, що той і не писнув... А потім струснув — німець і оклигав, більмамаи покрутив і чи прозрів, чи пеленою все перед ним стало...

15 грудня. Ніччю випав сніг. Приїхала сім'я.

* ...Той гомінець, що чується по індукції з телефонної трубки міжрайонової станції, — слова, що все життя мов викликали священний трепет у серці:

Нас еще судьбы безвестные ждут.
Но мы поднимем гордо и смело
Знамя борьбы за рабочее дело...

Да здравствует тот язык, через посредство которого я впитал эти понятия...

19 грудня. Повісили трьох німців-катів і одного зрадника-мерзотника на Базарній площі (Благбаз)...

29 грудня. Ранком виїхав на полоторці до КП 3-го Українського фронту. Дорога засніжена на Перещепине — Новомосковск.

Переїзд через Оріль. Не замерзла...

30 грудня. Переночував у Перещепині. Софія Петрівна Стрельцова. Чоловік — у Німеччині. Мати:

— ...І-і, боже, як віпалив — нема села: ні деревини, ні ломачини — одна глина...

Рідна моя Дніпропетровщино!

Обкуруно, обдимлено...
Ну хто ж тепер пізна?
І видимо-невидимо
З-під сонця вороння.

Пізнав, пізнав хорошую,
Ні, дим не затулив!
Стоїть, стоїть, запрошує
До сповнених столів.

А столи сповнені не гостинців, а горя-біді...

31 грудня. Останній день побідного сорок третього. Начальник відділу агітації Савельєв. Черненко... Ми підняли чари, випили: за перемогу в наступному році, за наших жінок...

1 січня 1944 року. * В гарматній обслузі Івана Семенова. 76-міліметрова гармата. Іван був з нею весь час у бойових порядках, підтримуючи вогнем наших. Нагороджений орденом Леніна та медаллю «За відвагу».

Коли батальйон зайняв висоту, десь біля 12 годин ночі (було багато ракет — Новий же рік!) наші стрільці помітили у видолінку скопище ворога. Вогонь! Важко було передбачити, скільки буде знищено... Іван Семєнов каже, що лягло не менше двадцяти фашистів.

Познайомився з розвідниками — рядовими Майбородою та Булановим. Вмілі, досвідчені, вони і в новорічну ніч ходили за «язиком». Вони щоп'ятиденки обов'язково дістають «язика» і дають можливість командуванню дивізії все знати. Весь час вони попереду — так само і в ніч під Новий рік.

* Снайпер Степан Омельченко. Молодий, а вже 71-го фашиста вбив. А в новорічну ніч було важко — туман...

Може, вже і вбив якогось, але я поїхав звідти...

Андрєєв із «Советского воина». Пишу допис до «Радянської України» по новорічному матеріалу.

2 січня. КП. Передача телеграфом матеріалу.

* Про це треба написати:

«Звільнені люди, з Новим роком!», «Чорт, що запродав душу» (Хортиця), «Жовті Води», «Апостолове», «Узбецький воїн», «Казахський батир», «Орли степових могил» («Вот уже год мы пишем о победах, идем с победами вперед»), «Орли Правобережжя», «Новорічні фріци», «Славні могили», «З України», «Останній на Дніпропетровщині»...

3 січня. Приїхав Журахович. Зустрілися в редакції «Зорі». Хом'якова. Пустинський. Дорога проспектом Маркса.

...Стоять на дорозі дві — стара й молода. Просять підвезти. Стара — бліда, ледь на ногах тримається і всміхнулася тому, що машина підійшла... Це їй, видно, над силу. Беремо. Стара мати. Їздила до сина, а молодша — її невістка — до мужа.

Їздили у Валуйки. Застали. А скоро повезуть у теплі краї. Там такий побитий. Сім ран пов'язаних, а тринадцять — накладених... Блідий. Скільки, бідненький, кривці віддавав... Шість їх у мене. Всі у війні. Двох убито, двох не

чути, а оце до пораненого одного з невісткою їздили, і один пише: «приїду, мамо...»

І засвітилася...

— От спасибі, що взяли,— і мені син пише: помагайте мамо, нашій Красній Армії, щоб врага побідить,— я й помагаю: і пшеницею, і м'ясом, усім, що тільки в мене є... Ось і село скоро (під Перецепиним),— коли б тільки доїхати, а там роздіться... Як у дорозі намучились! Я ішла приступцями та як упала...

Пішки — з Лоцманської Кам'янки...

Здала чути пісню:

Ти убитий германською пулей,
Тільки в полі могила одна...

5 січня. Виїхав з групою в 9-ту дивізію прориву (артилерійську).

6 січня. В 9-й дивізії прориву. Записую одну з розповідей.

8 січня. 229-й гвардійський легкий артилерійський полк разом з 79-ю гвардійською Червонопрапорною Запорізькою стрілецькою дивізією. Командир полку — гвардії підполковник Сапроненко А. І. (білорус, викладач топографії 2-го Київського артилерійського училища).

* Танки вкопано, поставлено на пряму наводку. Як тільки туман розійдеться — так і почнеться... Ходити тоді захищатися... Але наші виводять ці танки з ладу — аж залізо горить!

КП полку. Хата. Обстріляна, в дірках... В'ється річечка (скута кригою), крем'янисті обривисті береги. Довгі саманні хати (із товстими стінами).

Назарівку наполовину спалено. Артилеристи обід варять — димок зливається з туманом.

Полк більше року все в землі, все в землі...

Проїшли: безіменні висотки, хутори Тернуваті, Скелюваті, район Березаївки, Сугаківки...

* Капітан Пігуль Сергій Романович на чолі свого 1-го артдивізіону, підтримуючи батальйон 216-го гвардійського стрілецького полку 79-ї гвардійської Червонопрапорної Запорізької стрілецької дивізії показав високу майстерність ведення вогню у жовтні в боях за визволення сіл Голубинівки та Жобовки. На протязі дня, при підтримці його артдивізіону, було відбито 4 контратаки. Перебуваючи на командному пункті, він, керуючи своїм артдивізіоном, водночас стріляв з гвинтівки, взятої у зв'язківця батальйону,

і вбив двох фашистів. Повернувшись до своєї батареї, гвардії капітан Пігуль став за гармату і особисто прямою наводкою обстріляв «Фердинанда», що вів вогонь по наших бойових порядках. «Фердинанд» замовк і після цього вже не випустив жодного снаряда. За ці чотири дні Пігуль знищив дві кулеметні точки противника разом з їхньою обслугою (28 жовтня), розбив чотири спостережні пункти, одну 105-міліметрову гармату (29 жовтня) і розстріляв та знищив до роти піхоти противника.

Добре в нього організовано зв'язок, розвідку, а також тісний взаємозв'язок з підтримуваним стрілецьким полком.

Пігуль — одесит, чорнявий, чорні очі. Мати — українка, батько — росіянин...

* Командир полку Андрій Іванович Сапроненко:

— Не бросать по полю снарядов!

* Люди вічно в землі. Сапроненко:

— Горбунов, іди на світло. Щось ти постарів...

Тричі контужений був Горбунов...

— Це — російська людина, яка все бере своїм горбом...

* Ідемо далі.

— Крилов, як самопочуття? Засмаг чого?

— Це він закоптився, щоб загар зберегти.

* Вручення партійних квитків.

Селянська хата. 8 сімей — 16 чоловік, плюс бійці, плюс парткомісія. Відгороджено плащ-палаткою...

— Взято Кіровоград!.. — повідомив радісну вість при-тертий землею, трудами і кулями молодик, якому серйоз-ність прийшла в постійних сутичках зі смертю.

Прийняті до кандидатів партії:

Глазков Федір. Ініціативний, хоробрий офіцер. Завдяки його роботі вогнем наших батарей завдано величезних втрат фашистам у техніці та живій силі. Він, під обстрілом німецької артилерії та мінометів, ходив у розвідку, налагоджував зв'язок. Був двічі поранений, двічі завалений землею після вибухів авіабомб...

Ускенбаєв Абдикерім. Рядовий — гарматний номер.

Його обслуга знищила до 50-ти фашистів, одну автома-шину, два дзоти, один станковий кулемет. Під Голою До-линою, під Верхнім Бишкіном прямою наводкою знищив тридцять фашистів і відбив контратаку. 9. IX під Запо-ріжжям знищив один станковий кулемет.

Таку бойову характеристику дав йому гвардії молодший лейтенант Никізюров.

Перемишлев Петро. «Прошу прийняти мене в кандидати партії. Хочу битися з німецькими загарбниками комуніс-

том, хочу мстити фашистам за смерть мого батька і дво-річного сина, яких стратили фашистські людожери. Буду битися з поневолювачами ще з більшою енергією». Росіянин, з Курської області. Голова колгоспу. За відвагу в боях представлений до урядової нагороди. Гармата, в обслузі якої він працює, знищила багато інтервентів... Заряджаючий. Був поранений — з бою не пішов.

Кузьмін Лев. Командир гармати, старший сержант. Комсомолец.

«24 лютого ми перебували в селі Криштопівці Дніпропетровської області, де зайняли оборону. Вранці 24 лютого виявилось, що ми оточені противником. Весь особовий склад розійшовся в різних напрямках. Мені вдалося врятуватися в копиці сіна, де я перебував три дні. Вночі, переодягшись у цивільний одяг, ховаючись від німецьких катів, я почав рухатись у бік фронту. Фронту досяг на 15-й день. Скритно, з групою товаришів ми перейшли Донець в районі Сидорівки 10 березня. Спочатку був гарматним номером, потім командиром гармати. Зараз — комсорг 3-ї батареї...»

Мещерякова Клавдія Миколаївна. Українка з м. Ворошиловграда. Молодший сержант, санінструктор. Рекомендують командир дивізіону Пігуль, парторг дивізіону Кривенко, заступник командира дивізіону по політчастині Немцев.

За період перебування в дивізіоні Мещерякова показала себе як самовідданий санінструктор. Не раз під вогнем кулеметів та артилерії виносила з поля бою поранених бійців та командирів. Дисциплінована, легко переносить труднощі бойового життя. За бойові заслуги нагороджена медаллю. Під час обходу хворих в підрозділах була контужена вибухом бомби, але через кілька днів знову повернулася в стрій. В боях під Голою Долиною вона перев'язала попад 120 поранених і евакуювала їх в санчастину полку.

Партійні документи вручав начальник політвідділу підполковник Швачунов.

* Пізно увечері я сидів у хаті політвідділу. Готувались документи... З поля бою принесли партійні і комсомольські квитки...

* Місяць «предельной ясности». Зірки — теж. Бруньки вишень... Вишні, поставлені у пляшку, розцвіли у січні. Степова суворість. Суворість степовика на лицах.

При хатах горять вогні, вогні — везуть артилерію. Дорога на фронт...

* І знову я воду дніпрову
З шолома сталевого п'ю...

* Вишневий ранок. Безконечна рожеватість на засніжених полях. Рожеватість збільшується, займаючи край неба.

* 3-тя батарея в бою біля села Федорівки в запеклій сутичці знищила три танки, одну бронемашину.

В цьому бою була захоплена фашистами в полон санінструктор батареї Калиновська Маргарита, над якою гітлерівці по-звірячому поглумилися. Порізали тіло багнетами й кинули у вогонь...

Все це побачили бійці, коли зайняли позиції німців...

* Степові зогрівні пункти. Дівчата-степовички. Стоять нерухомо, як і багато віків, степові могили. Тиша... Ані птаства, ані звіра,— все розігнано стужею та війною...

* З сусіднього госпіталю прийшла в політвідділ за зведенням... Стрункий, високий вологодєць-червоноармієць диктував останнє зведення молодій дівчині (санінструктору), що прийшла з госпіталю («поранені не дають жить — давай зведення!..»). Йому важко було читати — все подільські назви: Криниця, Садки та ін. Дівчина в шинелі з погонами (одна зірка) — з Поділля. Сама єврейка. Всіх там німець вирізав, а вона тужила за містечком, вишниками, школою, першим коханням.

10 січня. * Мужньо і сміливо поводить себе санінструктор 2-го дивізіону Катерина Рябченко. Так батарея, підтримуючи наступаючу піхоту, рухалась в її бойових порядках. Артилеристи брали участь у бою. З'явилися поранені. Санінструктор Катерина Рябченко не тільки зробила перев'язки, але й винесла поранених з поля бою під мінометним і кулеметним вогнем противника. Бійці кажуть: «Нашу Катеньку ми нагороджуємо любов'ю, а уряд нагородить орденом і медаллю».

* Де любові взяти можна
Стільки, як вина?..
Хай берізка придорожня
Віти напина...

11 січня. * Я стояв у саду. Зимним леготом гомонів вишник. Сад порівняно не був спустошеним, видно, по ньому не біла артилерія, не стояла в ньому кіннота, обози, тільки багато гілочок і гілляк було одсічено гострими осколками. Одні з гілляк звисали напівзрубані, другі, зрубані цілком, зависли на цілих гілках, мов не бажаючи проститись

зі своєю родиною, а інші вже лежали дрібним галузям долу.

Вийшла Оришка. Стала серед вишневого шуму, задумалась. Багато думок пронеслося в голові. Нахилилась і підняла галузку. Вона поставить її за давнім звичаєм, як щороку, у пляшку з водою і щоразу, як в шибку гляне січневе чи лютневе сонце, підставлятиме її під тепле проміння. Коли зацвіте галузка, розпустяться її рожево-білі пелюстки,— значить, знову зійдеться сім'я і заживе у злагоді й добробуті рід... А не зацвіте?..

Орляно, грімпо линемо —
Палає небокрай,—
На Захід, Україною,
На море, па Дунай!..

12 січня. * В степу. Степова південна Україна...

13 січня. Боротьба за нові рубежі...

День і навіть хвилини великого артилерійського удару припали на час подібного удару рік тому під Сталінградом. Такий же золочений, січневий ранок з рожевим процвітаням на сході, такі ж засніжені, безкопечно великі і разом з тим — просторі, й разом з тим — легкі степові далі...

Тільки те було коло Волги, а це тут, за Дніпром.

В одну мить повітря сколихнулось від незліченної кількості залпів і вибухів; в одну мить закошлатилося поле — і над ворожим станом піднялася смертна буря. Розмову повела артилерія — бог війни.

В той час, коли артилерія руйнувала укріплені рубежі ворога, піхота займала вихідні позиції для удару, і, як тільки примовкли гармати, скрізь за командою «Вперед!» рушили наші піхотинці.

Гітлерівці, спираючись на інженерні укріплення, намагалися за будь-яку ціну утримати цей пункт. Підступи до нього вони оперезали кількома лініями траншей та наситили безліччю вогневих точок. Так, наприклад, на один кілометр по фронту фашисти зосередили біля 40 гармат, більше ніж 20 кулеметів та мінометів, на кожному кілометрі діяло біля 12-ти ворожих танків. Проте наша артилерія перем'яла вогневі засоби та укріплення противника і тим дала змогу піхоті вже в перші години оволодіти вигідною висотою.

Особливо активно діяли наші підрозділи з флангів — ворог відкотився в долину, а потім поспішив осісти на другому рубежі своєї оборони. Наша артилерія методично стала переносити вогонь углиб. Другу висоту було захоплено так само в тісному, злагодженому поєднанні вогню

артилерії й ударів піхоти. І ось, нарешті, на цій ділянці відчувся розрив ланки ворожого ґану, послаблення його вогневого опору.

Тоді в розрив, що утворився, рушили наші танки з десантом піхоти. Ворог кинувся, використовуючи шосейну та ґрунтові дороги, латати прорив за допомогою маневрів своїх частин. Танки зустріли опір, але вони вже увійшли в прорив — і наші десантники осіли на висоті, очищаючи шлях для піхотних з'єднань...

...Ось ведуть першу партію полонених.

Що являють собою полонені січня сорок четвертого року?

Зовнішній вигляд надто непоказний, особливо зараз, коли мінлива наша степова зима раптом з відлиги перейшла на морози з вітерцем. Та ж літня шинеля, ті ж завошивлені светри, ті ж онучі на шиях. Щоправда, помічаємо й обнову: на всіх сімдесяти полонених — оригінальні німецькі ботинки з товстою (в три пальці) дерев'яною підшоною. Наші рядові прозвали цих полонених «колодниками» і, сміючись, кажуть:

— Придумав Гітлер фріцам дйби, щоб не тікали...

Гучно вистукуючи об мерзлий ґрунт своїм більш ніж дивним взуттям, ідуть полонені гітлерівці дорогою на схід. Їм ще поталанило — живими лишилися. Бо в цих боях тільки за один день було знищено дев'ять ворожих танків, чотири артилерійські батареї, 55 станкових кулеметів і коло тисячі солдатів та офіцерів.

Бої тривають. Наші частини з боями просуваються вперед. Ворог усіма засобами намагається триматись на обладнаних ним рубежах.

Та все далі й далі посуваються наші частини, очищаючи рідну землю.

Крок за кроком...

16 січня. * Дніпропетровськ. Незадовго до приходу Червоної Армії гітлерівці вирішили переплавити бюст поета¹. Фріци накинули на шию бюста вірвовку, автомашиною стягли його з п'єдесталу і звалили в купу залізного брухту. Робітники трамвайного депо зберегли бюст поета, знівечений кулями.

За ініціативою Червоногвардійського райкому КІП(б)У вирішено було відновити монумент. Директор заводу тов. Рябов взявся за реставрацію пам'ятника — і сьогодні роботу закінчено.

¹ Йдеться про зруйнований фашистами пам'ятник Пушкіну.

Бібліотека... Сьогодні минає 57 років з дня заснування бібліотеки (Дніпропетровської обласної). Перед війною фонди бібліотеки нараховували понад 600 тисяч томів. Повернувшись до міста після звільнення його від німецьких бандитів, ми знайшли замість всього нашого багатства попіл... Книги, журнали, архіви газет — все згоріло.

* Сутужний нам видався час,
Лихая година прийшла...

18 січня. Дніпропетровськ. Пустеля-місто. Мої нічні мандри проспектом руїн. Зустріч з Андрієм Трипільським під градом зенітних осколків... Гуркотнява по дахах і нескінченні розповіді Андрія.

* Ти пізнала стільки боїв.	Вже стоптали стільки доріг,
Стільки хмарних барв:	Пил новий на пил наріс!
Кожен другий — кров пролив,	Падав дощ і падав сніг,
Кожен третій — смертю впав.	Грім вогню і грому тріск...

19 січня. Ніч. Виїзд на Харків.

20 січня. Харків. Сім'я. Очікування літака на Київ. Гни-ла зима...

21—22 січня. * Східна Україна... Ми говорили про місцевість, культуру, цивілізацію — там, де тирса шелестіла, де не височіли оселі міст і фортеці магнатів, а де гуляли вітри, здавалось, вічного людського транзиту і — сухих влітку, холодних узимку — мусонів. Тут, де сходилися вітри Приазов'я, і Заволжя, і руської Півночі, як три брати-степовики, сухі і жиливі, — що тут можна знайти?

Сторожові могили. Вони ведуть на захід.

Могили — наші степові усипальниці відомих і невідомих героїв, наші древні піраміди... Вони в рамках степового пейзажу не менш величні, і з височини їх не один кобзар склав-проспівав величні своєю монументальністю твори — думи, які класичними формами, величчю національного духу є на рівні «Трістана й Ізольди», Лонгфеллової «Пісні про Гайявату», «Калевали».

Коли говорити про битви і війни, то їх було тут не менше, ніж там, у Європі. Запоріжжя — справді форпост на сході. А коли брати лицарство в його справжній суті, то чи не воно було найбільш істинним у поняттях товариської честі в бою, самопожертви за віру, вітчизну, коли офірували сім'єю, домом, добробутом...

Тут вольниця не ставила храмів під небеса, не мурувала монастирів-фортець і сама релігія була — у великій суміші форм — своєрідною наївною релігією степу.

Ми не боготворимо ці віджилі форми, розглядаючи їх в історичному розрізі, бо ми самі робимо історію. Однак варто схилитися перед її величчю.

* Йшли на нас тевтони, готи —	Розчиняєм куті брами
Падали світи.	В Україну ми...
Розбивали гори, доти	Мальви, точені вітрами,
Бронь, вогонь, дроти.	Амфори, громи...

24 січня. * Битви на Дніпропетровщині...

Через кілька століть ця врожайна земля знову скроплюється кров'ю битв... Ступаєш її широкими благодатними просторами й у вирі сьогоднішності відчуваєш, вловлюєш туге, густе дихання лютих січ минувшини... Базавлуцька Січ, Жовті Води, Хортиця, Чортомлик... Все — назви, що багато говорять серцю українця. Не панувати тут тевтону! Сяяти тут райдугам і Дніпрельстанам...

27—28 січня. * Сім'я...

І коли почую: грає чудова музика чи співає голос чудовий, — то все те мені здається, що чую мову мого народу — чисту і прозору, прекрасну і досконалу, неперевершену в своїй глибині...

29 січня. * У дворі (в грудні 1943 року) жив іспанець-партизан (із загону Попудренка).

* ...Йшли в дороги пліч-о-пліч
В імлю непройдених сторіч.
Що ждало їх, що ждало їх?
Чи честь-хвала, чи вітру сміх?
Чи супротивний шум дерев,
Чи милих клич, чи бурі рев?
Але їх шлях не долі був:
Він вгору вів — на боротьбу,
І над рядами стяг горів
Зірками тисячі вогнів.
Іх шлях — це людства добра честь,
Іх шлях — вперед, без перехресть,
Без ниці думних роздоріж,—
І сам народ святив ім ніж,
Сльозами, горем матерів,
Гарячим криком... Помсти крів
По них сукривцею текла,
Згрозила їх, вогонь дала...

28, 29, 30, 31 січня, 1, 2 лютого — всі дні відлига, мокрі метелиці... Ждемо з Трипільським льотної погоди.

3—7 лютого. В дорозі (потягом) до Києва..

5 лютого. Погода на місяць раніше. Сніг лежить тільки в ярах та кюветах доріг. Ходять моторошні тумани...

6 лютого. Стоянка на 52-й верстві...

7 лютого. Пішки через Дарницю на Київ...

Київ... Таким я його ще не бачив... Древній, сидий...

Ленінська вулиця. У «Роліті».

12—13 лютого. Київ. Вечір віршів Дмитерка й Малишка...

Ні, не треба з самоцвітів:	А по ньому, гай, по ньому —
Ми щоліта з квітів	Блискавиць та грому.
Витчем, витешем країну —	Шати будем вишивати,
Щастя-Україну.	Нитку-злотку брати,
Єсть у нас всього доволі —	Україну, Україну
Єсть безмежжя в полі,	Спишем — не впізнати!

Ранком морозець, а під вечір — слякотнява жахна...

* І здавалось: ласки стільки,
Стільки тих долонь...
...Де був сад — там мертва гілка,
Внів все вогонь...

Та ніяка сила вража
Дух паш не пірве.
Не вмира коріння наше —
Сад паш оживе!

20 лютого. Ранок. «Дугласом» на Харків.

У Харкові. Підготування до від'їзду.

21—25 лютого. Харків. Пакування та турбота з від'їздом.

27 лютого. Київ. Оселяю кухню.

28, 29 лютого. Перші труднощі на квартирі. З усього лишився один цвях. У дні миру, в якомусь році я сам його забивав.

1 березня. Туман. Іван Ле приїхав з Городища.

Одержав у Шеремета чемодан. Рукописів — нуль цілих, хрін десятих...

2 березня. Прибирають Хрещатик. Вулицями Києва проходить весна.

3 березня. Базар. У льохах великого будинку знайдено вугілля. Жителі околишніх вулиць кинулись туди за паливом.

12 березня. Збори письменників. Бажан, Корнійчук, Тичина, Рильський, Литвин...

То попелом, то вітерцем,
То благовісною зорею —
Перед моїм вона лицем,
А я щоденно перед нею.

То синь-вогнем горюч-трави,
То жита колосом гарячим
Встає з пожарищ степових,
Вся в сивих блискавках пеначе.

І тільки в красец, в дивен час
На спокій райдугами вшита,
Вся в граї чар, в ясі окрас,
В піснях на радість перелита,

Як серце радує, встеля
Квітками гори та долини,—
Оце вона — моя земля
З ім'ям священним — Україна!

14 березня. День народження сестри Дуні. Хороша вона в мене. Печальниця і страдниця. Мужа вбито. Були діти — в полон узято...

15 березня. * Що загинуло з моїх рукописів:

- 1) Книга-записник нотаток (сіра); родова: мати, батько, брати, баба, Заочіпське;
- 2) Книга-записник (червона коленкорова обкладинка) — багато записів та історичних прислів'їв;
- 3) Кишеньковий записник червоного кольору (з'їзд ВЛКСМ, колгосни, 1936 рік, Заочіпське);
- 4) Кишенькові записи (кольору слонової кості);
- 5) Папка (велика) — багацько нумерованих сторінок — матеріал до прозового роману (імена, прізвища, колізії, назви сіл, міст, Кубеляки, Верхньодніпровськ);
- 6) Два маленьких записники з числа дванадцяти — за 1940 рік;
- 7) Записник нотаток з життя єврейського містечка;
- 8) Збірник віршів недрукованих;
- 9) Записник 1932—1934 рр. (різні записи, вірші, гуморески);
- 10) Кишеньковий (маленький) записник 1930 року (Єсептуки)...
- 11) Книжечка № 1 за 1944 рік (з дротяною спинкою);
- 12) Щоденник кременчуцьких записок (на мосту «Шести»);
- 13) Чорновик — варіанти поеми «Шість»;
- 14) Переклад «Кому на Русі жить хорошо?»;
- 15) Ще були прислів'я з моїми коментарями (багато з Даля, з українських словників)...
- 19) Записки мовні (готування до наукової доповіді);
- 20) Записки з історії заселення України.

* Найдорожче, найліпше, в ціні найцінніше,—
Чом загинуло ти? як загинуло ти?

В серце сгукає квіт обгорілої вишні,
Білогрім'я печалі гуде з чорноти.
Як в туманах дрімливих, і думу, і сон мені
Розпач серце і душу розриває вщерть.
І, здається, ловлю я, мов ластівка, промені,
Над горами Дніпра відчуваючи холоду смерть...
...Як Славута-Дніпро, з безконечності плинуло
Різномірне і барвне на колір, на смак...
Що було і жило, що навіки загинуло —
Не складеш, не обчислиш ніяк...

16 березня. * І думки мої — роями, болісно...

Ще що загинуло:

1) Комплект журналу «Робота» — орган ЦК ЛКСМУ (1922—1924 рр.);

2) Комплект газети «Червоний юнак» (орган ЦК ЛКСМУ) — період полтавсько-харківський — 1922—1925 рр.;

3) Перші видання комсомолу України українською і російською мовами;

4) Чотири папки великих вирізок по радянському будівництву за роки 1925—1941...

18 березня. Запропоновано виїхати редактором газети в Чернівці... Не хочу.

Іду згори вулицею Енгельса. Ліс руїн згори вниз до Хрещатика і далі на гору. Уявляю древні лісові нетрища...

Події на фронті. Готуюсь до від'їзду.

23 березня. Знову не виїхав. Лука¹ лається, аж переривається. А багнища невилазні. Куди — в порваних чоботях?

Поки що блаженствую на старій квартирі, при каганці переглядаю папірці...

24—27 березня. Готуюсь...

І знову в путь-доріженьку
На хвилі, на весло...
Чорнява скаже: лишенько!
Русява: повезло...

¹ Виїхав з Києва...

28 березня. Цього року побачив перші борозни...

За Полтавою проїхав Іскрівку. Тут сорок першого року загинув Чайка...

Повалене, разом із стовпом, лежало пасмо дроту...

Іду в глибокий тил, у Харків.

---

¹ Йдеться про Л. Х. Паламарчука, редактора «Радянської України».

Посічено посадки, в гущавині — бліндажі. Кілька місяців тому тут вищали осколки снарядів...

Вечір. Пізно. Харків. Будинок «Слово».

28 березня. Харківські справи. Вдень іду побіля колишньої редакції «Радянського села». З військовою торбою на вокзал. Одвалено ріг будинку — рана...

Так змінюються покоління, люди і красвиди...

1 квітня. * Південні степи України — могутні, як стихія, просторі і вільні, як море.

Від Північного Бугу до шумливого Дністра йдуть синючі хвилі рівнин, які носили на своїх валах велике плодороддя.

Зараз тут пишеться славетна сторінка історії, йде розплата тим, хто намислив загарбати край вільних пісень і яскравих зір, намислив сплюндрувати, онімечити його...

Води Південного Бугу хлюпочуть уже за нашою спиною. Він шумливо, по-весняному котить свої хвилі, мовби ставши дивовижним виразником великої радості самої природи, початком її нового життя.

Цієї холодної весни бійцям нема часу затримуватися біля берегів наймальовничіших рік та річок, до яких вони ще нещодавно рвалися. Бо попереду стільки роботи!

Як ніколи, вдень і вночі доводиться їм перебувати в безперервній дії, в безперервному переслідуванні ворога.

Давно відомо, що тать, чи злодій, чи бандюга втікає під прикриттям темряви, ночі, під прикриттям негоди, в дощ, туман, розпутицю...

Залишаючи сильні ар'єргарди на проміжних рубежах, банди Гітлера і Антонеску, перемелюючи ногами, колесами й гусеницями важке місиво густого степового чорнозему, щосили намагаються відірватися від наших наступаючих частин і втекти в темінь ночі, в серпанки приморських туманів. Але розбиті вщент на основних напрямках, збиті нашими гвардійцями з могутніх, задалегідь укріплених рубежів, вони вже не можуть утекти так, як би їм того хотілося. Ворог у паніці. Велика кількість знищених фашистів, кинута ворогом і захоплена нами техніка — все це свідчить про сам характер відступу загарбників.

Їм не допомагають ні мряки, ні туман, ні весняна грязюка.

Якщо сказати, що наші частини переслідують ворога по п'ятах, то це буде не зовсім точно. Ворога не тільки переслідують — його ще й заганяють у капкан і знищують.

На чорних березневих шляхах Півдня застряли сотні й тисячі автомашин, гармат, валяються скошені нашими автоматниками гітлерівці, бредуть полонені. Багато зроблено

у справі розгрому фашистських частин нашими так званими групами переслідування — рухливими, стрімкими і зухвалими.

На одній з ділянок, готуючись до відступу, фашистське командування розраховувало зняти свої передові частини і відірватися від наших військ. Спочатку мінометні та артилерійські частини ворога відкрили інтенсивний і тривалий вогонь. Під ніч вогонь став слабнути. Стало ясно, що ворог відходить...

Старший лейтенант Плотников першим підняв свій підрозділ в атаку. Фашисти, скуті по руках і ногах бездоріжжям, рухалися колонами, не маючи можливості розгорнути свої порядки до бою. Наші підрозділи з ходу розгромили першу колону і стрімко рушили вперед. В паніці, кидаючи зброю, фашисти почали втікати. Тоді наше командування кинуло вперед загони переслідування з автоматників та кіннотників, водночас перерізавши ворогові шляхи відступу. Цілковитою несподіванкою для відступаючих була поява на їхніх флангах невеликих радянських вогневих груп, які збивали ворога нищівним кинджальним вогнем, громили частини прикриття і ар'єргарди.

Одна з відступаючих фашистських груп після тривалого маршу зупинилася на короткочасний відпочинок. На всіх підступах до місця зупинки фашисти виставили охорончі заслони. Капітан Чуправа наказав невеликій групі свого підрозділу розпочати бій з фронту, а сам тим часом основні сили повів в обхід... Важкі степові шляхи навесні. Здавалося — по цьому абсолютному бездоріжжю здійснити блискавичний стрибок неможливо. Та незабаром бійці капітана Чуправи атакували фашистів з флангів. Гітлерівців приголомшив несподіваний удар, вони не зуміли розгорнути свої сили для бою і в паніці кинулися врозтіч. Не припиняючи бою з одиночними автоматниками, які засіли, капітан Чуправа швидко кинув уперед групу переслідування. Одна з таких груп на чолі з старшиною Годяницьким наддогнала фашистський штаб і розгромила його.

Розпиматованими рештками ворожої техніки усяні степи нашого Півдня.

Особливо відчутних ударів по фашистах завдають гвардійці, які не дають ворогові опам'ятатися, забрати техніку. Сьогодні гвардійці на плечах супротивника увірвалися на одну з залізничних станцій і захопили великі трофеї. Вони відрізали шлях великим ешелонам з військовим спорядженням,

І вдень, і вночі, нарощуючи силу ударів, рухаються наші частини вперед. Вогонь баталій переноситься все далі на захід.

Переслідуваний ворог тікає...

Сніданок на базарі в Долгінцево. Кривий Ріг.

* Здається мені: я побував коло тої листатої зорі, мов постояв під моїм улюбленим деревом. І щось шуміло так само і пахло так само.

Зупинився на квартирі у однієї старої польки.

Марія Турчинська (89 років). Чоловік — латиш Едуард, дорожній майстер. Жили хороше — дім, льодник, корови. Батько — директор інституту благородних дівиць у Варшаві — помер від розриву серця.

Одна з польок-вихованок намалювала червоним олівцем вуса цареві. Негайно донесли, і директора заарештували. Потім випустили, а він не зніс «такого позора» і помер від розриву серця.

Іспанія, Китай, Галичина, Іран... Всі простори світу прийняли в свої обійми багатий (сімнадцять дівок!) гурт її сестер, і так само розійшовся по широких долинах світу і не менш багатий врожай її дочок (дванадцять; є тут Індія, Америка, Туреччина...)

Це була буржуазна верства вірнопідданих цареві поляків — за мастки, за добрі посади, за цензи, за чини, за титули, за хрести і ордени.

Вони бажали кращого в близькому і не розуміли, та й не хотіли розуміти далекого.

Польсько-українсько-руська мова — домішка кількох німецьких слів. Далеко відійшла від польської мови, проте трапляються окремі слова, характерність вимови та наголосів.

...Килим «Марія-мати». Тільки він висів серед пилу... Мене привернула картка «пишного входу короля до Варшави», потім зображення костюлу. Я не знав історії Польщі, але я відчув, що тут мешкає її старий романтик... (Це — її слова).

...12-літня Лора — чарівний осколок колись могутніх родів польського панства, що знало блискучі мисливські заїзди в пущах на Волині, барвний Краків, мов весілля, бучні бенкети панства, непримиримі війни сусідів...

У мужа пані Марії лишився масток під Ковно... Там і прожила: гості були часто — то чийсь день янгола, то маскарад... Піаніно грає, молодь танцює, старі в преферанс грають...

— Тих, що сватів засилали, було в мене біля тридцяти.
А вибрала вже не молодого...

— Коли зацвітуть усі кольори, — а кольори, сину, більш люблять землю, — коли ж і з'являться райдугами в небі, то тільки як віддзеркалення земних контрастів. Запам'ятай це...

2 квітня. Вночі пройшов дощ. Перший день весни. Південний вітер. Сонце. Кривий Ріг — невилазні багнища...

Я не раз був край смерті порога,
І трусяться в житті — не мені.
І нехай хоч якою грозиться облога —
Я живу, я їду,
себто — я на війні!

Подорож у Долгінцево на вузол зв'язку. Збудоване німцями шосе Кривий Ріг — Дніпропетровськ. Багнища на вулицях Долгінцева.

Степове кладовище — ні берізки, ні ялини; тільки неба, простору, вітру — океан...

При дорозі — недоламана акаційка. На її гілочках брилять вітри степу. Сидить жінка, коло неї на клучках — весь скарб її життя. Ні сина, ні мужа, ні діток, ні хати, ні здоров'я... А жити треба!

Поранену кобилчину в якомусь візку веде-тягне за оривок хлопчина. Візок підпихають душ одинадцять дівчорі — всі в лахміттях, і від того їх здається ще більше... І здається: вони підпихають і кобилчину, і візок разом... Це — сім'я, що вціліла...

У центрі міста — в одному з клубів — церква. Сьогодні б'ють у дзвони... Та коли б у дзвони — ще б нічого, а то завивають якісь брязкотала — противно й огидно...

На селі вціліла одна корова. Замішаною пареною глиною обмазували живіт корові, об'язували лантухом череву. І так — поки не пішли німці...

4 квітня. На ранок — сніг, холоднеча, розвезені знову дороги. Коли така весна, я пригадую Кундзіча і його «Де-факто» (опис такої весни українського Поділля).

Знову їздив у Долгінцево на вузол зв'язку, возив чергові матеріали.

Все Долгінцево в садах...

5 квітня. Наказ про взяття Роздільної. Оточуємо Одесу...

6 квітня. Погода та ж...

— А колись було, — каже бабуся Марія, — в цей час (завтра — благовіщення) корови з поля йшли повними — молока приносили по відру...

Матеріал, який з такими труднощами видобував, над яким працював, не пощастило передати. Вузол зв'язку передислокувався. Виїхати нема можливості... З горя пішов на квартиру і читав подорожні поеції Пушкіна...

Вечері в темряві співав. Моїми слухачами були бабуля (89 років) Марія Євстахіївна та дванадцятирічна Лора...

7 квітня. Йду на КПП — їхати на Миколаїв попутними...

Чорний день...

...Всю дорогу бив дощ і вітер. Ледь дістався до Казанки. Ночівля у помпотеха...

Казанка. Вулиці спалених машин. Танковий бій під Казанкою.

8 квітня. Попутною на Новий Буг (з артилеристами). Штабелі трофейних артснарядів коло Нової Одеси. Ніч дороги в товарному вагоні (після коней).

* Польова пошта 70180 — в батальйоні 67 Героїв...

«Для майора Катанова. Клятва. Мы, бойцы и офицеры, моряки отряда Ольшанского, клянемся перед Родиной, что за наш любимый Николаев будем драться до последней капли крови, не жалея жизни».

Текст присяги — в одному реченні.

Висадилися вони з моря 26 березня, тринадцять днів тому. Росіяни: Коновалов, Медведєв, Павлов, Говорухін, Голєнєв, українці: Індик, Лютий, Ковтун, Пархомчук, Шпак, азербайджанець Мамедов, татарин Хамирдінов, адигеєць Чуц та інші...

9 квітня. Сонце. Весняний ранок. Попутною — в Миколаїв... Тягнуться тили...

* Миколаїв... На розі Херсонської та Радянської — гестапівці вішали по 15—20 душ.

Страшне місце в Миколаєві — це два будинки на Потьомкінській вулиці: катівні гестапо.

У колишньому морському госпіталі — німецькі концтабори — зганяли мирних людей, червоноармійців, евакуйованих. Біля п'яти тисяч трупів закопано в районі Морського госпіталю.

Масове знищення людей у районі аеродрому за Інгульським мостом — розстріляли і закопали у велетенських ямах 25 тисяч людей.

Місяців через три почали відкопувати ями, витягувати трупи, обливати мазутом і спалювати. Над містом висів сморід. (Весна, холод). Потім усіх заложників і в'язнів, які відкопували, так само розстріляли.

Місто боролось. На Північній та Південній верф'ях, де німці намагалися налагодити суднобудування,— постійні диверсії, акти саботажу.

За містом — аеродром. Напали невідомі і спалили сім літаків. Щоночі зникали офіцери й солдати.

Хазяйнування фашистів. Усі можливості для грабунку.

Вивезли обладнання заводів, цінне майно наукових закладів, навіть лікарські рослини миколаївських степів.

Документ: «Берлін, 10 липня 1943 року. Центральне торгове товариство «Ост» пропонує Миколаївській філії вивезти: ягоди, цвіт ромашки, крушинову кору і тмин...»

Коли підходили наші частини, то 24 години роз'їжджала машина по місту і в рупор оголошували: «Той, кого буде виявлено у місті після 4-ї години вечора, буде розстріляний».

Підвали й льохи, підземні ходи й горища стали схованкою для миколаївців... Ось вийшли двоє юнаків — Микола Ключевський і Микола Возняк, колишні учні 31-ї школи. У підземній печері, виритій під будинком, вони просиділи багато днів. Очі сльозяться від денного світла...

Гори руїн — колишній завод «Бормашина», зруйновані Північна й Південна верфі. В останні дні висаджено в повітря млин і маслозавод, макаронну фабрику і електростанцію. Всі центральні квартали міста висаджено в повітря, театри і клуби зруйновано...

...Ходжу по місту в пошуках квартири.

Вузла зв'язку все ще нема.

10 квітня. День весни. Спека. Левада. У майора Катанова. Його розповідь про подвиг десантників-моряків (67). Зустрів знайомого, що приїхав з-під Одеси. Каже:

— Не сьогодні-завтра Одесу буде взято...

Що робити? Як виїхати? Пішки не дійду...

Вузол зв'язку й досі не працює...

Зруйновано велетенський хлібозавод. Ті висять над купою цегли, ті, зірвані, лежать — велетенські казани. Робітники вибирають цеглу...

11 квітня. Кинув к бісу другий ешелон редакції і виїхав до першого. Через Буг. Нова Одеса...

* Одеса — перлина Півдня — знову піднесла над собою червоні прапори: символ життя і свободи.

І, наче в унісон великій людській радості, на Півдні України вперше в цьому році настала чудова весняна погода. Сонце заливає широкі вулиці, проспекти і майдани міста-героя, осяваючи зворушливі картини незабутніх зустрічей визволених людей з бійцями та офіцерами Червоної Армії.

В Одесі, може, як ніде, ці зустрічі особливо бурхливі і радісні, бо серед тих, хто прийшов сьогодні в Одесу, багато таких, хто обороняв її в суворі дні осені два з половиною роки тому. Багатьох героїв оборони пізнають тепер жителі Одеси особисто і з сльозами на очах обіймають і цілують, як найближчих, найрідніших людей після довгої, тяжкої розлуки.

Жива, повна енергії, постає перед очима Одеса. Не скорив її ворог, не знищив. Зустрілися воїни з нею, пройшли її залитими квітневим сонцем вулицями і вже йдуть далі, на захід, уперед — до могутньої слов'янської ріки, до тихого Дунаю...

Передав Паламарчуку матеріали про Одесу...

Переполовинені шпали колій...

12 квітня. Чудесний, безвітряний день весни! Вперше — без теплого одягу! Шляхи висохли. День і ніч ідуть, доганяючи свої частини, відсталі тили, — вантажі, гармати, інтендантства, боєприпаси. То вирветься раптом з-за останньої сільської хати і прокотить греблею гармата, причеплена до «доджа», то з своєрідними пострілами промчить деревня, як циганська таратайка, півторатонка ГАЗ, вирвавшись десь між Кривим Рогом і Казанкою з чорного полону, з непролазних багниць. Весело котить вона тепер сухою, як маслак, дорогою, шофер видивляється в нові, вперше ним бачені, далі, а на машині, що її з горою накладено, співають дівчата з полкових госпчастин...

13 квітня. Переїзд КП на цілу паралель (Нова Одеса — Каторжине).

Гарячий день весни. Кубляться перші весняні дощові хмари.

Дівчата садять півники, матері тужать за доньками, що в проклятій Німеччині...

Це там, де крива шабля Бугу лежить і сяє між степових горбів; де вода солона, а за солодкою їздять за кілька кілометрів; де абрикосові гаї і виноградні гряди за кожною огорожею... Забори тут називають мурами, ворота — брамами. Кам'яні брами із зложеного каменю красиво обмазують глиною — і вхід на подвір'я прикрашають ці споруди. Пейзаж офарблює той рудий камінь, що з нього побудовано всі будівлі, вимощено паркани, колодязі...

14 квітня. На ранок з групою кореспондентів виїхав до Каторжиного. Дорога важка, вибоїста, машини розбиті.

Увечері — зупинка в с. Миколаївка.

15 квітня. Визд з Миколаївки. Хати, що нагадують схід України. Без стелі, мазаний дах, сволоки...

Кореспондентські «лайби» (авто) ледь сунуть. Вони переповнені. Чого тут тільки нема? І задрипані кожухи, не здані ще в АХО¹, італійські трофейні акумулятори «Volta», і порожні німецькі каністри для бензину, і важка апаратура фотокореспондентів, і блощиці усіх південних містечок... Чого тут нема?! А найбільше — багна південних весняних шляхів...

Проїздимо вулицями сіл. Мов віспа вкрила білі стіни хат — сліди осколків та куль недавніх боїв. Це — рисунок війни.

Над шляхом сидить дитинча в шапці Антонескового вояки. Дитинча не ворухнеться, бо шапка своєю вагою пригинає до землі. Шапка більша за дитину...

Прибули в Каторжине. Пошуки квартири. Як завжди, все вже зайнято.

16 квітня. Сплю в порожній хаті на двох ослонах. Постеля за солдатською примовкою:

- Що в головах?
- Шинеля...
- Що постелив?
- Шинелю...
- Чим укрився?
- Шинелею...
- Скільки ж їх у тебе?
- Одна...

Написав і відіслав до редакції «Радянської України» кореспонденцію... Йдучи до вузла зв'язку, частково оглянув село. Величезне, розкидане болгарське село.

17 квітня. Чудесний день весни. Десь у глибині блакиті — протиборство літаків: доходять відгуки пострілів.

День пролежав на становищі старого-хворого... Німецький пірат на очах спалив два У-2...

На фронтах порівняне затишшя. Здається — початок готувань до походу в Молдавію й далі... Більшість кореспондентів виїхала в Одесу на прогулянку...

«Что за вечер в степи молдаванской...»²

Та вечірня малиновість,
Що із хвиль дністрових...
Скільки лиха, скільки крові...

В Криму, здається, йде до завершення. Сьогодні взято все Південне узбережжя. Лишився Севастополь...

¹ Адміністративно-господарський відділ.

² Рядок з пісні О. Вертинського.

18 квітня. З жахом дізнався, що не працює телеграф і що моя кореспонденція за 15 квітня досі лежить. Завтра обіцяють відправити на Москву літаком. А як ізвідти до Києва?!

Обійшов якусь частину Каторжиного — це велетенське село розкидане окремими гніздами по розливах вузького Куяльника... А власне, кілька сіл... Що вразило зір? Кілька турецьких мостів (напівзруйнованих німцями), лишки старовинної церкви (з-за турецьких часів, як оповідають старі болгари) на узгір'ї з білого каменю, своєрідне, східного кшталту кладовище.

Болгари — хороший народ. Я мав за щастя познайомитися тут, у Каторжиному, з представниками народу. Першою моєю знайомою стала бабуля Попова (прізвищ Попов, Стоянов, Кіров та їм подібних багато)...

...Сьогодні знову «месер» (очевидно, той самий!) спалив одного У-2...

* Каторжине...

Румуни принесли свої назви. Примарія (сільуправа) з примаром. Примаром став зісланий колись куркуль Стоянов.

Що ж лишилось? Велике кладовище румунських солдатів та стільки ж їх «лицарських» касок, охрещених у народі за оригінальну форму: «Здрастуй, Крим,— прощай, Крим!»

По колгоспних дворищах, на майданах — скрізь розсіпані лати ячменю і кукурудзи: відступаючи, німці й румуни годували своїх коней, відбираючи останній хліб у колгоспників. Але згодували лише одну соту забраного, решту розвіювали по землі, втоптували у весняні калюжі, перебарлюжували колесами возів і машин...

* ...І на схід аж десь під саме сонце розлилася по безводних, обвітраних степах краю, грає від самого Дунаю по всіх узбережжях морів Чорного й Азовського, увійшла під самі тіні Прометеевих скель — і все тисячами говірок українська мова! І всюди вона — тільки хвилі, тільки незчисленна гра райдуг з глибин єдиного моря — духу народного. І буде звучати вічне: «Не хилися, явороньку, ти ще зелененький, не журися, козаченьку, ти ще молоденький...»

19 квітня. Зима була сирітською — якого ж біса весна диявольська?! Дме неймовірно холодний вітер. Весна маскується під осінь. Сунуть холодні хмари...

Закінчив «Блукаючі зорі» Шолом-Алейхема...

20 квітня. Бабуля, що вчора благала сонця, а сьогодні — ба! — вже в холодочок ховається!

М'який, тихий день, чути одуда й артилерію... От-от бризнуть цвітінням жерделі!..

21 квітня. Оповідання Чехова. З Одеси прибув Володимир Лясковський...

Сьогодні ходив поза Каторжиним. Які ще й на сьогодні безконечні степові простори! І могили на овидах — так само, як на Запоріжжі! Тут десь тікали чи скакали на конях Мазепа з Карлом. Тут же пройшли за німцями й румунами всі зрадники нашого часу...

22 квітня. Крапле дощик. Всю ніч у бік Бендер били гармати, на обрії в ту ж сторону палали храми...

Цвітуть жерделі — шалено, пристрасно, без компромісів з прохолодою...

23 квітня. Зранку — великий дощ. Напі вдарили на Ізмаїл...

Що за край! Як можна в ці дні не бачити вербових котиків?!

24 квітня. Ластівки. Точить ревматизм мої маслаки. Розмова двох болгарок за дверима нагадує двох ластівок на даху — щебечуть...

Сидів, працював. У сінях стара збиралась на гробки. «Сьогодні поминальний понеділок».

Надворі густо цвіли жерделі, вже пробігали перші хвили по цьогорічній траві...

25 квітня. Лютий жаркий вітер удень. Такий же лютий, але вже холодний — надвечір...

Що мені душу безжалюбно гнітить?
Болі? Хвороби? Неволі листи?
Милих, коханих розплетені коси,
Сестер-полтавок несплакани сльози?

Що мені душу безжалісно рве?
Що на кривавії змаги зове?
Матері туга удень і вночі?
Крики сполохані з ярищ сичів?

Що мені спокою, сну не дає,
Хугою злою й холодною б'є?
Що мені серце на два розрива?
Скажуть дороги чи скаже трава?

Сам собі, друзі, я сам відповім...

28 квітня. Одцвітають жерделі. Багато дощу, вологи. Дороги знов розмокли.

Тут я не бачу квіток коло хат — традиційних мальв, жоржин, нагідок...

Тут, і в болгарів, крім прізвищ,— ще й по-вуличному ирозивають. Мої господарі, наприклад,— Ялови...

На терені священних місць
Під вічним небом Запоріжжя
Пишу тобі послання-лист,
Поки ще кров чорнила свіжа,

Поки ще вглиб не одійшли
Могили, зорані навіки,
Поки течуть до моря ріки
І пам'ять літ несуть з імлі...

29 квітня. Світлий день. Сонця — злива... Земля ходить ходором — б'є артилерія. Все ще — Бендери...

1 травня. Розверзлися небеса. Свято справляв з групою офіцерів. Лист батькам...

2 травня. У болгарів тут корову ласкаво кличуть: мань-мань,— як і у нас, у Заочіпському...

Над кладовищем чужинців шумить вітер негоди...

* «Твоя історія». Цикл лекцій моїм дітям...

— Сину мій, ходім сьогодні з дому в степ, за околиці, зійдемо там на сиву могилу, я розповім тобі її історію — і з того почнемо наш спільний похід у віки і в роки, за далекі сині тумани минувшини, пройдемо дорогами з народами, подивимось на живу правду наших предків, усе побачимо і про все дізнаємось, а чого не дізнаємось — догадаємось...

...Савур-могила. Солоні вітри Азова.

Її історія, її легенда; ті віки й народи. Ворота із Азії в Європу: угри, булгари, слов'яни. Відносно панування поляків («од можа до можа»), турків, Литви... Полишки в побуті, звичаях, у піснях. Договори й дійсність. Мовні коріння слов'янської єдності.

Народи, знахідки. Археологічні розкопки. Тодішня одіж. Колиска степовика. Степові баби. Могили пізнішої і древньої історії.

...Дунай і за Дунаєм. Простори — і перші прояви державності. Київ. Дніпро.

Царгород. Київська Русь. Запоріжжя...

* Скарби матірної мови — невичерпні джерела для подальшого розвитку мови. Полтавщина — гніздо мови. Ворскла, Псьол, Сула, Оріль — ріки, звідки вітри історії рознесли мовне звучання наших предків на береги Чорномор'я, на Кубань, на прибузькі степи, на Запоріжжя, в дунайські гірла.

Самара-ріка стала добрим схоронищем мови предків-степовиків, полинної мови запорожців (приправленої во-яцькою специфікою). Азія своїми вітрами полоще її східні узорі, і вітер Адріатики з-за гір ласкає своїми повівами її краї над ковбанями Тиси...

Українська мова тяжить до афористичності. Відтінок легкої іронії. Роздумування. Поважність. Одстоювання формулювань. Висміювання багатослів'я, швидкомовності, легкомовності (пустомельства)...

Батькова мова говорила мені про давні, але сталі зв'язки з татарами-сусідами. Кишло, бурун, куль, карá, байдак, байдикування, гирло, яр — це тільки мала частина щоденної мови сім'ї...

3 травня. На передовій — затишшя. Ночами на шляхах гуркіт, що нагадує такий самий гуркіт такої ж весни минулого року там, за Дінцем (Лозно-Олександрівка).

4 травня. День — перед Днем преси. Ливув дощ. Холодний, великий вітер. Група з «Советского воина» приїхала по нагороди (ночувала у мене).

5 травня. День преси. Згадую День преси минулого року. Взагалі чомусь усе частіше й частіше згадую торішню весну...

Взявся за статтю «Падіння Трансністрії». Кинув. Пізно увечері листоноша приніс купу газет. Кілька номерів «Радянської України». У двох — мої матеріали. Читати не можу — незадоволений...

6 травня. На наше лихо — холод та вітер. У садах окреслюється неврожай фруктів (зокрема жерделів). По-старому приходять Телепін¹ з оперативки з стереотипною фразою: «Нічого нового».

7 травня. Знов опівночі — температура, потіння.

Всі московські газети («Правду», «Известия», «Красную звезду», «Комсомолку») одержуємо в день їх виходу (того ж дня). Приносить красень узбек з постійною усмішкою — як вранішнє сонце сходу...

Зараз — ніч. Знову, як і в ту ніч, почався неймовірний скрегіт заліза — то сунуть танки. Скоро закінчиться і мій спокій і відійдуть часи роздумувань...

8 травня. Зацвіли яблуні та груші. В долинах — немов вази з найніжнішої порцеляни — стоять абрикоси в цвіту...

Їздив до Ростовцева за картами. Узняв п'ятикілометровку. «Ізмаїл», «Будапешт» та ін...

* У темряві на краю вулиці співали. То співувалася батарея. Багато було дечого невід, — та все ж, видно, цього вечора всім хотілося співати, всі тягли. Мені подобалася ця дружність, і, коли я повертався назад, «Галя» вже виходила непогано.

---

¹ М. Телепін — журналіст, кореспондент Радінформбюро.

...«Галя» — тому її й співають, що там багато правди в її словах, тому й тужать, що там сказано:

Підманули Галю,
Забрали з собою...

І не один козак, її співаючи, думами переносився в своє далеке село, згадуючи свою дружину, свою сестру, свою наречену...

9 травня. * Вона — як та абрикоска, яку я колись бачив на війні, розквітла, та й тільки, а листу не дала. (На порозі моєї хати в Каторжиному).

Важко мені — давить груди. Ходив до лікаря — не застав. У голові шуму — як у сосновому лісі при осінньому вітрі...

11 травня. У лікаря. І знову, як і завжди, легені ні при чому, винне серце...

Підіймаються хвильні південні трави...

Люті бої на плацдармі, що в напрямі на Кишинів...

* Зеленим килимом розіслалась трава, тільки на всьому полі одна чорніла латка, нічого не зійшло, тут тої осені горіло вогнище...

13 травня. Виїздимо до Одеси. Хаджібейський лиман. Вишневий густоцвіт...

* Шум весни, весняний шум у лісі, на степу — скрізь він різко окреслений і не той, аніж шум осінній, шум осені. Коли б я був сліпий, не знав навіть доби року, я б розрізнув той шум, впізнав його...

* ...Виноградарі і гуртоправи, рибалки й землероби, золоті руки ваші трудом позначені, і меч наш і куля наша не зменшили їх величі...

* Как часто их серпы златую ниву жали
И плуг их побеждал упорные поля,
Как часто их секир дубравы трепетали
И потом их лица кропилася земля!

(В. А. Жуковський)

18—20 травня. У порту ще горить пшениця. Звідти чадить дим. Приморський бульвар у цвіті каштанів...

* Я сидів у Ольги. Вбігає її маленький синок.

— Мамо, — каже, — я тобі зараз розповім щось страшне... В під'їзд нашого дворища заходить якийсь чорний, худий, запилений військовий. Підходить до дверей і питає: «А де тут Альбертони живуть?» А потім побачив пса, — знаєш, що в Альбертонів був, — та до того пса,

кличе його. Як кинеться пес на військового, мало не вхопив його, гавкав. Тоді військовий заплакав: уже старий він, каже, і пес не впізнав...

(А всю сім'ю його розстріляно...)

* Слобожанські волошки в задумі колись
Мене отуманили дивно.
Чотири хмарини над ними зійшлись,
Над полем чотири хмарини.

— Скажіть нам, скажіть нам, — волошки до хмар, —
Чом, сестри, ви сумом повиті? —
Питались і клали свій сум на вітвар,
Що визрів, що вистояв в житі...

Я слухав розмову — і серце мені
У груди, як вигроми, било,
Я слухав розмову — і десь вдалині
Всі вихором думи кружило.

Чи я повернуся, чи я не дійду,
Чи вічно в долині не встану
І в чорну, криваву, бентежну війну
Прийму і не винесу рану?

Не плачте над трупом холодним моїм,
Чотири хмарини печальні, —
Я встану, як воєн розвіється дим
І зникне за обрії дальні.

Я встану, іще оживу я стократ,
Бо знайте: мене не убито, —
Бо житиме пісня і гордий народ,
І житиме поле і жито...

* У Великому Куяльнику липається з весни води стільки, скільки треба, щоб напоїти очерети, що люблять вологу. У літні місяці води у Великому Куяльнику ніхто не бачив. Отже, і про такі речі, як човни, сіті, ятери, тут тільки добрий спомин...

Не чужинська земля полонила мене,
Не квіток її мружені зваби,
Полонили мене своїм тихим вогнем
Українського степу едваби...

21 травня. Виїзд з Одеси. Село Протопопівка — коло лиману.

Плескуваті дахи. Хата прохолодна влітку, затишна від степових вітрів узимку. Відсутність лісу — нема товстого різьбленого сволока, дубових луток, одвірків... Влітку зелена трава степів з горбів переходить на дахи. Прозедень

стін, бува кіновар. Багато дахів черепичних. Окремі населені пункти дають малюнок балкано-турецьких краєвидів...

24 травня. З газет. У Румунії паніка. Дороги забито біженцями, серед яких багато німців, що тікають з України...

30 травня. «Советский воин» почав друкувати румунсько-російський розмовник. Костя Токарев (козак) каже: «Начнется гутор...» Він з крайніх північно-західних козачих оселень на Воронежчині...

31 травня. Зараз тут високі трави по степах. Сріблом грає тирса. Повно маків. Корови ходять повні.

Бої на правобережних плацдармах.

1 червня. Знову Прохорівка. Яновка. Остання в окремих кварталах нагадує Ташкент — його старе місто. Ті ж паркани, дахи...

Коли йдеш увечері, такий хороший вечірній степ... Великі вечірні тіні в ярах...

Надворі вже спека.

Пізно увечері десь гримить гроза. Гарматні вигроми зливаються з грозовими розрядами...

6 червня. Ранком зібралися до Одеси. Звичайна автоісторія — «татра» поламалась...

Високо в хмарах пролетіла з-над Дунаю група «фортець»...

Лясковський виїхав на Одесу. Йдемо з Кірсановим¹ з їдальні, обмінюємось думками з приводу повідомлення про висадку союзників на півночі Франції². Кірсанов:

— Ходімо поспимо з цього приводу... Вони до цього часу набиралися сил, а ми діяли... Пора...

* *8 червня.* За мурами витоптаного, просохлого стежкою ішли солдати. Видно було їхні шоломи, шинелі в скатках, та — невидні — дзеленчали котелки...

* Ніч. Пішов дощ. Усі одесити ринули до ринв. По воду. У місті стало шумно, як удень. Блискавки...

* У ці роки Україна не мала немовлят. Колиски були порожні...

9 червня. Ніч. Феєрія над Одесою. Вогні зеніток та проміння прожекторів. Мертві лимани.

10 червня. Повернення до Каторжиного. Іван Ле приїхав з Києва. Вісті... Записка Жураховича.

* Вже он яку жінку, яку дівчину зустрічаємо ми в жахних строях. Позбавлене німцями будь-якої можливості

¹ Журналіст з Москви.

² 6 червня 1944 р. англо-американські війська розпочали Нормандську десантну операцію, відкривши другий фронт у Європі.

придбати матерії для одягу, наше жіноцтво обносилося до рубця. І ось прокотився фронт через усю землю українську, — і єдина матерія, що лишилася від утікаючих німців, — це маскувальний матеріал...

Жіноцтво, красо України, де твої запаски, вишиті сорочки, стьожки дівочі, — де ви?!

* Я знаю, що вже не воскресну...
Та знаю — розійдеться тінь.
У темну розверзenu бездну,
У зоряну височинь
Впаду, розлечусь над світами,
Розсіюсь на сивий полин
І так, розійшовшись, розтану
У вічнім диханні долин...

Намагаюся відправити машину до Каракаша. Іван Ле виїхав до Одеси. Трипільський зник...

12 червня. Більше зайнятий дзвінками (щодо машини). Велика спека...* Телеграма від Паламарчука: «Наближаються роковини початку війни. Надішліть нарис — тема: зрілість воїна. Про офіцера, що перебуває на фронті від перших днів. Використовуйте всі засоби для поліпшення зв'язку. Газета потребує матеріалів...»

13 червня. Виїздили в Яновку. Невдало. Генерал¹ хворий...

14 червня. Знову — Яновка. Перепустку одержано...

Ночую на сіні в степу... Ніч... Віз наді мною... Бессарабське небо...

15—17 червня. Виїхав на Одесу... Моя машина все ще стоїть без руху в цеху. Іжджу — шукаю для неї передок.

19 червня. Іван Ле — у Красній. На «дачі» у Андрія Трипільського. Випили «зеленої» з наклейкою: «Транснїстрія».

20 червня. Дача Антопеску (Воронцовський палац). Капітан медичної служби Арат Мурадович Караєв. Перекладає своє прізвище та ім'я й по батькові в такий спосіб:

— Караєв — Черный, Арат — Свобода, Мурадович — Желанный...

Звідки походить прізвище Муратов?

...Море. Скелі. Бички. Смуги від хмар...

22 червня. Сьогодні пішов четвертий рік. Пишу про це в Одесі. Ще воюючи...

---

¹ Командуючий 3-м Українським фронтом генерал армії (пізніше — Маршал Радянського Союзу) Ф. І. Толбухін.

Пішов дощ. З моря погнало хмари. Пахне маслина (степові посадки)...

...І прийшов я в цю господу
З схиленим чолом.
Ждав я друзів із походу
За оцим столом.

Не приходили до столу...
Де ж вони були?
Чи на Косовому полі
Впали-полягли?!

Полягли-впали на Косових полях, на Куликових, на Бородінських, при Берестечках нашої Вітчизни мої друзі-приятелі — і Кость Герасименко, і Тихін Анацьїн, і Євген Петров, і десятки, сотні, тисячі....

23 червня. Ніякого матеріалу по редакції не вислав. Виїхав на Яновку — Каторжине. На мотоциклі... Доцвіта бузина...

24 червня. Яновка. Прохорівка. Скрізь говорив про машину — і скрізь безрезультатно... Ні з ким поїхати через медоносні долини в Каторжине (та ще в Новоселисаветівку, Новопетрівку...)

25 червня. * Сизі васильки, пагорбків окраса, — ці скорбні могильні свічі на дванадцяти ставниках. Смутним вогнем палахкотять вони за упокій душ... Низькою стіною понад дорогою став деревій, — здавалося, можна було покотитися по його білій простині... А потім ліг пил фашистського відступу... Нагідка — перебіг од жовтогарячого кольору пекучо-болісної розлуки до жовтавої безнадійності...

* Ці барви тоскної розлуки,
Ці барви скорбного вогню
Мої, мої зірвали руки
В вінках отруйних полину.

Та не тобі їх — в тоскні миті —
Та не тобі я їх віддам...
В тривожнім і пекучим світі
З собою розлучусь я сам.

* Замріла в далині дощовій степова тополя, абрикоса...

* На розлогих улоговинах — фіолетові руна тоскно-блакитних кетягів васильків. На торішніх дорогах — біло-рожевий цвіт березки. Наче жар дозрілого кавуна, цвіте степовий горошок.

Багато голубів. Долина голубів...

* А в проміж зливних смуг зозуля літа щасливії кує...

Мине війна, мине негода,
Але не винен жоден з нас,
Що десь йому заціпить рота...
У передсмертний, скорбний час...

* Сюди б експедицію: 1). літератор (описувач); 2). фотограф; 3). художник (зарисовщик); 4). археолог; 5). етнограф (фольклорист)...

* Вечірні сутінки степу. Військовий візок, а на ньому двоє. Біла кобила не знала, яку велику любов вона везла цією сухою степовою дорогою...

* Починалася ніч. На горби за село вихопився наш мотоцикл. Перший промінь фари. Здалося — густий сніг посивався на нас. То сипалися степові метелики...

27 червня. Одеса. Французький бульвар, 71. Сім'я Стойка.

* Оповідання Стойка (давним-давно українізований нащадок тюркського племені, полишок на великій дорозі булгар за Дунай):

— Сюди приходили полтавці в строки (на Одещину). Полтавці завжди були в ціні, наймалися парами (косар — в'язальниця). В неділю одівалися хороше — все біле, чисте, сорочки вишивані. Красиві всі. І так ішли до церкви. Потім разом — гуртовий обід, потім — шинок, а потім усі разом гуляли, співали. Буває, що регент довго вчить хор, але полтавці без регента, а співали ж...

І закінчив:

— Робили хороше, одівались хороше, гуляли хороше, а співали — ой як хороше!

У плящі докінчувалася зелена, грушева, з новою маркою «Трансністрія». На ній було означено землі між Бугом і Дністром — з старовинними українськими містами Могилевом-Подільським, Балтою і приморським містом Одесою...

Ще Стойко розповідав про жнива: як ідуть косарі (косять полтавці) один за одним і кладуть колосок у колосок, а в'язальниці беруть покіс, і снопи теж колосок до колоска, після того ще грабелями — ні колосини ніде не побачиш...

28 червня. Захворів Андрій Трипільський. День вожуся з ним і біля машини.

* З Києва прибув Лапоногов... В обкомі розповідали нам, як в окупованій Одесі на відкритті будинку розпусти, на піднятті червоного ліхтаря, був присутній високий представник німецької влади. Сам підіймав!

Їхня ідеологія: посвята бардачків, ресторанів у центрі — офіцерського, солдатського, німецького, румунського...

* За війну слово «капут» стало одним з найпопулярніших слів. Принесли фашисти — цим починалося, цим кінчалось...

29 червня. За столом. Працюю. Машина — з передком!!!

30 червня. Готую до Києва хворого Трипільського. Листи Греті, Паламарчукові...

Говорити вмів тільки старшенький — Вася, який зміг назвати своє ім'я та відповісти на запитання, де мама («Пішла по сіно!»), а також на запитання де тато («На війні!»). Представники людського роду тут пересувалися ще засобом «на чотирьох» і далеко відставали в справі саможитності від тварин і птаства...

* — Замір сю долину,— грубо сказав Ганс своєму підлеглому Фріцу Штреке,— вона мені до вподоби, опісля війни цей простір мені якраз знадобиться...

То була широка оскільки улоговина, зелена і пахуча. Починалась вона коло узбережних ожинників і тяглася до старобільських кражів, позначених кількома сивими козацькими могилами, начиненими козацькими кістками...

8 липня. Яновка, Новоєлисаветівка... Нарada військових кореспондентів у відділі агітації і пропаганди. (Савельєв: похід на Балкани, Румунія...) Їхати чи не їхати — все залежить від того, як вирішить Київ...

10 липня. У генерала. Розмова... Готуюсь до Києва, щоб там вирішили мою долю...

11 липня. Ось третій день страшна спека...

12 липня. Приїхав Іван Ле. Розповів про письменницький пленум, про Київ, про сім'ю...

13 липня. В Одесі Олександр Корнійчук, Микола Бажан. Збори інтелігенції міста...

У степах жнива...

Милая, долий ти,—
Вип'ю і піду...
Золотее літо,
Липень на меду...

* А попереду — бої...

Виїхали — я, Акульшин, Телепін — на передній край... Ночівля в редакції газети на сіні під шовковицями... Небо Молдавії...

Тиша на дорогах...

14 липня. На плацдармі. Через Дністер — два містки... Копанки...

У давнього лохвицького друга Гашинського! Зустріч через 22 роки. (Лохвиця... Марія¹... Тютюнова фабрика²...)

Задністряньські сади — абрикоси, яблука, вишні... Генерал... Побут в обороні... Ніч у спогадах... Комарі. Удар малярії...

¹ Героїня пізніше написаної П. Усенком поеми «Спартак».

² Подвиг підпільниць з Кременчуцьких тютюнових фабрик П. Усенко оспівав у поемі «Шість», написаній 1936—1939 рр.

15 липня. Історія з «язиком» Гансом Гебеншрайтом ¹.
Лейтенант Казбек (безпритульний) ².

Виїзд у Тирасполь, далі — на Малаєшти і Плоске (типове руське село — старообрядчеське; діди з бородами, молодайки, колодязі посеред вулиці; повно золотистих дітей...).

Сю ніч — пожежа. Всі носять воду, діти, старі наливають діджки...

16 липня. Виїзд у Новоєлисаветівку і звідти — в Яновку (з Телепінім). Вдруге — виїзд у Яновку о 5-й годині на партбюро. Членські внески... Увечері — додому.

17 липня. Дні літньої спеки. Черкаю віршики. Збираюсь на Київ... З вузла зв'язку хлопці привезли телеграму:

* «Доріжка. Політуправління. Військовому кореспондентові майору Усенку. Організуйте статтю командуючого про битви за визволення Радянської України, про пройдений шлях. Редактор «Радянської України» Паламарчук.

18 липня. Іван Ле. Ад'ютант. Домовились на вечір...

Пішла злива...

Начальник штабу Бірюзов ³. Розмова з нашим старшим...

19 липня. Після дощу. На дорогах калюжі. У степу на узгір'ї (видно з двору) стоять і лежать у кюветах машин... На деякий час замовкли дороги...

О 23-й годині 30 хвилин — на прийомі у командуючого. Ад'ютант — капітан Михайлов...

Генерал армії Федір Іванович Толбухін. Телеграму взяв до рук.

Погодився виступити в «Радянській Україні».

Розмова по статті. Записи в блокноті...

Ніч. Ночівля в Івана Ле.

21 липня. Читаю Лєскова. Дощі зеленять ландшафт. Фрукти... Благословенна місцина — без комарів!

Від генерала про статтю поки що нічого не чути... ⁴

22 липня. Тихий, наповнений спекою і степовим вітерцем день... Вдруге почали цвісти акації...

Бої під Львовом.

---

¹ Історію здобування «язика» П. Усенко описав у нарисі «Біля берегів».

² Під керівництвом лейтенанта Казбека група розвідників здійснила сміливий рейд за Дністер і дістала важливі дані.

³ С. С. Бірюзов — радянський воєначальник, пізніше — Маршал Радянського Союзу, Герой Радянського Союзу.

⁴ П. Усенко зробив начерк статті зі слів Ф. І. Толбухіна і передав йому рукопис для внесення поправок та підпису.

24 липня. Події йдуть шалено. Білорусія. Прибалтика. Польща...

А ми все стоїмо коло Дністра...

Ті ж степові красвиди. Сонце, вітри і грози...

Знову дзвонив Михайлову щодо статті командуючого.

25 липня. * Час степового замертвіння. Одцвіли буйним різноцвітом квіти. Вгасло сине полум'я васильків, оджевірили буркуни. Але поля зелені — перепадали все літо дощі...

Дзвонив Михайлову щодо статті командуючого. Услід мені — телефон з Новоєлисаветівки. Виїхав до Новоєлисаветівки. Добираю матеріал до статті...

26 липня. Знов після сніданку — в Новоєлисаветівку за матеріалами...

* Легіт-вітер, абрикосові гаї,
Синіх барв Молдавії поля.
Де ж мені ви снилися, мої,
Хто ж від мене ваше сонце віддаля?

Де ж мені ви снилися, коли?
І чи сон то був, чи марев дим?
Ні, то дні розлуки чорної були,
То — туман над озером моїм...

Та минулось, одшуміло, одійшло,
Не повернеться ніколи вже назад.
З перемогами нас, рідна, поздоров
І прийми в свій світлий, свій молдавський сад...

27—28 липня. Виїхав до Одеси по бензин. Вранці виїхав назад. Тиша. По обидві сторони лежали великі й чисті, як сине небо, дзеркала лиманів...

* Фронт на Дністрі. Після одного з жорстоких боїв (повернувся з розвідки) Казбек одержав відпустку до Одеси. Костюм, знайомства, гульки... А потім переходив вулицю — удар автомашини. І загинув. Ось і не фронтова смерть, а просто — жертва вуличного руху.

* З міношукачем — через усю Україну. Він усе йшов і писав: «Мин нет!»

* «На сім котушок...»

Перший:

— Скажіть, як це вважати: «Війська союзників просунулись на дві тисячі ярдів»?

Другий:

— Котушка ниток — триста ярдів, — от і рахуйте...

Перший:

— Значить, наші союзники сьогодні просунулись на

шість і ще з чимось котушок. Здорово! Скоро будуть сірничками відмірювати наступ!

29 липня. Великі успіхи на інших фронтах... Ми все ще стоїмо...

1 серпня. Приїхав з плацдарму (від Кащєєва) Іван Ле. Командуючий виїхав до Москви...

3 серпня. Смугами — рясні дощі. Спимо під зорями. Красиві картини степу. Злиняли вони, але є свої фарби...

Вісті тільки з інших фронтів...

* Батьківщина... Я повинен уособити її, знати й любити...

7—8 серпня. Подорож удруге. Фіолетових кольорів широка улоговина Куяльника. Посеред дороги красива могила — проїжджаючи біля неї, сповнюєшся трепету: є храм народу...

* Душе моя, возз'єднай печаль серпневого цвіту і яре торжество навальних перемог! Неси до Дунаю!..

10 серпня. Сухі, мов осінні, дні. А тиша — гаряча.

* Серпень. У степу. Застиглі в блакиті чотири хмарини. Вони не робили ні тіні, ні погоди...

Нерухомі хмарини вгорі. І вихором мчать по степу кіннотники. Тут нема ще ні бою, ні крові, це тільки якийсь стрибок для зосередження перед наступом...

Що буде потім — скажуть сторінки історії...

11 серпня. Праця над матеріалами. Про Бендери. Та ж легка спека одноманітної тиші...

Темні, нетліючі води... Степи визрілих квітів... Так само — вечір... В степу спимо під місяцем...

14 серпня. Козачка Маруся Серпокріл. Кулеметниця, двічі поранена у груди. Знищила п'ятдесят фашистів. Орден Червоного Прапора і медаль «За відвагу».

(Із корпусу генерал-лейтенанта Кириченка).

16 серпня. На новому місці. У секретаря Військової ради Маркуна. Румунські справи, Болгарія, Югославія (балканський вузол).

17 серпня. Заготовка матеріалу. Бендери — наступ.

19 серпня. * Неділя. Жінки у білих як сніг хустках. Решту одягу поношено, і надати йому якогось святкового вигляду немає змоги...

Виїжджаю в частину до початку бою.

Ніч з 19 на 20 серпня¹.

Танкова колона. Полонка машини. У «нічників» з Плавним.

---

¹ Цієї ночі почалася Яссько-Кишинівська операція.

* Хвилі зеленої пилюки.

— Це гірше, ніж туман,— сказав підполковник авіації.— І якщо зліт іще був можливий, то посадка при відсутності повної видимості виключається...

Командир ескадрильї — старший лейтенант Олександр Пасічниченко (з Маріуполя). Ад'ютант-штурман молодший лейтенант Федір Жебаленко...

Біля двох тисяч вильотів. Частина пілотів — досвідчені, частина — молодь... Погані метеоумови...

— Під час другого вильоту противник нас зустрічав і проводжав інтенсивним вогнем. Прожектори працювали правіше — на залізничній станції, а якраз під нами — штаби й тили...

В третій раз — скупчення військ. Вертикальна видимість хороша, повітря прозоре, добре видно вигини Дністра. Ціль — біля лісу. Гармати — на доброму шосейному шляху... Тили, штаби... Дорогами — автомашини і артилерійські точки на схід від лісу... Ворожа артилерія якраз тоді вела вогонь по наших військах...

* Льотчик Кузнецов, штурман Антонов... Подвійне управління.

Коли над Печенігами під площиною розірвався снаряд і вбило льотчика, Антонов посадив палаючий (від другого попадання) літак, урятувався, переплив річку. Тікав від собак (вівчарок) і таки дістався до своїх...

* На аеродромах косарі, знявши сорочки, докошують сіно. Один, погризуючи стеблину травинки, щось пояснює іншому... Хтось співає: «Копав-копав криниченьку...»

20 серпня. * Противник на правій дільниці обстрілює артилерією. На центральній і лівій дільниці — запеклі бої...

У результаті запеклих боїв — прорив фронту шириною в 30 кілометрів. Просунулися на 7—11 кілометрів. Зайнято ряд населених пунктів і тактично важливих висот. Розгромлено чотири румунські дивізії і завдано відчутних втрат у живій силі й техніці кільком румунським та німецьким дивізіям...

У винищувачів.

* Майор Микола Краснов, помічник командира полку. Його називають «грозою фашистів». Марков, Черник, Перляков (у парі з Кирсановим) щойно літали...

При зльоті трава зривається і покосом лягає обабіч літака. Курява зривається і відкидається...

Краснов співає добре.

— Ти б записався в гурток самодіяльності...

-- Ми й так артисти...

Стара степова могила стала за місце КП... Тут — стовпець, телефон...

* Солдат їсть виноград. Над Дністром — заграва. Боець зриває сіру виноградну гіллячку, рукавом стирає товстий шар пилюки і гамує соками молдавської землі свою спрагу...

Повернення в Новопетрівку. Робота над кореспонденцією. Ніч.

21 серпня. Пересилка кореспонденції. Переїзд на нове місце. Кицкань.

Ночували у молдавському селі над Дністром. Суклея. В редакції 19-ї армії. Це ті, що брали моє село...

22 серпня. * За 21 серпня війська фронту у взаємодії з рухомими частинами, танками продовжували розвивати наступ і долати впертий опір противника, обходячи і знищуючи його опорні пункти. За день бою просунулись на 30 кілометрів, розширивши прорив до 40 кілометрів. Зайняли 25 населених пунктів.

Особливо вперті бої відбувалися в районі Каушан — Єрмаклея, де супротивник, намагаючись стримати наступ, вивів 13-ту танкову дивізію, вдався до кількох контратак (по 10—15 танків)...

За неповними даними, за два дні боїв знищено до 7 тисяч ворожих солдат і офіцерів.

Зранку переїхали в Кицкань. Переписую підписану Толбухіним статтю для газети.

Артилерійським обстрілом розбито мою машину, шофера контужено. Розшматовано осколками шинелю, чоботи, продукти...

Весь день пишу... Затримка в передачах...

Дунайці беруть Акерман.

Пізно лягаю спати. Замість подушки — сумка. Ні шинелі, ні простирадла нема... Як стояв, так і впав...

23 серпня. Матеріал про Акерман. Армія Антонеску тікає...¹

Іду в Бендери...

24 серпня. Кишинів. Машина Телепіна.

* Нічийна зона. Пилюка бессарабська (мов кубанська)...

Удар «катюші» по багнищу. Воронки після «катюш»...

Довгими бессарабськими ярами, зеленими розцілинами суне артилерія. Ниви, списані розривами...

---

¹ В умовах вирішальних перемог Червоної Армії 23 серпня 1944 року в Румунії почалось, організоване Компартією Румунії, народне збройне повстання, внаслідок якого було скинуто уряд фашистського диктатора Й. Антонеску.

Висхле озеро — мов Колізей...

Пилюка — доки записав, аркуш темним став...

Бессарабці — у брилях та городських капелюшках.

Село Бармаз... Вся Молдавія — в дукатах...

Тесляр Тодор. Розкладено хліб. Поставлено бринзу...

* ...Підірвано міст. Горить єпархіальне училище. Підірвано вокзал — горить амуніція. Вагони з хлібом... Фашисти підірвали електростанцію, вагони зігнали і підпалили (депо).

Барикади з каменю...

* Кишинівська операція. 5-та ударна армія генерал-лейтенанта Берзаріна разом з іншими військами ввірвалася в столицю Молдавської республіки. Спроби противника втриматися не мали успіху.

* Уже пройшли після взяття Кишинева 16 кілометрів на південний захід...

Русешти — Нова. В північній частині — траншеї, замінювані дороги, мости... Не втрималися!

25 серпня. Пишу матеріал. Переїзд в Кицкань.

* Ми підходимо до завітних меж. Завтра, позавтра вдають гармати салюту, сповіщаючи світ про остаточне визволення земель України.

Прут, Сяп, Дунай...

Перший полиск хвилі, що впаде в око солдату-гвардійцю, імлістий рисунок потойбічної кручі в оздобах сонця, звабний шелест зелених прохолодних гаїв — ось вона, велемовна панорама!.. Путі до них були не одне літо, кров і піт, смертні муки і гнів, труд і безстрашшя.

Зблиснуть багнети на узбережжі, чайка блисне крилом! То свобода твоя, Україно!..

26 серпня. * Двогорбі степові могили...

Мости не встигли спалити. Шосе розмінують... Йдемо бічною дорогою...

Вижаті ниви... Під гору, за березиною, побоїще машин...

Пішли сухі вітри. Запах трав з пилюкою...

— У Домніки вбито сина, — словістила примарія...

Пилюка, дим, потерті шинелі... Остепер — я бачу — справжні солдати! (Порівняння з першими днями війни!)

Виїзд машиною Івана Ле на Ізмаїл.

У командира 5-го мотомеханізованого корпусу Миколи Івановича Зав'ялова. В Ізмаїлі..

* — Ви ж, синочки, будьте обережні в тих краях... З їжею, водою, з усім... — І вона по-материнському подивилась на нас.

Перед вступом до Румунії...

* Зав'ялов. На його животі великі рубці ран...

27 серпня. Глиняні ліві береги. Ізмаїл. Елеватор...

Без поспіху перебираємось на правий берег. В імлі синіють гори Добруджі... Капітан-румун працює сумлінно. Довкола повно румунських солдатів. Їм дають папірці і направляють куди слід...

Кам'яна набережна. Верби, білолисті тополі... Вітерець...
Бродить багато коней...

Солдат:

— Вот заживем — в колхоз несколько сдадим: там работать нечем...

27 серпня. Вечір.

* Зав'ялов (ленінградець, «приземистый крепныш»). Розповідь про 25 серпня:

— Марш — по п'ятдесят кілометрів за годину!.. Одна наша машина зіткнулася з ворогом. «Руки вгору!» — вони все покидали... Близько батальйону піхоти... Далі ми просто з машини вели вогонь і рухалися вперед. Наказ: захопити Ізмаїл і з ходу форсувати Дунай... Жителі закидали нас квітами...

— Солдатів не можна було зупинити: «Дайош Дунай!» — розповідає Зав'ялов далі.

Хата... Квадратна пічка з верхнім узором. Пічка на стовпцях...

* Зав'ялов:

— Я тримав свій резерв. І коли кинув на ворога бронетранспортери, броньовики — він не міг справитися з такою лавиною... Тільки кукурудза їх і врятувала...

Все, що сюди прорвалося, було знищене... Після цього почалася масова здача в полон. Пішли тисячі (п'ятнадцять тисяч полонених!). Одинадцять полковників узято в полон. Німецький генерал застрелився...

28 серпня. Ізмаїл. Огляд міста. Від'їзд на переправи.

* На баржі, яку буксирував на той берег невеликий напроплавчик, я стрів сивуватого бороданя-солдата. Він переправлявся із своїм воїнським майном, возом, кіньми, боеприпасами разом з частиною. Він дивився на велику многоводну ріку й про щось роздумував. Чи то він згадував та порівнював бачені ним за війну ріки, чи то згадував розповіді українських дідів про далеке минуле...

Я почув тільки уривок його роздумів (солдат бубонів собі під носа, мудруючи вголос).

— Ось і за Дунаєм... — сказав він.

Пилюка, піднята на дорогах побідних походів, лежить на його плечах...

— Велика ріка, з півверстви, певне, буде,— сказав він так діловито, начеб розмовляв у себе вдома в жаркі хвилини жнив...

Підрозділ став вивантажуватися...

Виходячи на берег, я ще раз помітив його постать, що майнула переді мною, його сиві вуса, закопчене сонцем та пилюкою обличчя. Не раз бачила історія отакі обличчя на дунайських переправах...

Ночівля на тому боці. Трупний сморід...

29 серпня. На світанку — переправа (друга).

* Канал за Дунаєм. Юнга: «Васько, давай!» Вербові нетрі. Скидається риба...

Тулча. В горбистому межигір'ї й пагорбах. Сходить сонце. Десять церков, голка мінарета. Зліва — скеля з монументом. Хтось їде на мулі. Бідні села...

Тулча — з мурованою набережною-портом. Підходить коля. Паровоз на парах...

Полонені...

Вихід у рейд на Констанцу.

Залишаємо Тулчу, їдемо в гори. Залишаємо рукави Дунаю... Фотографуємося з начальником штабу Саркіяном...

Дорога — димно-біла.

Залізничник: «У Констанці німці підірвали все, що могли, й пішли...»

За одною горою — шпиль другої. По низах — тіні хмар.

Дорога йде на Констанцу...

Жінки у місті. Білими зубами чорні люди впиваються в качани кукурудзи...

Снопи зібрано. Від пилюки чоботи робляться білими. Сонце пече немилосердно.

Мовчать Румунії сухі шпилі...

Я вперше, рідна земле, віддалі...

Справа й зліва — горби безлісі. Між ними — села. Вузькі колії залізниці. Гранітні оголення Добруджі — отар нема, черед нема, табунів нема... Деінде ішачки... Все віддав Антонеску німцям...

Діти вітають. Населення ждало... З червоними прапорами...

Солом'яні, очеретяні дахи...

Подих моря. Воно — ліворуч... Цвітуть соняшники...

Діти кричать: «Ура!»

* Вечір під Констанцю. Пастухи варять коло кошар вечерю...

Ми йшли на Констанцу маршем. Вечірнє сонце — з правого боку. Тисячі ластівок супроводжували нас з підвітрянної сторони...

За 24 кілометри від Констанци — сухі руді горби. На 23-му кілометрі — три наші могили...

* Промені західного сонця... Кар'єри... Йдемо по шосе... Нафтопровід...

* При в'їзді — червоні прапори: «Привіт, товариші!» Населення, діти на перехрестях вулиць. Старі жінки, молодь...

Великий мол. Зліва — в глибині моря — силует судна.

Пригощають сигарами. Нас зустрічають визволені полонені...

29 серпня. Вечір. На новій квартирі. Румунка по-нашому ні ме-ме. Плаче: «Резбой»¹, — син убитий...

Пізно увечері стукає машинка — передруковується наказ для Зав'ялова.

30 серпня. В порту. Об'їзд з Зав'яловим. Приїзд Ляковського... Розмова про Варну. Бухарест... Наказ Верховного Головнокомандуючого...

* На шосту годину вечора — збори, на які скликає компартія Румунії. Відозва.

Поїздка на збори...

* Надвечір виїзд на болгарський кордон.

* Констанца... Багато тут ікон з старої Росії — з літографії Фесенка (Одеса). «Преподобные Антоній и Феодосій Печерськія...»

* Місцева мешканка Галина Петренко пояснює нашим морякам:

— Як зветься вулиця? Керниця — Фонтанна.

Констанца... Це та сама, що присмоктала їх кілька віків тому. А потім до них домішувалися вигнанці віри, державності... Одну з цих домішок добре описав у своїх щоденниках Короленко...

Учитель, якого діти ще називають Іваненком, бив дітей у живіт, щоб не розмовляли українською мовою.

Шевченко тут ніколи не був. Одна вона тільки й живе — українська пісня (але в кулак, у затінку, десь беручи коноплі...)! Де б її почути? Пригноблено, придавлено!

Воли в Констанці. Риплять ярма, риплять мажі, йдуть воли.

Вербові джунглі на Дунаї...

---

¹ Резбой (рум.) — війна.

Короленко був тут 70 років тому (три чверті століття), але чи змінилося що з того в житті цих селян?!

Румунія боярська — країна національної неволі...

Гладкий. Задунайська Січ... Опера «Запорожець за Дунаєм» воскрешає в нашій пам'яті історичні картини невідкорення національного духу слов'ян за турецького владарства, — а не маємо жодного рядка, що оповів би про ту багатотривалу румунську шовіністичну паузу, що витравляла все, а особливо мову. Лишилися васильки, красоля і мальви, завезені з землі України і висаджені тут...

31 серпня. На вулиці змінялась армада за армадою. Це прибували славні чорноморці.

(Іхали понад залізницею... Праворуч — село Каталой, потім ліворуч озеро Бабадаг (батькова гора), за ним в'їздили в ліс — передишка... Далі ліворуч — великі морські озера і саме море...)

Згадався Ігор Муратов. Карамурат — може, ізвідси йде родословна Ігоря?

Я люблю той видзвін крові,
Що пробуджує вночі
Відгоміння полюбовне,
Мовби схрещення мечів...

1 вересня. Виїзд з Констанци...

Румунка. Куди не йде — все нитку суче... А скільки на-пряде?!

Записник сьомий

2 вересня 1944 року. Мангалія. Населення — чотири тисячі. Місто засноване за 600 років до нової ери. Перше місто — грецьке. Місто християнства. Далі — тривала боротьба з магометанством.

Сверговський — козачий полковник — допомагав колись воювати проти турків...

Інтелектуальне життя?.. За 2—3 місяці один раз кіно. Збираються сім'ями...

Музей. Древні надмогильники. Місце грецьких колоній. Саркофаги з білого каменю... В музеї — нічого румунського, все — грецьке, турецьке, болгарське...

Старий дідок з музею з чорно-білою бородою. Лисий. Георгій Блянару...

3 вересня. Село Кутул-Бей... Сади є, й багато, а наших вишників немає...

Румунське подвір'я. Широкі, завалені камінням дворища. Червонясті череп'яні похилі дахи кас¹. Індивідуальні гамазей для кукурудзи. Румунки усяких літ прядуть тонку нитку вовни, тому в хаті все з власної тканини хорошого виробу...

Виїздили з комдивом до Надьожкіна (комбат-3), а потім до Мангалії на пляж...

4 вересня. У Надьожкіна, а потім — до Негра-Вода. Ночівля в танкістів у Негра-Вода. Виїзд на Констанцу... Ходіння за листом від Андрія Головка... Температура: захворів...

* Телеграма: «Ясен. Політуправління. Військовому кореспонденту майору Усенку. Повідомляються факти повер-

¹ Каса (рум.) — хата.

нення наших людей з німецько-румунської каторги. Докладіть усіх зусиль і за будь-яку ціну організуйте матеріал про наших людей-невольників, їхні листи, їхні оповіді. Бажано отримати фотографії, оскільки ця тема для нас, зрозумійте, тема крові і сліз. Відповідальний редактор «Радянської України» Паламарчук».

*5 вересня.*¹ День пролежав... Листи Греті, Паламарчукові...

...Стара румунка, баба. Двоє діток — старшеньке й меншеньке, як сплять, то вкритись нічим. А кішка завжди лягає коло старшої, і тій тепліше. Баба щонаочі встає і перекидає кішку до меншої. І старшої шкода, а все ж меншенька мерзне більше...

6 вересня. Виїхали через Меджедію, Троянів Вал, Констанцу, Мангалію і кілька мусульманських сіл в Кутул-Бей. Зустріч з Зав'яловим.

7 вересня. День підготовки до вступу в Болгарію. Хворів. Виїзд у ліс під Негра-Вода.

8 вересня. 10-та година ранку. З лісу Караомер — шосейною дорогою на південь... Головна колона. Далі — на Варну.

11. 20. Перейшли кордон. Довкола — «Ура!». Грають на гармонії. Празник. Припинили роботу. Кирилиця.

Гентошев. Зустріч. Степ. Магометанське кладовище. Десь — село магометанське. На дорогах — застійна пилука.

Йдемо двома колонами. Красен. На дорозі повно народу. Все село: «Ура!!!»

Коло Браника. Затримка. Попередня колона ще не вийшла з села... Жінки підводять дітей — здоровкаються. Вітає старий дід.

Дорога круто петляє. Червоні прапори. Крики: «Геть антинародне правительство!»

Ханосов. Працюю над статтею про 8—9 вересня... Оплески перекочуються по кварталах. Маніфестації продовжуються. Демократичні партії вийшли з підпілля. Вулиці повні народу. Листівки до воїнів від Вітчизняного фронту...

*9 вересня*². Вулиці Варни. Йдуть дві дівчини у штанах. В однієї «плашмя» в долоні револьвер. Потім іде група

¹ 5 вересня 1944 року Радянський Союз оголосив війну монархо-фашистській Болгарії.

² 9 вересня 1944 року Болгарська комуністична партія підняла народ на збройне повстання проти монархо-фашистської диктатури.

самоозброєних. Рушниці, кулеметні стрічки, револьвери — це поштовики, службовці, матроси, військові... Каска — і джентльменський костюм.

Долина ріки. Знову вгору. Скоро маскувальне віття стає білим. У долині Старо-Орехово закидали яблуками. Пристрасне, енергійне болгарське жіноцтво!

Відкидаючи косу,
Ступила з гір,—
Ей, болгарська осінь
Та синь до зір!

Все шипшина й ліщина
Біжать згори,—
Та ще усмішка щира,
Та прапори...

Дубові ліси гірської Добруджі. Річка Хаджі-дере...

Партизанський загін. Чорноморський.

Піднявшись на гору, бачиш початок і кінець колопи. Кольорові безрукавки горців...

Матроси, солдати й населення з криком «Ура» вітають радянських моряків. Командир дивізіону катерів-мисливців за підводними човнами капітан-лейтенант Демидов.

11 вересня. Салют на честь нагородження бригади орде-ном Кутузова 2-го ступеня...

13 вересня. Кіно в Бургасі. Італійський фільм: «Сповідь».

Взуття — дерев'яшки. На порозі лишається...

Жіноцтво в розмові сміливе, відверте, але в кімнату, де чужі чоловіки, жінка не зайде. Коли нема чоловіка, є свекруха. Ставити на постой, де сама-одна жінка, солдатів не можна...

Сержант Павлов — командир батальйону. Голова коміте-ту в болгарській армії. Два брати б'ються з німцями.

14 вересня. Лишаємо море. Б'ють білі буруни. Затока. Приморські виноградники. Нас вийшло проваджати все село...

Далі пішла дорога міжугірною долиною. Сухі, кошени ниви — біло-жовті. Вибирають кукурудзу. Б'ють соняшники. Звозять соняшникове бадилля. Характерний рев буй-волиці.

Йдемо на Софію. Попереду колони...

Калояново. Ударили в дзвін. На ослах, пішки йдуть, їдуть по шляху болгар. Барвисті натовпи жіноцтва й чоловіків... Праворуч і ліворуч — високі гори...

Сливен. Закидали яблуками, квітами й цигарками. Шпалери військових і цивільних. Циган з ведмедями...

Селиминово. Гірський ручай. У місті — дерев'яшки, в селах — пестоли. Висохлі русла гірських потоків... В'їхали

в ущелини. Нависло каміння. Внизу — ріка. Кирилиця: «СССР — брат!», «На добри час!»

Оперізуємо живописну Твердицю. Стара жінка біжить з прапором. Пастухи з прапором: «Да живеє Червена Армія!» Долина скотарів і виноградників...

Вечір. Величній ланцюг синіх гір. Річка; пил — як полум'я з-за гір...

Казанлик — сонце на захід. Важкі хмари загніздилися на вершинах і в ущелинах гір.

Ніч. Карлово. Ілюмінація.

— Здрастуй, братушко!..

15 вересня. Карлово. Гори: Стара Планина.

Красиві хвилі гір.

Сопот — знов палаючі квіти.

Ігово — полили дорогу, щоб не куріло...

Божидар. Вгору — руслом річки. Темні долини. З-за урвищ: «Ура!»

Луджене. Замітають і поливають дороги, щоб не куріло...

У Григор'єво під Софією. Були в гостях у народного представника за часів уряду Стамболійського¹— Стояна Ангелова. Розповідав, як поліція приходила заарештовувати за передачу зброї «шумкам»².

О 7-й годині — Софія. Розбомблене місто...

17 вересня. Софія. Околиці. Зав'ялов — Герой Радянського Союзу!..

18 вересня. Софія. Жива мова. Для мене, що з нею пов'язував молитви й релігію, вона все ще важко поєднується з мовою побуту.

* Карлово — Казанлик. Долина троянд. «Розозбер» — період збирання троянд.

* Гора Вітоша. «Наблюдательниця» (обсерваторія) на височині Черні верх.

Там, за Вітошею, на південь, де шумлять з гір Черні Іскер і Бяли Іскер, утворюючи своїми потоками бистроплинний Іскер (що мчить повз Софію), піднімається вічно білими снігами Рила, — з вершинами: Попова шапка, Мусала, Бельмекен... А ще далі на південь — знаменита Пірін-планина. За ними вже «червені» землі Македонії,

¹ У 1920—1923 рр. Болгарією керував прогресивний уряд на чолі з лідером Болгарського землеробського народного союзу А. Стамболійським. Внаслідок фашистського перевороту А. Цанкова прогресивний уряд було скинуто, а Стамболійського вбито. Криваві події 1923 року П. Усенко описав у вірші «Коло моря» (1925 р.).

² «Лісовикам», партизанам.

а далі теплі хвилі білого (Адріатичного) моря (то вже Югославія...).

Дунай у болгарській пісні згадується мало, тому що йшли вони на південь, головний ворог на півдні — Туреччина. Криваві війни з Туреччиною — на протязі віків...

На кърравій месті,
На червенім долі...

* Другар (Болгарія). Воду п'є з склянки, що пив «руський». — Це мені, — каже, — на все життя...

Болгарки стояли з водою
(Машин невтихаючий рев),
Всміхались під тінню густою
Дебелих неділених дерев.
Болгарка, мов сонце, розквітла
(А з нею — дитина мала!),
Мені усміхнулась привітно
І в кухлі води подала...
Був мак на сухому причілку —
Мов кров полудневих октав...
Душа зеленіє, мов гілка, —
Я серце болгарки пізнав...

* — ...А від Шипки в долину троянд казанлицьких — по Тунджі і Стремі в пловдивські низини (межигір'я) — на керваву Маріцу...

Дай помислить над звучанням, над словами,
Цикли назв пройти, прогрітись ними,
Неба цвіт пізнати над горами,
Кров побачить там, де тільки рими,
В той народ вдивитись — просто в очі,
Перейти стогоддя, з ним пройти всі ріки,
Перестоять самотою десь годину ночі,
Услухаючись у плачі, в ридання, в сміх і крики.
Перейти поля усіх найтяжчих битов,
І заснути, мов дитя, під пісню колискову,
І по всьому все до крихти зрозуміти,
Так, як єсть, з джерел прийнявши дух і мову...

* Перегляд «Битви за нашу Радянську Україну»... На тлі громади Вітоші — древній Київ, Лавра, Дніпро, Поділ... Москва... Сталінград — хуга-бій...

Дививсь і думав про: 1) історію взаємин Болгарії — Київської Русі; 2) Вазова, Славейкова, російську літературу, Пушкіна; 3) Сталінград — Волгу, праатьківщину болгарів (волгарі)...

19 вересня. Літаки безперестанку летять на захід від Софії. Бомбардування німецьких частин...

До душі мені припала
І пригожа, і ясна
Короока серця краля —
Ця, болгарська, сторона!

20 вересня. Захворів тяжкою формою малярії. Б'є пропасниця. Туманиться світ...

21 вересня. Лежу в госпіталі. Холодно-жарко, жарко-холодно... Хіна... Ін'єкції... Марення...

22 вересня. Зав'яловці на місці. Обмиваються, переодягаються, фарбують і ремонтують машини... Стрій, лад, пісня!..

Малярія не вгасла...

23 вересня. На Вітоші ліг сніг... Мої друзі-кореспонденти переїзять на нову квартиру, ближче до Вітоші... Мене перевезли. Лежу вже на квартирі.

24 вересня. Поблизу йдуть поїзди з Софії, на Софію. Коли йдуть ешелони, підіймається неймовірна стрілянина, — то «войники» прощаються або когось вітають, найчастіше нас!¹

26 вересня. Смілива Богданка. «Молода гвардія» по-болгарському...

І в Болгарії є сичі. Чув його серед ночі — десь у сивизні міжгір'їв коло Софії...

29 вересня. Все ще трясє. Навіть Вітоша померкла в своїй красі.

29 вересня. Пізно вночі повернувся Іван Ле з шофером Андрієм Безпаловим. Значить, я знову з шофером і можу рухатись... Одержую «городського», за словами Андрія, «фіата»...

4 жовтня. День готування, а тут ізнову підвечір ледь не одубів... Ранком вирушаємо. Дощі, дощі ізнову...

5 жовтня. Ранок. Виїзд до штабу... Вистроїлась бригада в похід... попрощався — рушив на Тирново...

Чурек — назва села у горах. (Згадалось Шевченкове: «Чурек і сакля — все твоє...») Йдуть з масивними дзвониками в гори корови. Їдуть корівками й бичками на «колах»...

---

¹ Уряд народно-демократичної Болгарії оголосив війну Німеччині. Частини нової болгарської армії розпочали воєнні дії під оперативним керівництвом командування 3-го Українського фронту.

Шлях на Варну. На шляху сліди отар: «крем'яшки» (пройшли отари) — так ми в дитинстві називали...

Жінки — як у нас на Поділлі, тільки чорняві...

Турецькі села. Туркені в широких штанах. Турки в фесах. Пам'ятка турецького владарювання...

Опівдні — Тирново...

6 жовтня. Біганина. Малярійний стан. Вдався до порошків. Підвечір ніби полегшало, і ми всім кореспондентським корпусом влаштували «поминки малярії»...

Болгарський громадянин на прізвище Коцюбинський. Його діти народилися в Болгарії. Знають російську мову. Коцюбинські тужать за Батьківщиною.

— Я буду найщасливішою, коли помру в Росії, — каже Марія Семенівна Коцюбинська.

Опинились вони тут під час громадянської війни...

Володя Іванов — фотокореспондент ТАРСу, мій старий друг по Кубані, — зняв їх собі на згадку...

7 жовтня. Їздив за бензином у Лисковець. Зі мною — й Володя Іванов...

Говорили про українські п'єси в балканських країнах. У Югославії, наприклад, часто йшли «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник». Цілковите розуміння без перекладача їх змісту югославами...

8 жовтня. Тирново. Виїхав до бригади.

Стоїть славна осінь. На взгір'ях — дубові гаї. При дорогога по-болгарському обчухрано дуби (до гілочки) з накладеним у розвори гіллям. То в ярищах, то на узгір'ях мліють дерева...

На три кольори грає груша, горять шипшина і глід, чорними гронами мружаться дика бузина, звільняється від жовтавого листу могутне розгілля горіщини...

Їдемо то над урвищами, то попід скелями... Неділя...

Повернув на Видин — заночував...

Мова. Болгари кажуть, що батьківщина їхньої мови — Росія...

9 жовтня. Осиковиця. 7-ма година ранку — подорож далі...

Лужане... На вершинах Планини — хмарка...

Скрізь царевича (кукурудза) — йде збирання.

В ущелинах — маленький Лютадол. Вузькі проходи, спуски, підйоми... Гравій стріляє по днищу машини... Пивниця «Червен рак»... Винограду — повно...

Їдемо все понад Дунаєм... На захід попадаються наші умовні назви: «Кінь», «Слон», «Собака», «Зебра», «Авіація»...

— Братушка, да живеє Сьветски Союз!

— Ви — наші справжні визволителі... Ми вам усім зобов'язані. Смерть була за спиною... Не віримо, як сталося... сталося...

10 жовтня. Ранком виїхали на Югославію...

Перші села і містечка, побиті снарядами і кулями. Тут пройшла справжня війна.

Століття тому цими шляхами турки ішли воювати сербів...

Перші серби. Здалося: всі схожі на Сосюру. Жива чорнявість.

Дивовижно білі скелі в зелені і червоних квітах. Чорніють гроти...

Серби на волах везуть снаряди. Круті спуски в долину.

Ніч, тумани застали в горах. Тут, біля танка, і заночували в нашому «фіаті». Десь у горах — артилерійські постріли, зблиски...

Доц... «Широка та путь-дорога...»

11 жовтня. Ранок. Тиша. Сонце... Тумани під нами в горах... Вже пройшли «олені», «кози», «жирафи», «лебеді», «слони», а це вже почали і «крокодили» йти, а ми все стоїмо...

Рушили далі...

Такі ж розбиті і розруйновані села і містечка... Всі серби воюють, підводи з снарядами на мостах...

Болгарія — Сербія... Різко змінилися кольори. У болгарів — одяг рудий, у сербів — попелястий... Потім — у Сербії тисячі людей у німецькій уніформі...

Доти, дроти... Дорога в дротах. Завали і зірвані мости. Підірвані бронетранспортери, самохідні гармати...

Перше слово, яке я почув у глибині Сербії... Питаю у тітки:

— Вода хороша?

Вона мені:

— Вода добра, добра вода...

Безконечні валки підвід і машин.

Валки сербів на волах — везуть снаряди... Партизани з гір...

За Жагубіцею зустрів Івана — повертається з бригади...

Машину поколупало осколками, Олександра поранено в ногу. Повернувшись — заночували у серба Станкича Милютіна. Коло ватри...

Перша граматика: ватра, чуркало, паниця — миска. (Варилась мамалига...)

Кочамало — серби, що мішають мамалигу.

Латура — рідка мамалига. На Одещині (казав Олександр) теж так називають... Куча — хата...

Він: Милютін Станкич — 71 рік. Вона: Станія — 70 років. Він воював у кількох війнах — з угорцями, австрійцями, німцями... Поранений... Він — ціла історія Балкан («Пороховий постріб»).

Вічна ватра. На ній печуть коржі, варять мамалигу...

12 жовтня. Після великих труднощів з ремонтом виїхали з Жагубіци. Б'є в горах вітряна мороснява. Гудуть бори. Слизька дорога, стогнуть машини, люди й коні вибиваються з сил...

Іван вирвався далі, я обломився і лишився. Без кінця — «лебеді», «зебри», «коні», «качки», «голуби», «їжаки», «крокодили» і проча фауна нинішньої Сербії... Я серед того множення — як тріска в морі... Важко з благородним «фіатиком» на фронтних дорогах! Біда йде за мною, без кінця сняться діти...

Колона партизанів... Почулося «айда!» з лісової прірви. Почали виходити нав'ючені люди в потертих пілотках. П'ятикутні зірки...

...Старі — в шапках, молодь — у кепі, більше — в пілотках... У кожного — обов'язково зірка... У трофейних німецьких шинелях... Командир. Бомби-лимонки, ліхтар «летюча миша».

— Єсть та командир на чета Чеда... То не єсть справжнє ім'є, то єсть ім'є партизанське. Справжнє ім'є не знаєм...

Дядько — серб у великій гостроверхій овечій лахматій шапці — гордо:

— Це наші српські партизани!..

Він підійшов з пужалном...

Вибилися з сил. Машина не йде. Зупинились почувати в горах на спуску над якимось урвищем... Цілу ніч — дощ і пронизливий вітер, що гне буки і дуби...

Дорогою на захід ревуть автомашини, танки... Різноголосий гамір війська... Риплять вози... Горять вогнища...

13 жовтня. Ремонт — і далі. Безконечний ремонт, зупинки отруюють всі враження, псують настрій.

Довелося повертатися назад, бо зірвано мости.

Заправились у киянина Губенка... Пізно приїхали у Рготино. Знайшов редакцію «Звезда Советов» (57-ма...). Іван уже спить. Гончаренко — в командировці...

14 жовтня. Ранком Андрій узявся за машину. Чи поправить? Боюсь — ні. Йому тільки ламати...

Іван Ле пише статтю, я підчищаю хвости по записниках і інше... Благо відкинулася малярія... Не наврочити б...

15 жовтня Затори, завали, монастир у горах над урвищем.

Пізно увечері при фарах в'їхали в село Велика Плана.

Ночівля. Газда Душан Петрович, газдавеца — Зорка Петрович. Четверо дітей пішло в гори від німецького бомбардування...

16 жовтня. Навздогін за бригадою, Нагнали в Паланці. Прибули в штаб бригади.

17 жовтня. День у Паланці. Квартира у професора математики. Динари. Дорожнеча. Відсутність товарів. Обідрані діти. Старики — лата на латі...

Як спалахи серед сірої нужденності — народні витвори в строях. Грайні барви сонця на запасках з вибійним фартуром. Вишивки, барвисті тканини з переважанням червоного...

Проїжджаючи одну за другою місцини, ми бачили видозміни в кольорах і узорах. Горді, красиві серби і словени!..

13 жовтня. Дорога на Белград. Сліди боїв. У кюветах — німці. Кладовища з ліхтарями.

Синьо-біло-червоний стяг з п'ятикутною зіркою...

На молоді — зірки і червоні бантики. Сліди тяжкого життя югослава — худі, убогість на всьому...

Вночі під горою Авала.

На полі бою. Прорив німцями кола. Перерізано шлях. Я лишаюсь на дорозі з поламаною машиною... Пізно вночі проскакуємо дорогу...

19 жовтня. Околиці Белграда. Бої... Сава і Дунай. «Катюші», Іли...

Бої на знищення. Партизани... Гори і ліси.

Нещадні щодо німців:

— Вони за одного німця розстрілювали наших сто — тепер нічого чекати від нас пощади!..

20 жовтня ¹. Повернення до Младеноваца.

Зранку — дощ. Спимо з Андрієм у машині. Холод. Але довго не спали. Німці, голодуючи кілька днів, напилися ракіі ² і рушили в атаку. Лізуть з багниць під кулемети. Лягають купами...

Повертаємось на Младеновац надвечір. Весь день дощ, а надвечір — холодне затишшя. Криваві хмари. На схід шляхом белградським — колона полонених німців близько п'яти тисяч. Нагадало мені Сталінград...

¹ 20 жовтня 1944 року після запеклих боїв радянські війська разом з Народно-визвольною армією Югославії визволили столицю країни — Белград.

² Горілка (серб.).

...Вечір... Младеновац... Радіо... До столу підійшла партизанка. Револьвер і дві лимонки висять, як грона, на стегнах попереду. Курить.

Дядько — солдат... Над урвищем біля Морави звалено коней: побитих, палих. Він зупинив свого візка (довелося взяти румунську каруцу, потім перейшов на балканських довговухих — знайшов мула), поліз урвищем, ступаючи обережно на крем'янисті приступці, витяг ножа і зрізав підкови. Підкови були ладні, а якраз треба було підкувати мишастого...

21 жовтня. Белград. Ще гримить артилерія, а німців уже вибито.

За Савою. Урочисті похови бійців і офіцерів Червоної Армії в центрі міста, коло монументів сербської історії. Вінки і вічний вогонь лампад... Танкісти...

Вічною ганьбою вкрито діла фашистських вояк і вічною славою — воїнів Червоної Армії.

Йде коло могил громадянин, — він, проходячи, зняв капелюх... Жінки під обстрілом несуть квіти гарячого вогню і сербського серця.

22 жовтня. Женуть партизани полонених. Чути сербське: «Брзо, брзо!»

Злиняли й висохлі віночки польових квітів над дверима жител (у місті й селах), так само над дверима магазинів, установ і навіть залізничних гамазеїв.

* «Древен Дубровник на камені, на морі...»

Іван Гундулич з Дубровника — автор великої поеми «Осман» про боротьбу поляків і козаків з турками.

Тільки в груди та в кремінь кресав,
Тільки з серця та з каменю брав,—
І тому він такий — негасимий — вогонь,
Що проб'є найсильнішу із бронь!

* Балканська планина — це щось тотожне до визначення полонина в мові карпатського українця...

* Переклади з сербсько-хорватської мови на українську юнацьких (звитяжних) пісень Михайлом Старицьким...

* Прислів'я: «Однела га мутна Маріца» (Поглинула його каламутна Маріца), «Пропао као у мутну Маріцу», «Однела те мутна Маріца», «Река од крви замутила...»

Салют у місті Белграді радянської артилерії...

Від ярем, з неволі
Вивели парід,
В сонця суходоли
Весен грає цвіт.

І до серця — рути!
І до пісні — май!
І до пісні з поля —
Молодо-вина!

І душі страждання	Одійшла неволя —
Чорного часу —	Гей, шумить весна!
Ту криваву рану,—	І з землі на полі
Всяк сказав,— знесу.	Весен грає цвіт —
Все знесу, ізбуду,	Від ярем з неволі
Бо ж при долі край,	Вивели нарід!

24 жовтня. Виїхав за деталями до машини. На вулицях Белграда — багато розбитих машин...

25 жовтня. Чудесний ясен-день... З території нашої бригади все місто — як на долоні...

Під соснами — могили червоноармійців. Лампадки на могилах...

Дивом на параді 73-ї Сталінградської дивізії, що брала Белград, зустрів Івана Гончаренка. Увечері були у комбрига...

26 жовтня. Вулицями Белграда — дивізія Народно-визвольної армії.

Вітер напополам з холодом дме з неймовірною силою, зриваючи оливи в нашому саду...

Гримлять, видзвонюють тарелі,
Танцюють па в кривавій грі...
Не погасили на Орелі,
Не погасили на Дніпрі
Вогню, що в душах ми тримаєм,—
Священних наших вогнищ-ватр...
Летять салюти над Дунаєм,
Невече іскри з-під ковадл...

Переписую собі в блокнот про наших героїв, що відзначилися в боях біля гори Авала... Ось кілька фактів...

Гвардії рядовий Іван Романович Ірванець, 1922 року народження, українець. В упор розстрілював фашистів, а коли закінчилися патрони — пішов урукопаш. Крикнув друзям: «Все одно німці не пройдуть!» Героїчно загинув на очах у своїх товаришів від ножа фашистів...

Лапкін Олександр, старший сержант, 1918 року народження, росіянин... Його в упор розстрілювали, але не здавався. Фашисти увірвалися в окоп і обезголовили, знівели труп... Важко було впізнати...

Це буде не гасла притертого виклад
І не догми, ужитком стерті,—
Як нащадкам я стану за приклад —
Життям,
і любов'ю, і смертю!..

25 жовтня. Реве, не вгаває буря. В потрощені артилерією прозорці¹ віє північний холодний вітер. Осінь владно увійшла в свої права...

¹ Шибки (серб.).

Сів за роботу.

Лікар-серб:

— У таборі, де я був лікарем, за одинадцять місяців померло від голоду і захворювань сімдесят тисяч полонених радянських громадян. Дощовий черв'як був за найсолодшу страву. Умови життя були жахливими, але полонені трималися гордо...

Яще... Один мільйон сербів було розстріляно в 1941 році. В 1943 році фашисти палили трупи — місяць ішов дим...

Шостий, сьомий, восьмий класи гімназії в Крагуєваці постріляли (три старших класи)...

Йдемо країною, яку терзали, мучили, намагалися знищити до ноги... Йдемо, рятуючи народи...

...Треба написати про сапера, що розмінував міста і села від Сталінграда через Дон, Україну, Румунію, Болгарію, Югославію...

«Дивні діла мінера Сапуна Івана...»

— Дивні, ви кажете? Сказати б — воно й не дивні... — відповідь той же Іван...

І за буремними шляхами
В невидному, сумному пебутті
Нам не відчинить сонце брами...
А все ж доводиться іти
І навіть марити, надії
Плекати й, наче хмиз, пести
На той вогонь, який зігріє
Усі майбутні світи,—
На ту овітреную ватру,
Яка — під бурями століть...
Що б не було, а варто, варто
Боротися, мріяти і жить!..

Вітчизно, не було такої хвилини, щоб ти не вставала перед мене в болях, в печалях, у радостях, у надіях. Час ранній і час пізній наповнювався тобою, ти йшла невідступно за мною, і навіть тоді, коли я і не думав про тебе, я жив тобою всіма гранями свідомості і підсвідомості...

25 жовтня був парад дивізії у місті Белграді (73-ї Сталінградської). Гвардії генерал-майор Козак, Герой Радянського Союзу...

«Смерть фашизму — свобода народу!», «Слава хероїма палим у борбі за Београд!»

Прапора Сталінграда (вручали в димах сталінградських) — несли сталінградці. Полки: Абганеровський, Басаргінський, Варapoновський... 211-й Басаргінський полк, гвардії майор Волощук. Удостоєний честі за міст на Саві — обійшли й захопили. Прапороносці — сталінградці!

«Москва — Београд!», «Живелі!..»

Ніч у Белграді — вогники над могилами... Квіти...

Гасла: «Віва Црвена Армія!», «Віва маршал Тіто!» і вся площа: «Вівіо!»

Артилерія переходить на аліур. Оркестр!

Белград. Один із скверів. Поховані: Кримаков Василь Володимирович, Скобенев Пилип (1918 року народження), Шкурко Панас...

Свічі, квіти...

«Вечная память героям, павшим за освобождение нашей Родины и братской Югославии!» (Надгробок біля пам'ятника).

...Тільки чути шелест крил... Пролітають вітри, хмари, птаці у вирій...

Чорногора. Камінь в камінь. То скелі над хмарами, то моторошні безодні...

28 жовтня. Белград... У 1-му батальйоні. Клушин. Загибло 13 чоловік.

Югославські партизани. Чотири брати і мати в Народно-визвольній армії...

Демонстрація — колона дівчат у сербських костюмах. «Живео Црвена Армія!» Духовий оркестр (партизанський), мелодія «По долинам и по взгорьям...».

Командир партизанського загону Мірко Євеч. 22 червня 1941-го вийшов проти німців. Пішов у гори... Разом з ним до військ маршала Тіто стали мати і чотири брати...

29 жовтня. Нагорода Іванові Ле — орден Червоної Зірки.

...Одержали газети з Києва за 15 жовтня — свято визволення України. Стаття М. Рильського «Свято матері»...

За нашим часом одинадцята година, але машини йдуть з запаленими фарами. Поволі плывуть вони вузькою ослизлою дорогою, з якої нема куди звернути, бо ліворуч — прірва з невидимим граєм джерел десь унизу, а праворуч — прямовисна скельна стіна, що сягає неба. Машини ревуть, беручи крутоспад узвозу. Вони так само стогнуть, спускаючись униз. Туман, що серед білого дня обступив гори, сковуючи рух мотомехколони, трохи ясніє тут, у низинах... Автомашини, транспортери гасять фари. Але скоро все починається знову...

(Сиджу в машині, занотовую... Дивлюсь: вдалині, на придатку вулиці, йде гурт дітей з квітами в руках. Айстри, жоржини, півонії... Йдуть прямо, простують до соснового гайка...

— На гроби...— чую, кажуть одній старій жінці, що пасе двох кіз...

Справді, вони, дійшовши до могил, де поховано червоноармійців, почали вквітчувати їх. Потім до цих дітей приєднались інші, вкупі наламали ялинових віт, і скоро могили було прибрано з взірцевою дитячою старанністю...

З зеленої ялини і з-за червоного плаву квіток горіли наші п'ятикутні зорі...)

31 жовтня. Виїхали з Белграда назад у Софію.

Младеновац. «Омладински дом».

Ніша — бита-перебита. Тут повно болгарських військ. Тут вони вели бої.

Жінки з сіл. Молодиці, дівчата. Спідниці в них — чудесної білизни, а сорочки — з оборками...

Ночівля в Ніші.

1 листопада. У світлині неба, під нагідковим цвітом,— чудні обриси хмар. Чорна хмарка ночувала на красивому бескиді. Друм¹— як струна, рівний і прямий — ішов у гори. Ліворуч — ішов трамвай, праворуч — залізниця. Підшви гір — як колони. Теплі тополі. Тераси. Ліворуч і праворуч ниви, виноградники, гірські оселення... Далі — з передранкових туманів — голі кам'яні гори...

Невдовзі — невеличка бистра річка рудого кольору. Потім перетинає дорогу колія трамвая, справа — якесь підгірне, курортного типу, красиве, тисяч на дві, оселення, куди пішов трамвай,— і дорога, звернувши ліворуч, пішла в гори, як звичайно, дугами — тільки-но дорога йшла якоюсь улоговиною вузькою, руслом манюсінської річки... Улоговина дуже зелена, але дивними були місця оголеної землі, камінь був червоним (оголені виступи), від того серед зеленого ландшафту дорога йшла червоною гадюкою... Ниви, що були багатими (земля внаслідок розкладу, видно, давала багатий, плодючий ґрунт)...

Це для мене було протиприродним: червоні ниви — і верби ростуть зелені, гвоздики, а кинеш уважніше оком — червона земля. І річечка бігла червоною смугою...

Потім ми піднялися в гори. Під нами розкрився своєрідний ландшафт — зелено-червоний: ниви, села, виноградники, узгір'я... І так усе вгору, вгору, аж доки не заховалось це все червоне царство за горою... За поворотом на тлі неба виступили оголені хребти з сірого каменю. Під нами і поміж нами проходили хмари...

¹ Шлях (серб.).

По цій дорозі скрізь були болгарські військові. Тут вони вели бої з німцями...

А потім, ідучи під сонце, ми спускалися вниз і вниз...

Сьогодні — перше листопада, а зелені повно, — особливо в цій низовині, що ми нею їдемо. І тут, поміж нив і гір трохи віддалених, пішло, як таріль, шосе. Це дорога на Белу Паланку... Ось і вона...

Шумить ріка Нішава (доплив Морави). Повно болгарських військових...

У долині, залитій сонцем, лишається містечко-станційка, і дорога — круто, з поворотами вгору — йде на Пірот. Ідуть по шляху тітки-сербіянки з якимись величезними клунками... Підйоми, спуски, де написано: «Без тормозов — смерть!», намальовано череп і маслаки. Тут же, при дорозі, копи мін.

В однім з проходів — розбита колона болгарських танків (танків з двадцять)...

Петрич. Рівною стрілкою — дорога на Софію. Обабіч — молоді осички яскраво-жовтого забарвлення...

З осінньої туманності (в ясну погоду) ледь проступають контури Вітоші...

Аеродром. В сіро-блакитних костюмах — авіатори.

Зустрічні машини по дорогах... Рівнина. Отара на білявих стернях... З високим чорним султаном пішов на фронт поїзд...

2 листопада. Софія. Зустріла та ж Вітоша...

Софія змінилася: переповнена людом. Ще й досі по дорозі все їдуть підводи, перевантажені пожитками.

Про взаємини (місяць, як я не був у Софії): вони стали якимись глибшими, інтимнішими. Можна сказати: зжилися... Відійшли ті вигуки, вітання, квіти — і боєць, офіцер стали, так би мовити, не гостями, а членами сім'ї. Запрос-то, як це можливо тільки у наших людей...

3 листопада. Драгоцет.

Дорогами йде багато жіноцтва з кошовками і торбами — то носили харч солдатам... Навколо ще все зелене — особливо на межигірних рівнинах.

Бунтар.

Панорама згори вниз: квадратики, трикутники, смуги, пересмуговані то межами, то кольористим дубняком...

Їхали виправленою дорогою: автострадою Софія — Белград. Мотор у машині зіпсувався. Пізно приїхали у Белград на стару квартиру...

6 листопада. День перед Жовтневими святами. Стоїть тиша. На плацах солдати Народно-визвольної армії мар-

ширюють, привчаються до ладу регулярної армії. Очевидно, процес переходу від партизанського стану до регулярної армії проходить не безболісно. Вже марширують по два в ряд, а то ходили тільки один за другим (як у горах партизанячи)...

7 листопада. Хороший осінній день. Белград у прапорах. У центрі міста — жовтнева демонстрація. Колони з прапорами. Багацько цивільних на тротуарах, на бруку... Наших військових мало — вибули...

Увечері у міському театрі урочисте засідання. У п'ятій ложі — маршал Тіто.

Коло мене — серб, літній партизан у домотканому сукні (у нас — на сіряки). Щось на зразок френча...

Коли співав хор першої пролетарської бригади, звертався з запитанням до мене: «Лєно?»

9 листопада. Переправляємось. Велетенська баржа довго навантажується машинами... Поміж нас — серби, що їдуть «на той бік». Перед нами — велетенське жовтаве полотнище Дунаю. Під тяжко-сірим небом він здається сіробрудним... Лє, як з прірви, дощ. В його гущині видніються праворуч контури зірваного залізничного мосту. Окремі ферми повалилися під воду цілком, інші — наполовину... На одній з них, що на п'яти биках, стоять вагони і платформи. Частина з них, певне, разом з фермою, пішла під воду...

Видніють балканські узгір'я правого боку Дунаю.

В дощовій мряці лишасмо гарячий і розтерзаний, щирий і тривожний Белград... Повільно, як добова стрілка, рушила баржа (непомітно для ока). Тільки капітан щось кричав, складаючи долоні рурою, свистів і жестикулював...

Дівчина з прапорцями на переправі... Багнища... Зверху великої шинелі ще настовбурчилась плащ-палатка...

...І крізь ті одежі можна було узнати стрункий стан дівчини...

Тягнуть з Дунаю танк. У дівчини чоботи — по коліна в багні...

Дунай — тільки білі птиці-рибалки то падали, то підіймались і тим скрашували сірість...

З цього берега Дунаю я глянув на Белград — згадав Київ.

Спереду цугом вишикувалися чотири танки, пов'язані тросами, що тягли потоплений танк. Вони перегородили нам дорогу вперед понад самим берегом Дунаю. Але не меншою, якщо не більшою перепоною на нашій дорозі залягла невилазна осіння грязюка.

Все зодяглось єдиною ризою-млою осінньої дощової ночі. Тільки в світлі прожекторів, що вриваються у тьму, видно, як біжать уперед буруни дощу і вітру...

10 листопада. У сірій безбережності неба (скорше — в моторошній безбарвності) пролетіло кілька чорних круків; тільки вони й не кинули цих пустельних, безбарвних і страшних місць...

Пішов сніг. Ліпить у багнища, заліплює машини, людей. Стогнуть сотні моторів. Різкий вітер з заходу жене холодні хвилі мокрого снігу. Хлюпоче рудий, як і небо, як і земля, Дунай. Белграда не видно — іноді, як знаки оклику, викарячаться димарі, та й знову пірнуть...

Понад Дунаєм, вимісуючи багнища, йдуть молоді, політньому зодягнені серби-солдати в цивільному.

— Чортівня з вихилясом, другий Буг... — сказав шофер Андрій, оцінюючи обставини і хмуρο дивлячись на Дунай...

Розсердившись, він міг би забити рідного батька, коли б той на ту руч підвернувся, і я не розумів, звідки в цього меланхолійного хлопця могло бути таке серце...

Ми знов загрузли в баюру серед якихось кущів — і на цей раз зовсім безперспективно. Що робити? Читаю «Жизнь Арсеньева» Ів. Буніна. Андрій пішов грітися десь до вогнища на березі Дунаю під перекинутим понтоном...

11 листопада. Зранку виглянуло сонце, похолодало... Вибралися цього дня з багнища. Мов з «преисподней»...

На Вршац... Дивна лівобережна рівнина. Кукурудзяні гамазеї по селищах. Рівний шлях в оздобленні лип, що осипають своє жовтаве листя... Над Вршацом вимальовувалась гора...

Бунін:

«...Уже наступила весна, я... совершенно пленен «Словом о полку Игореве», нечаянно перечитал его и вдруг понял всю его несказанную красоту, и вот меня уже опять тянуло вдаль, вон из Харькова: и на Донец, воспетый певцом Игоря, и туда, где все еще, казалось, стоит на городской стене, все на той же древней, ранней, утренней заре молодая княгиня Евфросиния, и на Черное море казацких времен, где на каком-то «білом каміні» сидит какой-то дивный «сокіл-білозірець», и на ровные «шляхи полтавські»...»

12 листопада. Вршац. Квартира за ордером коменданта. Німецька «куча»...¹

Не сербське місто — німецьке, більш того, це німецька

---

¹ Квартира (серб.).

фортеця, держава в державі. Від кожної пилини тут тевтонським тхне — чепурною тупістю, окаянною готикою, відмежуванням від оточуючого життя, від його місцевих хвиль, ворожістю до інодуху, до всього, що не з берлінською маркою.

Двори-фортеці. Кожен квартал зокрема — теж фортеця, тільки більшого розміру... Це — перше місто, де з-за рогу забито радянського офіцера. Серби достойно відплатили фашистській сволоті.

На воротах багатьох дворич написи: «Српска куча», «српски дом» — це значить: не німецький.

Квартир'єр комендатури веде нас на ночівлю. Підходимо до «кучи» без напису «српска». Квартир'єр, старший сержант, досить довго стукоче у ворота, і аж по якомусь надцятomu разі з'являється газдиня. Німкеня. Важкий ключ, важкий засув, важкі ворота.

«Тісно живемо, сім душ... Ця кімната — (ліворуч — велика спальня з двома просторими ліжками) — належить госпожиці-сербкині. Її нема, але вона кудись пішла з політичними комісарами і зараз буде, краще йдіть до сусіда, в нього просторо». І т. ін., і т. ін...

Як з'ясувалось, сербкиня — це веселеньке дівча, яке взято і поміщено на найвиднішому місці: це просто своєрідний захисний жест від партизанів. Газду, що був з фашистами заодно, партизани вже взяли, а газдиня набрала біженців — німців з Румунії — і ними імітує перенаселення житла (кімнат на десять), а що до сусіда направляє — то з ним у неї особисті рахунки...

Мій квартир'єр питання вирішив просто:

— Отут, товаришу майор, подобається? То живіть!

І так я оселився тут...

Хвірток тут нема — є тільки великі ворота, які суцільно з будинком цілком заступають собою спереду все житло і все подвір'я. Обабіч і ззаду двір огороджують його ж або сусідські будівлі.

Коли тобі відчиняють ворота, які щільно входять в одвірки і в стіну, а перед тим, як тебе впустити, то на тебе подивляться із спостережного вікна, що виступає на вулицю і з якого видно всю вулицю праворуч і ліворуч, — думаєш: «Середньовіччя чи чорт його зна що...»

На цьому побудовано весь побут. Що твориться в дворі, можна побачити тільки з неба. Коли партизани брали місто, то, щоб потрапити в подвір'я, треба було стріляти...

13 листопада. Вршац. Спochивок з дороги...

Морозяно-сухо...

Над ліжками двоспальними, подружеськими, над лампою-нічником — велика картина богоматері з сином. Але то тільки назва: «богоматір», а насправді намальовано чорнооку, чорноброву дівульку, років п'ятнадцяти простоволосу південку, коси незаплетені їй спадають на груди... А дитя — таке хлоп'ятко, аж надто людяне, нічого від «єства божеського». Воно — на правій руці у мамки, в пелюшках, тільки все відкрите, крім того місця, яке фотоапарат Володі Іванова не проминув би, а художник «уступив» божому... Мати розвела руками і мов сама дивується: «І звідки воно таке в мене?!» Отаку «релігію» я люблю, бо на таку богоматір я не раз молився. Хороше олюднено художником, хоч і не Мікеланджело, не Рафаель, а якийсь Рудольф Фуш. (Картина напівлубочна і навіть де в чому сусальна. Я б грудей трішки більше дав...)

Ізбіште — село недалеко від Вршаца — німці називали Мала Москва ¹.

14 листопада. Господарка дому, — вона не може мене бачити, — втіка в закутні кімнати. Ясно: вона б рвала на шматки більшовиків. Її два сини — в німецькій армії, члени нацистської партії, її чоловік — фашистський діяч у Югославії, і його нині партизанами «затворено».

У дворі у неї повно свиней, качок, курей, і, незважаючи на те, що це господа заклятого ворога, німкенья живе, як ні в чому не бувало...

15 листопада. Політкомісар району Вршаца і член окружного комітету Компартії Югославії Спасос Зренянин розповідає мені про свого брата Жарка...

Жарко Зренянин був учителем основної школи в селі Ізбіште — недалеко від Вршаца. Село Ізбіште — чисто сербське село. Три тисячі населення...

Жарко був комуністом, членом ЦК Компартії. Його дружина Беба Петрова була членом окружного комітету партії. Загинула на півроку раніше, ніж Жарко, — у місті Панчево. Не здавалася живою, відбивалася, загинула разом з братом — керівником окружного комсомолу.

Селяни дуже любили Жарка. Закінчив з великим успіхом учительську школу (1921 року). Він був головним «юнаком» (героєм) у цій бановині (губернії). Рання боротьба проти правопорядків у школі... Потім — учитель основної школи в Македонії — там організував учительське «удруження» — за правильне викладання літератури...

---

¹ Пізніше П. Усенко напише про це село вірш «Мала Москва».

Через кілька років Жарко приїхав у рідну бановину, в село Ізбіште. Став головою учительського «удруження», організував читальню, «задругу» для ліквідації неписьменності, а також — народний університет. Залучав з Белграда для читання лекцій видатну професуру, лікарів.

Крім того, організував вивчення ленінізму і легальну «штампарню» (друкарню), видавав нелегальний лист (газету) «Ленініст», де вмістив свою першу статтю: «Ми будемо вірні Леніну». Розповсюджував демократичну літературу.

В 1933 році в квітні його заарештувала югославська поліція. Заарештувала разом з ним і сімдесят селян. Через два місяці селян випустили, а Зреняніна засудили на три роки тюрми... Взагалі, заарештовано тоді було кількасот комуністів. А вони в тюрмі організували університет по вивченню творів Маркса, Енгельса, Леніна...

У 1936 році Жарка було звільнено — під нагляд поліції. З тюрми вийшов політично розвиненим. Став керівником партійної нелегальної організації воєводини Дунайської... Все село Ізбіште стало підтримувати комуністів...

У жовтні 1936 року він прибув сюди, а через 5—6 місяців був захоплений поліцією в Петрограді. Тоді його тяжко били, обручами сковували голову, щоб признався, де Центральний Комітет. Він не сказав нічого. Шість місяців лежав у лікарні — апеляційний суд звільнив...

Відтоді Жарко наполегливо працює над утворенням легальних організацій робітничого класу, селянства та інтелігенції.

В 1939—1940 рр. Жарко став членом ЦК партії і секретарем обласного комітету. До війни та окупації працював у ЦК.

Війна. Компартія Югославії закликала: «Проти окупатора!» Ще до війни німців проти СРСР Жарко організовує партизанські загони у своїй воєводині...

Коли Німеччина напала на СРСР, загони воєводини пішли в боротьбу проти окупаторів.

Три роки була боротьба. Багато хто загинув. Жінки, коли їх вішали, казали: «Ми гинемо, але знаємо, що Жарко живий і наші діти відплатять за нас...»

У місті Новий Сад була конференція членів покрайського комітету, і окупаторська поліція, дізнавшись, де це, блокувала квартиру. Жарко, убивши двох німецьких солдатів, урятувався, а з ним інші члени комітету.

Потім він поїхав у місто Панчево на квартиру партії, а там на день раніше загинув секретар окружного комітету

і була засідка фашистська. Він помітив, далі було йти нікуди — схопив гранату і кинув у квартиру, а сам урятувався.

З Панчево поїхав в Алібукар і жив там, давав інструкції партизанським загонам.

Як він загинув? Приїхав у село за три кілометри від Вршаца і звернувся до «професорки» (її чоловіка фашисти застрелили), йому сказали, що можна перебути в неї, а вона виказала поліції. Дев'ятсот солдатів оточили вночі село і дім, у якому він був.

Жарко та його товариш хотіли пробитися крізь оточення, але були тяжко поранені. Тоді, щоб не дістатися живими ворогам, Жарко застрелив себе з пістолета, а його другар підірвав себе гранатою...

Але пам'ять про Жарка Зреняніна жила й живе в народі. Справа, за яку він віддав своє життя, перемогла...

16 листопада. Хороший сонячний день. Записую оповіді партизанів.

Славка Богданович-Цица. Партизанила з 1941 року. Рік народження її — 1924... «Тата, мама і двоє сестри маме» — всі пішли у партизани... Шість разів опинялася в німецькому оточенні...

Розповідає про те, як її ударна бригада проривалася через німецький «обруч». Зима, сніг і гори.. Славка рятувала партизанський госпіталь — переносила поранених на своїх плечах. У горах на планині розгортали сніг і їли зоб (кінську траву), грілися біля ватр... Снігу було два метри. Ноги у багатьох обмерзали, і Славка відтирала їх снігом...

Згадує про те, як вони пішли до містечка Фоги на Дрині. «Четники міст через Дрину підірвали, а наші відбили у німців три гумові човники. Переїхали на цих човниках, потім зробили висячий міст — і по ньому. А коней переправляли по воді... Не було ні взуття, ні одягу, ні їжі... Але все одно витримали...»

Розповідь про офанзиву¹ 1941 року в Чорногорії:

— Тільки-но організували партизанські загопи — напали італійці. Ми дійшли до меж Боснії, Герцеговіни і Чорногорії... Їли тільки траву, копріву (кропиву), не було ні солі, ні брашна, ні м'яса... Отак два чи три місяці. А далі нас обручили (оточили) четники. Ми відбивалися, було в нас багато поранених. Хотіли пробитися в Боснійський

---

¹ Так називали фашистські наступальні операції по знищенню югославських партизанів.

край — там багато партизанів. Без їжі, без солі перетворилися на трав'їдних, але не схитнулися, не здалися... Отак і сформувалася наша п'ята чорногорська бригада на чолі з командиром Савою Ковачевичем... Він загинув у п'ятій офанзиві... Є пісня про нього, він герой...

І Славка Богданович заспівала мені пісню про Саву Ковачевича:

С края Босне до моря
Зна та земля сва,
Свуд се славом прогуо
Командант Сава!
Хей, хей, хей, хей —
Командант Сава.

Водно є бригаде
Преко Явора,
Разгоніо є бандо
Мирских злотвора.
Хей, хей, хей, хей —
Мирских злотвора.

Хуги, тече Сутеска,
Крв плива по ньой —
Дивізія Савина
Біє люти бой.
Хей, хей, хей, хей,
Біє люти бой.

Швапске хорде немиле
Надиру кроз поч.
«Юриш мої юнаці,
Ми могамо проч!»
Хей, хей, хей, хей,—
Ми могамо проч!

Што то тужи Сутеска
І тай позни сат —
Мртов край не лежаше
Славни командант...
Хей, хей, хей, хей,
Славни командант...

Потім партизанка Славка Богданович з бригади команданта Сави Ковачевича переписала мені в блокнот цю пісню ¹.

О 5-й годині в офіцерському клубі (готель-ресторан «Сербія») генерал-лейтенант танкових військ Сухоручкін вручив мені орден Вітчизняної війни 2-го ступеня. (Вршац).

¹ Пізніше П. Усенко переклав «Пісню про Саву Ковачевича» на українську мову і опублікував.

17 листопада. Іван Ле виїхав у бригаду. Лишаюсь сам. Готуюсь до від'їзду на Київ.

Командир партизанської чоти — Василь Баранов з Дніпропетровська. З колишніх полонених — утік до партизанів. Показав фото сина 17-ти років. Знає всі села і шуми (ліси)...

Стака Джукич. 1925 року народження. Була в партизанах разом з мамою і чотирма сестрами — старшій 42 роки. Поранена під час четвертої офанзиви. «Пішли в одне село, а там п'ятсот німців... у них — чотири міномети, а проти них наш батальйон і сусідній батальйон. Перші кинулись на ворога ми. Почався бій... Довга зимова ніч, сніг... Було в нас до сотні жертв. На краю окопу розірвалася граната, і мене поранило... Мусила йти до хати... Потім лікувалася у Дрварі... Італійські авіони¹ люто бомбардували Дрвару... Всі поранені пішли в села і гори. Хто міг тримати зброю — воював. Бригада вела тяжкі бої... А коли було нестерпно важко, то ми думали: «Радянським людям ще важче». Приклад Радянського Союзу був для нас священним... Коли почувш, що радянські війська вийшли на наш кордон, то ми цю подію так вітали пострілами, так пуцали (салютували)!...»

Ще розповідала про планини: Козару, Гремеч... Там люди гинули тисячами, але всі йшли на боротьбу: і старі, й малі... Заспівала мені кілька пісень: «Гремечка балада», «Песма реки Уми»...

Із Стакиного «Партизанського пісенника» запам'яталися мені рядки (переклав їх тут же на українську):

У двобої, у двобої,
Хоч і сам у землю ліг,
Та свій рідний край відстояв,
Як святиню, оберіг...

А вже потім почало складатися своє (і про себе, і про югославських партизанів):

І злиняють фарби царств і лицарств,
Бур сердечних вигомін замре...
Віщий шерех крил нічної птиці
Ввійде в шум незайманих дерев.
І не буде мрій моїх, не стане,
Все заглушить часу бистрий літ...
Те, що в вічну кануло нірвану,
Не розллється гонгом, не ударить в мідь...

---

¹ Літаки (з франц.).

Тільки пам'ять срібною трубою
Прогримить із вічної пітьми...
Тільки вічним буде поле бою,
Де за правду умирили ми...

* Вся земля отут просякнута на сім метрів углиб кров'ю югославських патріотів... І нашою — теж... Стільки жертв — ні в які числа не вбереш!..

Хто де загинув, хто де упав,
Трудно потому відзначить...
Тільки верба нахилилась, верба...
Бачили, як гілочки її плачуть?!
То все по тих, що упали в бою,
Кров'ю влилися у землю свою...

Листопадові ватри...

19 листопада. Компанія сербів — усе партизани. Статечні, красені. Чорна шнур-брова над великим чорним оком, лоб як точений, товкі, але виразні, мов мальовані, губи. Красивий мужицький карк. На стрункому стані, на плечах голова сидить так, що профіль і фас серба в чудесній гармонії... Думаю, що серби — це одна з найкрасивіших націй із слов'ян. Вражає несказанна їхня любов до Радянського Союзу.

21 листопада. Вршач... Прийшла до мене в гості велика компанія — партизани, партизанки. Особливий сербський танок — півколо. Беруться за руки і всі, вліво-вправо повертаючись, витанцювують... В основному діють ноги, нижня половина стану, верхня пригинається або ж повертається — і тільки...

Щось те нагадувало танок древніх слов'ян з приспівом: «Ой дід-ладо...»

Був серед них і трохи п'яненко́кий Дуле, партизан, що на відміну від усіх інших сербів, які мають досить мужні обличчя, лицем своїм чимось нагадував дівчину. Але це був досить спритний хлоп'яга. З-поміж великого гурту живих сербіянок чулося безперестанне: Дуле, Дуле... Трохи далі під стінку сидів великоголовий, левоподібний партизан років під тридцять. Він з ненавистю дивився на все буржуйське, це був ще анархістського типу революціонер, — і трудно було вгадати, у що виб'ється у вихорі подій його індивідуальність...

Дівчина Сека в повному розумінні сербського слова — лепа. Буклі підносили її світлий вид, і без того високі брови творили виглядом відкрити виразність рис...

* Чимось нагадувала вона мені оту мадонну, що на стіні. Мадонна дивилася на нас очима, які бачили стільки

дикості й безумства, принесеного фашизмом у ці краї, у всю Європу...

І твою молитву
Чув я наслід:
«...Хай безумні битви
Не кривавлять схід...»

І здавалось, що це все — останні рядки великої страшної поеми, останнє її казання, але скорбота цього останнього погіршувалася тим, що ні пергамент, ні стрічка вічності не зафіксує ні того погляду, ні тієї мови, ні того слова...

24 листопада. Ранком виїхали з Іваном Ле в Петровград...

Якраз листя липа ронила — під кожною жовтаве коло...

Розбиті війною дороги ремонтують полонені німці. Над ними наші дівчата з рушницями...* Полонений угорець працює, старається. Радий, що вчасно здався в полон, що лишився жити...

25 листопада. Ночували в Пашичево (з Іваном); в основному — це типове німецьке село. Німці виїхали всі. Що змогли забрати — забрали, що лишилось — знищували. На вулицях лежать розпущені перини. Валяються німецькі пухові ковдри...

Ранком поїхав на Сербобран (по-угорськи Сентомаш). Іван — на бригаду. Але підвечір повернувся до мене...

Хороший блакитний день. Очевидно, й тут останні дні осені...

На рідному полі
Між паливом ватр
Звикаєм до «кола»,
До сонцевих шатр...

Це місця все рівнинні. Знаменита Середньоугорська рівнина. Вчора переїздили Тису. Пригадав: «Тиса палає»¹, пригадав Мале Залку... Рівнина вся заселена живописно розкиданими хуторами — щось на зразок столипінських. Живе мішанина: серби, угорці (їх тут називають мадтарами) австрійці.

Серб з обцинної управи веде нас на ночівлю. Ставимо машини у багатого німця. Два сини, зяті — всі виїхали в Німеччину; лишився старий, присадкуватий, задишкуватий бюргер, товстий від пива і кави — у двері не влізе. Улесливо відчиняє двері, просить не чіпати синові ординації (лікарського кабінету)...

¹ Роман угорського письменника-комуніста Бели Іллеша, друга П. Усенка.

У Сербобрані оселилися у сербів. Зустрічають радо — готують хороші постелі, вечерю (з курки). Годинник — у три удари: бов-бов-бов, бов-бов-бов... — і так далі. Так дванадцятую годину б'є тридцять шість разів... Аж набридало...

27 листопада. Безперестанку киша...¹ * Згадуються розповіді югославських партизанів, думається про мільйони трагедій людей, які билися за волю, гинули від чужинських штиків... Пишу баладу про Лелілу:

Носив я ту рану
За вал, за Трояв,
Леліла, кохапа,
Леліла моя...

Те знала шляпшина,
Те знала верба
І дика жоржина
На темних горбах.

Ах, Ліла, Леліла,—
Крізь марева, сні
Мені благовіла
Видінням весни.

Смертельна пустеля —
Не наша земля,
О Лола, о Леля,
О Лілія — ля!..

Приходила в літо
І так серед дня,
Ночами, омріга,
Світिला одна...

Де ти, озовися
Луною з віків...
Лиш сонце — на вістрі
Чужинських штиків...

Ах, серця вогонь цей,
Одвічний вогонь,
Леліло, ти сонце,
Леліло, ти сон...

Як звати, назвати?..
Чи звіром завить?..
Кого ж, моя мати,
Ще можна любить?!

Ах, серця вогонь цей
Одвічних пісень...
Леліло, ти сонце,
Леліло, ти день!..

Леліліні очі,
Леліли коса,
О, хто ж то наврочив?..
Мовчать небеса...

... — Ах, згинула мила! —
Сказали гаї...
Леліла любила,
Любили її.

Леліло, з тобою!
Без тебе не жить!..
Німою тугою
У серце гримить...

Щось би ще сюди дописати... Надворі — киша, безперестанна киша...

...За столом сьогодні обідала сербська циганка. Що то за чорнота очей, що то за краса брів, що то за смаглець лица! Дика і своєрідна краса... «Я циганка-сербіанка...»

28 листопада. Андрій. Він співа... І переносить мене в роки первісного стану мого народу, у далекі віки, на сухі приазовські піски, чую дихання Ставропольщини... А він

¹ Снігопад (серб.).

співає. На всю довгу пісню, може, три слова, щось: «Агей, та ну да», та ще щось, а хвилює...

Увечері було покликано в гості узбецькими письменниками-журналістами з дивізійних газет на узбецький плов... Зібрались на квартирі в одного з узбеків. Господарі — порівняно убога маджарська сім'я. Власне, яка сім'я — мати, яка не зводить очей з годинника, очікуючи на газду: він на шляхових роботах; донька, яка щойно звідкись зайшла (теж каже: на польових роботах була)... Донька Анушка — миловида дівчина слов'янського типу. Вона без зайвих запрошень сіла з нами вечеряти, пила вино, їла узбецький плов, сміялась, показувала свої сліки (фото), скромно кокетувала, на запитання: «Скільки літ?», вагаючись, сказала: «Двадцять», — певне, хотіла сказати, що менше...

Випили по добрій парі бокалів. І Анушка пила до дна. Співали: «Ой венгерко-венгерко...»

29 листопада. Похмуро в долині Тиси. Окривавлена сербська земля.

* Ой Дунаве, тия водо,
Што ти тако мутно течеш? —

співається в сербській народній пісні.

На його берегах та на берегах його приток відстоювали протягом багатьох століть свою честь і свободу серби, болгари, чорногорці, хорвати, словени. Римляни, турки, пімці — з заходу, з півдня, з півночі, неспинними хвилями накочувалися на них, і нерівні криваві битви витримували малі придунайські народи в боротьбі з численним ворогом. Сотні років рабства не зломали їх, не стерли з лица землі.

А може... Коли б не прийшла допомога зі Сходу, з-за Дунаю, допомога від великого російського брата, може б, так і не піднятися було на щаблі самостійності? У нас, на Батьківщині, стільки не сказано про це, скільки говорить тут; принаймні в Болгарії, в Югославії кожен камінь співає славу руському воїнству, і пам'ять про його діла ратні довіку житиме в серцях південного слов'янства. День, коли російські війська перейшли Дунай, щоб вигнати турків з поневолених ними балканських країн, відзначений у болгар і сербів як національне свято.

В перегуках дзвонів, що їх чули наші бійці на визволених від німецьких поневолювачів балканських землях, вчувався відгомін подяки минулому і всенародний гімн сучасному.

1 грудня. Та ж похмурість осені. Все врозріз із моїми звичними асоціаціями...

Повернувся Іван із Сомбора. Каже, що Клушин ¹ лежить при смерті в госпіталі з двома осколками в легенях. Лікарі говорять: безнадійний... Іванові він сказав: «Не обращайтесь внимания!» Бірмана ¹ вбито.

2 грудня. Крізь хмари — навіть сонце. Великі бої на плацдармі. «Советский воин» почав друкувати угорсько-російський словник: «Ааль! — Стой!», «Добд ед а фэдъвэрт! — Бросай оружие!» і т. ін. Люблю саме таке вивчення мови! Приємне мовознавство!

3 грудня. Неділя. Іван поїхав у бригаду. Заскочив Трипільський.

Вже який день я живу у «господина штрикера» (приватник, акула). Він експлуатує серба-дідка і двох милих двоюрідних сестер (19 та 20 років).

Справу налагоджено ідеально. Конфлікти? Їх не може бути. Дідок має в руках «діло», він безсловесно стоїть біля двох верстатів. А дівчатка? Скільки їх у цьому містечку без праці, без професії! Вони горді своєю роботою, своїм «господином штрикером». Одна з них працює в нього чотири роки. В час, коли машини не мають «струї» (струму), вони допомагають «майстериці» (дружині майстра-штрикера) по господарству...

Читати нам дали дві книги, що знайшлися в цьому домі: «Одбрана и пад Сентомаша (1848—1849)» — професора Милана Петровича; календар «Бранково коло» на 1944 рік...

4 грудня. * Європу омивають великі моря і океани. Прямуючи на північ, на захід, на південь, багато рік і річок несуть свої води до їх вічно вируючих глибин. Але одна, найбільша ріка континенту, охопивши своїми щупальцями-притоками величезні простори Західної Європи, перейшовши пасма темних міжгір'їв, широких середньоевропейських рівнин, мчить усією своєю могутньою громадою на схід, до сонячних хвиль, до золотих рун, до Чорного моря... Це — Дунай.

Багато міст і столиць держав стоїть на його берегах, багато країн перетинає він на своєму шляху. Він зібрав у собі піднебесні джерела снігових Альп, потоки Балканських гір і карпатських полонин. І скільки світ стоїть, напував він своєю водою слов'ян, гойдав їхні човни на сві-

---

¹ Радянські офіцери-журналісти.

танку їх державності, ніс їх в історичне майбутнє, входив у їхні пісні, в їхню славу.

Лепо ти є под ноч поглядати,
Тамо доле край тия Дунава,
Гди с юнаці шатор розапели...

Та чи є ще така ріка на землі, яка б стільки разів згадувалася в любовних, релігійних та героїчних піснях усього слов'янського світу, як Дунай?!

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше,—

співається в українській пісні. Але в дійсності, як і в усьому змісті самої пісні, тиша, про яку йдеться, тільки підкреслює пристрасне, непогамоване биття серця вільної слов'янки, биття, яке вчувається за цією величною дунайською тишею. Тиша — тільки тло... Чи є ще в світі ріка, яка несла в своїх хвилях стільки людської крові, скільки ніс її Дунай?!

7 грудня. Передав нарис «Дунай» телеграфом до редакції.

8 грудня. Який хороший день — прямо літо! Сонця багато, м'який вітерець! Безперестанку летять літаки на бомбардування німців. Недалеко — кордони Австрії. Збираюсь на Печ (Угорщина)...

— Народе мій, пом'яни синів своїх — піснярів і солдатів, що словом і кров'ю своєю були за тебе. (Трублаїні, Герасименко).

Вони хотіли твоєї слави і в день іспиту великого впали за твою честь... Безвісні могили їх остудять вітри твої...
(Згадав про це далеко за нашими кордонами...)

9 грудня. А вже сьогодні цілий день дощ, як із відра... Взявся до перекладу сербських пісень. Спеціально завів собі толмача для підрядкового матеріалу.

Здав Паламарчукові на телеграф «На мадярській землі» (другий нарис).

10 грудня. Густий дощ. Хмари аж об землю черкають... День сиділа і над підрядниками працювала Надія Макаренко — дівча без роду, без племені. Російською мовою розмовляє добре, сербською — так само і непогано — угорською. Про Радянський Союз мріє так, мовби про землю обітовану. Всі мрії — туди, і за росіянина вийти заміж мріє. Зараз сімнадцять років. Голубоока катеринославка родилася коло Дунаю (Папчево), а очі — кольору дніпрової води. На плечі спадає хвиля каштанового волосся.

Зараз, завдяки доброму знанню російської мови, зробилася центром уваги в Сербобрані — вона тут за головного перекладача. В «Омладинському домі» хочуть, щоб вона викладала російську мову.

...Так оце дівча і сидить ось мені третій день і перекладає про боротьбу партизанів, про героїзм бійців, працює з зірочкою на жакеті...

Повертався пізно увечері. Дощ. На панель листя падає, а низько над будинками, в дощовій хвипці, гуси, летючи на Адріатику, тужно перекликаються і тільки по голосу, мабуть, можуть держатися одне одного... Чи по шереху крила...

11 грудня. День — як сокіл. Ще таких ясних і теплих у грудні не було. У природі все нагадує весну — ранню... Багато зеленої трави, у палісадниках бутони південних айстр. Цвітуть троянди...

Надія сьогодні цілий день працює над підрядниками¹. Очі сьогодні голубі, як ніколи, а після обіду ще й блузочку в'язану таку ж наділа... Колір очей, особливо голубизна, посилюється від неба, моря.

— Коли я була на Адріатичному морі, то в мене очі були кольору його води...

12 грудня. Морозець. Усі звідси вже виїхали на нове господарство. Лишилися тільки ми...

«Дойде Сава — Дунав заледжава» — сербське прислів'я. Значить: прийде святий Сава (27 січня) — Дунай заледеніє.

13 грудня. В дорозі: Сербобран — Кула. Летять гуси. Німецькі села — без німців. Мадяри й мадярки на дорогах...

Сю ніч летіли гуси. Здавалося, вони наповнили своїм клетотом усю Трансільванію...

14 грудня. Печ (Угорщина). І тут летять гуси...

* По урвистих схилах південних Карпат, по їхніх темних кам'янистих тіснинах, перетинаючи швидкоплинні хвилі Дунаю, звивистою, але ніде не перерivanoю лінією, точно на південний захід простягається фронт. День і ніч палахкотять заграви, і погід самі хмари б'ють розриви — і тоді здається, що хмари здригаються. Ця лінія перетинає Угорщину. Угорський Дунай у значній своїй частині вже очищений від ворога. Чверть Угорщини, ба навіть менше, ще вдержують німці в своїх руках, одчайдушно чіпляючись за кожну її височину, за кожне її містечко.

¹ За підрядниками Надії Макаренко П. М. Усенко пізніше переклав і надрукував на Україні поезії Б. Чопича, Ю. Меджедовича, В. Назора, Н. Ресуловича-Горського та ін.

На угорських рівнинах — нескінченні прямі лінії протитанкових ровів. Ще кілька днів тому тут працювали сотні тисяч угорців, зігнаних з усіх кінців, і піднятої землі ще не встигли закропити навіть тутешні рясні дощі. Тепер ці оборонні споруди — тільки пам'ятники поразки фашистських військ, хоч, може, ці рови й мали гучні назви неприступних: «Південного валу», «Блакитної лінії» й тому подібних укріплень.

Найтяжчим і найбільш несподіваним ударом для фашистів було захоплення військами нашого Третього Українського фронту великого промислового центру і вугільного басейну в районі Печ — Капошвар на південному заході Угорщини. Треба сказати, що промислові об'єкти тут захоплено на повному ході. Швидке розширення Саксардського плацдарму і розгром німецько-угорських частин на всьому південному узбережжі одного з найбільших озер у Європі — озера Балатон — примусило фашистів удатися до ряду екстрених заходів. З інших ділянок сюди почали прибувати німецькі дивізії, які з ходу вступали в бій. Підкріплені великими танковими з'єднаннями, ворожі піхотні частини не припиняють багаторазових контратак. Особливо гарячі бої точаться на підступах до Будапешта. Наші війська продовжують просуватися вперед. З північного сходу, зі сходу і з півдня нависли вони над цим містом, яке фашисти так не хочуть віддавати.

...Ось уже й половина грудня, а сніжком і не припорошило, тільки дикі гуси та журавлі величезними зграями пропливають у сірих хвилях неба. Можливо, їхні давні шляхи, накреслені самою природою, пролягли десь в інших напрямках, може, десь західніше, попід Альпами, але війна і птахам поміняла маршрути. І от, зібравшись колосальною масою, линуть вони над межиріччям Тиси й Дунаю, паралельно лінії фронту, до теплих берегів Адріатики.

Чув розмову між бійцями. Один із співрозмовників — літній, з підстриженою борідкою, видно селянин, прислухаючись до журавлиного гомону, сказав:

— Бач, збили зграю зі шляху... Та ще трохи — і їхні шляхи будуть вільні...

15 грудня. Виїздив на Печвард... Угорки на дорогах з лопатами, чапліями і вилами-трійчаками. Прочищають дороги. І скрізь, де не буваєш, — серцем мимохить линеш туди — привіт тобі, привітна Югославіє!

16 грудня. Кореспондентський бенкет. Усі ті ж (Токарев, Курбатов, Акульшин, Купрін, Платов) та додався

Макрушенко (замість Лапоногова). Сюди б іще Володю Іванова!

* Завтра вранці шлю телеграму Паламарчуку такого змісту:

«Господарством Аношина одержано запит про мене. Повідомляю — після хвороби телеграфував вам про свою поїздку до Києва. Не отримавши відповіді, відбув у господарство Зав'ялова. У грудні повернувся, посилав вам кореспонденції й телеграми, на які не маю відповіді. Терміново телеграфуйте мені особисто, як бути. Майор Усенко».

17 грудня. Іванов Володька — не віриться, що його нема. Живого, рухливого атлета-красеня. Не віриться, що ось-ось не загуде несамовито мотор його машини з якогось завулка, що затим не вискочить з шоферського місця (він завжди сам вів машину) збуджений Володька і, забувши навіть поздоровкатися, запита: «Где ребята?»

Нема його. Вогонь крупнокаліберного кулемета прошив його тіло на вулиці Белграда, коли він піднімав бійців в атаку, тримаючи в одній руці револьвер, а в другій — «лейку». Таким я знав його в часи тяжкого відступу в сорок другому році у вогняному Ростові і таким — в окривлених горах Югославії...

Вічний спокій хай буде тобі, друже, на славній, на сербській землі...

18 грудня. Знову телеграма з Києва від Паламарчука на ім'я Савельєва (відділ пропаганди): «Повідомте, де кореспондент «Радянської України» Усенко,— просимо відрядити його до Києва...»

Де мої телеграми? Де зв'язок?

Савельєв запропонував лишитися. Насуваються події... І — закипить Дунай...

* Дунай... Якщо вдивитися в обриси цієї велетенської ріки, які ледь-ледь ловиш зором у напівтемряві осіннього вечора, то здається: бачиш спини великого множення якихось істот, що безперестанку рухаються на південь. Це — хвилі, що їх творить не буря чи вітер, а колосальна сила нагору води. Вирвавшись із гірських ущелин і круто повернувши на південь, у югославські землі, ріка мчить з дивовижною швидкістю. На цю грізну, здавалось би, неподоланну стихію поволі опускається темна, дощова, осіння ніч. Все, здавалось би, повинно змовкнути... Але там, за цією перешкодою, є наша «мала земля», за яку йдуть безперервні бої. Ворог знає, що значить поступитись Червоній Армії хоч би клаптем землі на правому березі ріки, він прекрасно пам'ятає Дон, Сіверський Донець, Дніпро,

Дністер, і він кидає всі свої вогневі засоби на розгром переправ. Він знає, що ця наша мала земля швидко розростається у велику землю перемог Червоної Армії, і він одчайдушно відбивається. Але наша артилерія всіх калібрів, піхота, кіннота, танки, боєприпаси і спорядження невпинним потоком рухаються по водній ревучій стихії на захід. Скільки вміння, скільки досвіду треба вкласти в цю диявольськи важку справу! Всі люди, гармати, машини, всі речі вкриті слизькою осінньою грязюкою, все ковзає; і трохи щось з'їде або спіткнеться — відразу його може поглинути вир, занести течія, розбити на друзки. Водяні стовпи від розривів артилерійських снарядів, кишіння смерчів від авіабомб, які невпинно сиплються в річку під мертвотним світлом «ліхтарів», що повисли в небі, домальовують загальну картину героїчної переправи.

Багато хто працює мовчки — люди вкочують гармати, відштовхують або хапають борти поромів, закріплюють колеса возів, автомашин. Але є й охочі до жартів. «Бабусин самовар», — каже хтось з бійців, коли вода буквально закипає від нової порції ворожих авіабомб. Зненацька чомусь стало темно — скошені зенітною чергою «ліхтарі», швидко спустившись вниз, розпліскують своє світло по каламутному простору, і серед темряви чути тільки несамошите шипіння води і гул від невпинної героїчної праці...

19 грудня. Переїзд: Печ — Саксард — Дунауйфельдвар... Добре потовчене місто. З трудом знайшов засклену хату... Переважно одноповерхові будиночки містечкового типу. Так само, як скрізь, на балконах, під острішками, повно перцю — вервечки. Жінки все носять на головах: корзини, хмиз, мішки, глечики. Господар старенький, дуже старасться догодити.

Син молодий десь на фронті...

...У цій країні була Радянська влада. Був Петефі... Був Мате Залка, що мріяв про свободу своєї батьківщини, що так любив мою Україну...

20 грудня. Перші ознаки активізації — удари авіації... Відень?..

У молодших хлопців (солдатів) записники, гаманці і бокви кишчені поповнилися різних розмірів фотокартками з усміхненими дівчатами з написами «на пам'ять» багатьма мовами, з екзотичними іменами дівочтва багатьох націй.

23 грудня. Моріц Януш зробив так: підняв руки і пішов до росіян у полон («фогой»). Радіє тепер його дружина Маріка. У них синок Стефан...

24 грудня. Ледеь посипав за ніч сніжок. День повен світла... Безконечні армади наших літаків...

Учора ще тяглися гуси на захід...

25 грудня. Будапешт... Відень... Обваловують міста Європи «від більшовицького велета». Даремно, фашисти!

Ялинка з дітьми — Бела, Стефан... Бенгальський вогонь. Цукерки... Сльози мадярок за чоловіками...

26 грудня. Ледеь-ледеь пушок сніжку. Іній зробив пейзажі прекрасними. Осіла м'яка тиха зима. Навколо біло, тільки своїм безнастанним летом автомашини змітають вихорці сніжинок на фронтових дорогах...

27 грудня. Ідуть бої на знищення ворожого угруповання...

* Могутній удар частин фронту, що розпочався з правого й лівого боків озера Веленце і спрямований своїм вістрям на північ, розрубав за кілька днів наступу всі ворожі комунікації, які живили оборону фашистами Будапешта, розтрощив усі її захисні смуги на цій ділянці і з виходом військ на південні береги Дунаю по лінії на схід від Комарно та східним крутим вигином ріки на південь завершив оточення всього будапештського німецько-угорського угруповання. Від учорашнього дня бої перенеслися в район міста — його західної частини — Буди, набравши характеру штурму кожного кварталу, кожного окремого будинку...

Наші танки разом з десантними групами автоматників проникли в центральні квартали міста.

За свідченням захоплених полонених, у Будапешті панує паніка. Мости заміновані й підготовлені до висадження в повітря. Мільйонне населення міста голодує. Обладнання, сировину і продукти гітлерівці посилено вивозили в Німеччину. В місті поширюються листівки, які закликають населення до збройної боротьби проти німецьких загарбників...

Та ж зима. Та ж негода, хіба що іній збільшився. Ті ж перемови на пальцях з угорцями...

28 грудня¹. Прийом у начальника штабу генерал-майора Іванова.

— ...Зовнішнє кільце — старі фортеці довкола Будапешта. Німці — по лісах між Естергомом і Будапештом... Очищасмо... Взято в полон генерала... П'ять-сім дивізій засіло

---

¹ 28 грудня 1944 року Тимчасовий національний уряд Угорщини, що розпочав свою діяльність у визволеному радянськими військами Дебрецені, оголосив війну фашистській Німеччині.

в Будапешті (є танкові)... У Будапешті — сім мостів. Три — зруйновано. «Вам не бачити Будапешта, як нам — Сталінграда!» — заявляють німці...

Ознайомив нас із деякими деталями плану наступу.

— Гітлер дав наказ: «Покінчити з ненависним Толбухіним!» Фашисти чекали на нас із сходу. А ми зайшли з другого боку. Всі оборонні споруди гітлерівців — під нашим вогнем. Тепер тут у нас панівний берег...¹

29 грудня. * Біля вогнища, чи, як тут звикли казати, вживаючи сербські слівця, при ватрі, сидять бійці. За кілька кроків від вогню вже важко розрізнити силуети людей, що їх ледь-ледь окреслює тоненька вогняна смужка ватри. Тільки яскраво, дуже яскраво відсвічують котелки, — тоненькі й легкі, з консервних банок, вони мовби повисли в повітрі, щільно один біля другого, над вогняними язиками. Небагатослівні розмови в такі хвилини у людей. Відпочиває тіло після важкої денної праці, пестить теплий вогник... Та чи й багато в ратної людини таких хвилин?.. І, сидячи в тісному колі друзів, людина мовби залишається наодинці сама з собою. Та чи ж наодинці? Скільки образів, скільки облич знайомих і рідних проходить перед воїном у ці хвилини — рідні села й міста, мати, дружина, діти, Батьківщина...

І загадав солдат, як у тисяча дев'ятсот сорок першому році сплюндрували вороги його домівку в зеленому саду на Інгульці, як у тисяча дев'ятсот сорок другому погнали його двох сестер у Німеччину, як у тисяча дев'ятсот сорок третьому розстріляли його батька і молодшого брата, як на місці рідної хати знайшов він у тисяча дев'ятсот сорок четвертому тільки попіл, окроплений густими дощами Правобережжя...

І не зміг далі мовчати. Він щось сказав...

Але хто? Перший з правого боку чи крайній зліва?

Вогонь похідного вогнища зливав восдино слова й думи цього кола друзів, і мені важко було визначити, хто повів мову першим. Та ось до слів першого прилучився другий голос. Щось мовив, помішуючи в казанку, третій солдат, — і ось уже гомінка бесіда з живою розмаїтістю характерів і темпераментів закипіла в колі.

Все, що за хвилину до того кожним передумалося, вкладалося у мову — вагому і пристрасну.

Я був свідком цієї живої червоноармійської розмови,

---

¹ В боях на території Угорщини брали участь два фронти — 2-й Український та 3-й Український.

яка спалахнула, мов вогнище з підсушених дров, несподівано і яскраво серед імлі. Здавалося: крізь похмуру тьмаву мадярської ночі засвітилися людські серця. Так, це була мова вогню...

«Іванов-майор» — це так називає мадярка Маріка Івана Ле. Прості трудові мадяри ставляться до нас з довірою, щось починають розуміти...

...Фашисти розстріляли в Будапешті наших парламентарів.

31 грудня. Зустріч Нового року «купно» кореспондентським корпусом...

О 4-й годині ранку пішли додому...

А тут якраз — зенітки. Німецький паліт. Тривога! Загули небеса...

...Уже сіріло. Я йшов на схід сонця — назустріч Новому року.

Зайшов на пост регулювальниці — поздоровити. А вона суворя: видно, перед тим плакала...

— Тут, товаришу, пост!..

1 січня 1945 року. Відвіз Леваді передачу до Києва.

Мете сніжок. Приїхали хлопці з Буди, розповідають, як бійці на передовій співають «Метелицю»...

Дунауйфельдвар. Мадяри всіх літ з червоними нарукавниками, жінки у пишних спідницях на багато воланів...

Мій Андрій веселиться разом з ними. Танцює, співає:

Заспіваймо пісню веселеньку
Про венгерку молоденьку,
Про венгерку заспіваймо,
Серце наше звеселяймо:
Ой венгерко, венгерко, венгерко...

* Він весь — у чеканні близького закінчення війни, в передчутті миру, майбутнього щастя. І все мріє про ті часи, коли ми з угорцями будемо друзями і братами...

2 січня. Пішли всі разом (прес-конференція) до сухого, високого інформатора підполковника Смолякова.

* Безвітряними снігопадами розпочався січень. Тільки зрідка здійснюються нічні хуртовини, що вщухають на ранок. Лісисті висоти, кукурудзяні й виноградні долини вкрилися товстим шаром снігу.

У вири цієї білої пухнастої стихії рушили німецькі танки. Сотні танків. Їхню броню, мов мухи осінньої пори, обліпили підпилі фашисти. На схід, на схід, на Будапешт!

А в цей час на коліях залізниць, на шосейних перехрестях, що ближче до фронту, вивантажуються, стаючи в

бойові порядки, нові й нові танкові та піхотні фашистські дивізії, перекинуті сюди через землі Чехії й Австрії з інших ділянок.

Перші січневі дні відзначаються нечуваної сили боями, величезною стійкістю і мужністю наших воїнів. Фашистські хвальки уже зняли були галас про «новорічні перемоги німецького солдата на півдні», про поворотний момент у війні, але...

Пізно друкую матеріал для «Радянської України» на машинці. Над нами у темному небі пішла ланка «вічників», стрясаючи повітря...

3 січня. День із злата. М'яка, як шовк, ніжна, як процьвіт, зима... Типа супокійна — і далекі, стрясаючі повітря громи передової. «Яки» й «бостони» — все на Будапешт. Над Дунаєм летять...

На машинці передруковую статтю для «Радянської України» — «Зимова дорога війни».

4 січня. Такий же, як і вчора, день, тільки мороз більший. Ідуть великі бої з танковими дивізіями ворога, що прорвалися на північному заході з-за Дунаю.

Одержав привітальну телеграму (з Новим роком) від колективу редакції. Тут вона мене дуже порадувала.

5 січня. Гітлерівці жорстоко натискають. Від Комарно в напрямку на Будапешт — жорстокі бої... Раз по раз вибухи з Дунаю. Тол розриває кригу...

6—7 січня. Давно я помітив, що ніколи не йдуть так скоро дні, як у перші числа нового року. Щойно справляв новоріччя, аж глядь: уже тиждень, декада, місяць...

Працював до глибокої угорської ночі. За стіною, гойдаючи дитя, співала жінка...

Думки, думки... По-угорськи — гондолат...

...А мій Андрій їм сказав (угорцям):

— Буде час, коли кожен угорець благословлятиме мою Країну Рад і кожен батько мріятиме, щоб його дитина побувала в її школах і просвітилася в її науках...

8 січня. * Танковий таран німців продовжує сунутись. Але треба сказати, що майстерність Толбухіна добре обламає йому зуби. Вже ось який день, а Будапешта їм не видно. Та чи й побачать взагалі? Коли ж якомусь і вдасться побачити, то хіба тільки для того, щоб це було востаннє...

Героїчно б'ються мої земляки-українці. Роблю вибірки з армійської та фронтової преси і надсилаю до редакції...

9 січня. Падає великий сніг... Я побував у редакції «Советского воина». Одним духом закінчив і здав на телеграф парис «Він».

10 січня. Сніг продовжує валити. І в Угорщині — ба! — зима бува багатосніжна! Але надвечір «із стріх вода капле...»

* Телеграма: «Сатурн, кореспондентові газети «Радянська Україна» Усенкові. Всі одержані матеріали надруковано. Зараз найважливіше завдання — забезпечити матеріал до роковин Червоної Армії. Доручаємо вам нарис на особливо важливу тему: «Гордість воїна — визволителя народів...» Телеграфно підтвердіть одержання цієї телеграми, повідомте ваші плани. Залучіть до участі в номері, присвяченому роковинам, Івана Ле. Привіт. Паламарчук».

11 січня. Весна. Зелене небо. Авіація летить на бомбардування. Пахне пролісками і відталюю землею...

Десять днів б'ється німець задля з'єднання з оточеними, а нічого не досяг по суті. Застряг на висотках і в населених пунктах дунайського коліна...

Лист Греті. * Телеграма Паламарчуку: «Цим підтверджую отримання ваших телеграм... Приступаю негайно до виконання вашого завдання. Іван Ле і Первомайський дадуть матеріал, можливо, в Києві. Живу без редакційного відрядження, що виключається положенням про військових кореспондентів. Прошу відрядження вислати, про що телеграфуйте. Привіт. Павло Усенко».

...Коли б зі мною щось трапилося в цих краях і полягти довелось, то єдиного б хотілось, і тому просив би, коли не сучасників, то нащадків,— перенести мене до землі рідної...

12 січня. Переїзд на нову квартиру — ближче до місць подій...

* ...Ось уже два тижні, як гітлерівці розпочали свою найвідчайдушнішу спробу велетенським танковим тараном розтяти нашу лінію фронту, силами мотомеханізованих частин і свіжих піхотних дивізій зім'яти втомлені попереднім наступом радянські війська і вийти на з'єднання з сімнадцятитисячним своїм будапештським угрупованням.

Проте вони не досягли успіху ані на жодному з вирішальних напрямків.

Гітлер у своєму зверненні до оточеного угруповання обіцяв надійти на виручку вже третього січня, тобто на другий-третій день від початку наступу. Та все дужче й дужче стискується кільце довкола оточених, а допомоги іззовні їм нема. Навіть для літаків не лишилося жодного майданчика, де б вони могли приземлитися, і сьогодні ми вже маємо перші підбиті транспортні літаки, які намагалися

скинути вантажі на парашутах. У перехопленій з Будапешта радіограмі говориться: «Становище у місті катастрофічне. Не вистачає продовольства й боєприпасів. У місті — великі безпорядки...»

* Телеграма з Києва: «Сатурн, кореспондентові газети «Радянська Україна» Усенку. Порушено питання через ЦК партії про видачу перепусток кореспондентам українських газет. Підтвердіть одержання нашої телеграми з завданням на ювілейний номер до дня Червоної Армії. Ще раз вказую на важливість і відповідальність цього завдання... Лука Паламарчук.»

13 січня. * Фашистське командування усе ще силкується досягти поставленої перед собою мети, розпочинаючи атаку за атакою, вимацуючи слабкіші місця нашої оборони. Так, сьогодні, очевидно, після деякого перегрупування, противник силами п'ятої танкової дивізії «Вікінг» та 96-ї й 711-ї дивізії перейшов на одній з ділянок у наступ, тричі кидаючись в атаку на наші частини, що стримують його. В запеклих боях ворог спочатку захопив один населений пункт, але нашою контратакою його знову було відкинуто на вихідні позиції... Водночас війська нашого фронту цього ж таки дня очистили ще 14 кварталів західної частини Будапешта...

Колишня романтика перемог обернулася для гітлерівців реальністю поразок: «Люба Гертрудо, тут, під Будапештом, я знову потрапив у криваві хуртовини, як тоді, в Росії. Але чи пощастить вибратися живим тепер? Боюсь, люба, що ні. У всякому разі, прощай!» — так писав у своєму листі до дружини обер-єфрейтор Франц Гейтц.

Листа цього я читав уже після того, як тіло Франца Гейтца притрусив тихий сніжок, що зривається з глибини угорського неба...

Сьогодні похмуро, температура на нулі. Снігу порівняно товстий шар...

Проїхали санки. Дівчина з хлопцем (підлітки) б'ються в сніжки. Перед чорною мордою коня миготять білі сніжки, і він усе махає мордою, як ото у серпні, відганяючи мух та гедзів...

Потім хлопець вихопився з-за коня, й побігли вони з дівчиною на город...

Відіслав пізно вночі матеріал до редакції — «На захід від Будапешта».

14 січня. Сьогодні не писав — перебирав матеріали, роздивлявся нотатки, роздумував над темами нових нарисів («Казанлицька троянда»)...

Хлопці казали, що чули по радіо (Київ) передачу якоїсь моєї новели (?). Певне, якийсь матеріал з газети. Значить, щось доходить-таки і друкується... Тільки так і дізнався...

Знов приморозь. Скувало вчорашню відлигу... Неба не видно.

На вікні — сльозина. Вона кришталєво-прозора, як вода правобережних допливів Дніпра...

«Сійся-родися, жито-пшениця, всяка пашниця...»

Щось таке цікаве задумалося, але... Задумувати я майстер, а виконувати — бігме...

15 січня. Погода — та ж. Паші контрудари. Кіннота пішла пішим строем в обхід мінних полів. Міни поперемерзали — розмінувати не можна...

16 січня. Чудесна тиша. Сонця повно весіннього. Малий морозець... Тільки що сонце йде низько над пругом...

Ранок починається морозом, легкою хмарністю. А на обід сонце пригріває так, що біжать струмки...

Тиша...

У вічному грізному герці
Гримить над світами гроза...
Христос з покривавленим серцем,
«Аве Марія» — в сльозах...

18 січня. Хмарність. Морозець. Працюю над нарисом до ленінського номера. Чи встигну?

Від Луки по-старому: ні гу-гу...

О першій годині закінчив до ленінського номера статтю¹.

19 січня. Статтю на телеграф здав, але, певне, не піде.

— Тепер, — кажуть, — не ці матеріали передаються. Німецькі танки прорвалися у центр...

Дощ іде. Іній, сонце...

Доля війни зрадлива для солдата...

20 січня. Фюленсалаш... З боку Дунауйфельдвара чути артилерійські постріли. То пробивається німець до крижаного Дунаю...

Комендант оселив у дідка з бабусею. Дідок усе на хвороби скаржитися — трохи по-російському розуміє. Був на посту в таборах полонених у роки першої світової війни. Над ліжком висять два портрети: красуня мадярка (міського типу) і маляр з орлиними очима — то се тато й мама дідка...

---

¹ Йдеться про нарис «Ленініст» — про югославського комуніста Жарка Зреняніна.

Яке загальне враження про мадярів?

Хороші, чудесні люди, які безмежно люблять людяні взаємини, самі жваво відкликаються на душевні збудження, веселі, сміливі й горді. Але яка диспропорція між душею народу і того уряду, що осідлав ший його! Є якийсь всевладний закон тупості й обмеженості капіталістично-буржуазних національних урядів. І через них — трагедія народів...

Уже пізно... Повно снігу. Вкрито ним дерева. Місяць...

21 січня. Густа хмарність. Ревуть мотори літаків. Іде кинджальна битва з танковим тараном ворога в луці Дунауйфельдвар—Саксард...

Зайшли: тонка Марішка (в кожній мадярській хаті обов'язково Марішка) і Теріко (Тері, Терушка — ще звуть), або Терезія. Подивилась мені в очі — і ще раз... Красива, статурна, повна молодиця-мадярка...

Більше тисячі років тому сім богатирів вивели угорців з-під Азії в ці степи: Арнад (головний), Чаба, Легель, Кунд, Ботону, Ечед, Кадиша...

Надвечір з дідом робив розшифровку назв міст Угорщини. Дивні назви. «Кишкупфеледъхаз» — означає: «Малий брат — половина хати». «Кишкереш» — «Мале коло». «Керекедъхаз» — «Колесо — одна хата». «Татарсендъйордь» — «Татарин — святий Георгій»...

22 січня. День із злата. Близько 20 градусів морозу... Повітря реве від незмовкаючого гулу авіації. Наші удари по німецькому клинові. День і ніч реве шосе...

Відомий угорський прозаїк, перекладений на багато іноземних мов, — Мор Йокаї (проза-іро). Поет (верш-іро) Шандор Петефі (за походженням серб; по батькові Петрович).

Господар-дідуся Пап Шандор. Господарка: Ержебет (замолоду: Ержіке). В угорців дружина йде за своїм прізвиськом, і перша донька обов'язково йде за її ім'ям, як і перший син йде за ім'ям батька...

Пап Шандор з дружиною — протестанти-реформатори, що відійшли від папи римського. У хаті нема ікон, крім вималюваної в трояндах короткої молитви в рамці на стіні. Ні ікон, ні молитов — бог, кажуть, у серці...

Скучив за домівкою...

Ти єдина, моя радість, моя рана,
Ти єдина в золото-промінні.
Встану рано, до схід сонця, — рано,
Щоб зустріти серця господино,
Щоб із нею, мов з тим цвітом рожі, бути,
Щоб страшного часу грози перебути...

В твоїм захмеленім молінні
Крізь вікову туманну даль
Дивились вмерлі покоління
У передвічності печаль.
І на холодному просторі
Про нас подумалось мені:
Що я з тобою в сині зорі
Лечу на дивному коні...

23 січня. Мороз великий (понад 20 градусів). Сонця багато. Сьогодні стукнуло мені сорок три...

Німецька авіація бомбить переправи.

Кілька днів тому розмовляв з дівчиною-льотчицею. Це — Ольга Григорівна Ходченко, радистка. Родом з Лад-хутора Гайсинського району на Вінниччині; розповідала:

— Мені кажуть — іди краще в піхоту, а я на те: хочу в авіацію!... І поставила на своєму. Бувало в дитинстві, коли ото мій батько (нема вже дванадцять років, ще в голодовку помер) за зайцями піде, то стрельне — боюсь... А зараз?.. Зараз не боюсь... А горя все одно багато... Найтяжче горе — загинув мій льотчик (завжди з ним літала) Півощенко Георгій Іванович, родом з Вінниці, високий, чорнявий, і адресу напам'ять знаю: вулиця Куйбишева, будинок 23, квартира 8...

— Збили нас над Будапештом. Командир наказує: «Стрибай!». Виходжу на крило і ... полетіла, одне слово... Я упала в річечку, крижина якраз найшла, німецька піхота мене й не помітила... А тут — наші... У воді довго не можна — задихнешся... А Півощенка було вбито ще в повітрі, на парашуті...

— Що ж будеш робити після війни? — питаю.

— Знайду... Я, товаришу майор, і до війни без діла не сиділа. Слюсарем працювала у Дніпропетровську, в Ташкенті. Після війни теж працюватиму. Піду на ту ж спеціальність...

Крізь нашарування акцентів і говорів проринала хороша чиста мова з-під Гайсина — особливо, коли мова зачиналася про матір...

Картуз льотчика (стрілець-радист), сорочка бійця, штани в чоботи... Їй років з дев'ятнадцять. Коли йшла до мене, — у вікно побачив, — подумав хлопець. Чуб з-під картуза виглядає по-хлоп'ячому. Міцна і красива. Шия, руки, лице — молода переповненість сили. Голос підбитий, охриплий — простуда?

— Раз ви пишете, товаришу майор, то я принесу свої записки, вони українською мовою, як щось не зрозумієте, то я вам поясню... А для «Радянської України» — то вже принесу, обов'язково!

Пішла — та тільки й бачив!

...Дівчина з крила літака... Чи жива?

24 січня. Похмуро. Сипле сніжок. Мороз зменшився. Гітлерівці знову перейшли в наступ. На Дунапештеле і на північ.

На обід була торгоня, що по-нашому значить: затірка; тільки вона по-мадярському здобрена паприкою (перцем), та так, що весь час я роззявляв рота, аби охолодити його повітрям, — пече!

...Дідусь-виноградар: «Покажіть мені того, що з борідкою» (Леніна)...

25 січня. Закінчив матеріал... Мороз відстав. За ніч випав сніг...

Андрій — тужурка рипить, сигарета в зубах, дим кільцями.

27 січня. Виїхали на Дунайхорасі. Все посічено осколками, кулями — ні житла, ні газд. Ніде притулитися, бере мороз. Навіть комендатура житлом не забезпечує... Рушили далі — на Будапешт.

Зупинилися вп'ятьох (Платов, Коган, я, Макрушенко й Усов) в одній уцілілій хаті і в ній ночували...

28—29 січня. Огляд Будапешта. Корона — сім багатирів (Арпад та інші). Мало уцілілих будинків.

Бої на західній стороні. «Як ми вас чекали!» — говорять українці з Карпатської Русі¹. До нашого комбата прийшла делегація монашок (п'ятеро): німецький госпіталь у бункері, просять допомогти пораненим...

Будинок Комуністичної партії Угорщини.

Обопільна активність авіації на мостах і переправах, Фронт частиною сил наступає.

30 січня. Працював над статтею, але через переїзди явно заізнився. До чого остогидло жити в мандрах — нічого не створиш!

...Весь день і всю ніч — обопільна активність авіації.

31 січня. По Дунаї гримить артилерія. Часті бомбові удари...

Знову — в дорогу. На місце штабу. Машина, як кажуть хлопці, «барахлить»...

---

¹ Зараз це — Закарпатська область Української РСР.

Дунайхорасі. Знову немає квартир. Будапешт. Артилерія. Кулеметний вогонь на Буду. Ночівля на старій квартирі. (Коган, Усов, я).

2 лютого. Машину Андрій ледь завів. Без продуктів. Кепська справа з перепустками Головного Політичного Управління Червоної Армії. Від редакції за місяць ні півслова...

Скучаю в Пешті — прихворів. Андрій весь день з Усовим ганяє в пошуках гуми, мотора...

Погода — вночі дощ, а на ранок — дивись — якийсь градус морозу. Ожеледь. Відвідав Костю, Курбатова...

4 лютого. День сонця. З Кішпешта перебралися з фотокором ТАРСу у Пешт. Живемо «на пару».

Зранку — артпідготовка. Весь Будапешт здригається. Німці все ще тримаються за старовинними стінами, що не пробиваються ніяким ударом...

5—6 лютого. На новій квартирі.

Живемо на передовій. Вночі летять літаки німецькі — скидають вантаж. Б'ють міномети.

По радіо почув Київ. Концерт, оплески, Паторжинський... І ще більше засумував за рідним краєм...

7 лютого. Похмурі дні. Слякотнява. Безперервний рух жителів Будапешта з возиками, саночками. Все кудись їдуть, везуть, — зі скарбом.

8 лютого. Та ж сльота. Час від часу прогримить міномет, зенітка, та й знову тиша. Андрій міняє мотор. Безконечний ремонт. Набридло.

Живу в квартирі з Леонідовим. Вікон нема... Їх забито зовсім. Проте в кімнаті цілу добу електрика. Це тут щастя. Є так само вода, а це ж передова!

10 лютого. Дощ із снігом, під ногами — калюжі. Погана зима в Угорщині. Від такої негоди місто ще більше здається сірим... Коли б машина була справна, можна було б куди-небудь з'їздити, а так — доводиться сидіти... До того ж — їсти нема чого. Все, що було, з'їли голодні мадяри. Самі ж ми винні, але — людське серце... Мало-помалу ми з Андрієм все роздали.

І ось клацаємо зубами, і коло нас клацають мадяри...

На Буді все також помалу гуркоче... Вночі гудуть німецькі транспортники. Ми все тримаємо німців у Буді, як сало для миші.

11 лютого. Перед від'їздом зустрів Івана Ле. Приїхав з Первомайським і від'їздять...

З Пешту, їдучи на нову квартиру (Кунсентміклош), виробили з Андрієм план березневого виїзду до Кісва — це

мені стало за своєрідну моральну компенсацію, врівноважило душевний стан після нерозумної Іванової крутні.

Почуємо на новому місці. Все згадую сім'ю, багато тим живу...

12 лютого. День весни. Сонце. Чудесно в степу. Виїхали на Філенсалаш. Шлях через хутори. Панські двори. Пересмужені ровами простори. Шляхом два піші дядьки-солдати женуть воли...

Акація (не наша). Її насіннєві капшуки, як змії, лежать на снігу.

Хутір як хутір — зі своїм стіжком, з кукурудзяним гамазеєм, зі своєю вербою, зі своїм граком.

«Залі Ференц Ковач» — написано на кузні і намальовано: копито, молоток, обценьки...

Наші снаряди й кулі обминули їх... І мимоволі згадуються українські села, хутори, ожереди осені 1944 року, де біля кожного — сотні смертей. Привиджуються наші поля, де кожний фашист стріляв кого хотів і скільки хотів...

* Наші люди навіть на ворожій землі шанують людське життя, людську кров і людську працю. І людяності за три з половиною роки смертей і крові не втратили...

Увечері — на старій квартирі. Капітан Бахмач — флегматик з Кіровограда, начальник автоколони, хороший хлоп'яга. Його джура — Микола Мудрий з Миколаївщини (Баштанка). Улюблені вирази: «На тонку пряде», «Я тобі вчудю», «Ворожи-ворожи, чи далеко заміж вийдеш...» У нього чудова приказкова мова. Шофер. Дід — старий вояка; він вважав, що раз війна, то, значить, мусять усе забрати, перетовкти. А зараз він повеселів і ріжеться в карти, навчаючи всю свою сім'ю російської мови... Прізвисьце його — Пап...

...Ага, ще скат репнув, та ще акумулятор мівяти. Багато за день неприємних пригод. І чомусь не везло...

13 лютого. Зранку стало відомо: Будапешт «накрився» (як кажуть у нашій кореспондентській колі). Будапешт взято!!!

Сів за статтю... Дізнався від Павла Макрушенка, що викликає Степанов. Зайшов до Степанова — довідався, що викликає генерал Аношин. Останній повідомив про виклик до ПУРСЧА кореспондентів українських газет...

Оце і все. Взаявся за підготовку до від'їзду...

14 лютого. Який хороший день! Сніг лише деінде. Пахне весною. В небі летять гуси на південний схід... Виходить,— і я з ними!..

Цілий день збирався в дорогу. Звичні зустрічі: майор Маркун, генерал Лайок, різні відділи, звичайно ж, АХО і т. д.

Газета надрукувала наказ про остаточне звільнення Будапешта. Оце вся моя тут і межа. Повертаю на Київ.

Підвечір чути удари авіації. Певне, німці б'ють по переправах.

Ночувати виїхали з Андрієм на квартиру в Кунсентміклош.

15 лютого. Багато справ з підготовкою. Цілий день товкся, місив багна угорські.

Попрощався з хлопцями щиро — з правдистами Акульшиним і Купріним, з краснозвездовцями Курбатовим і Костею Токаревим. З останнім навіть поцілувався. Колись думав: довго він тут не пробуде...

Увечері — назад, у Кунсентміклош. Уже при фарах. Край дороги світять очі псів, вони сходяться з хуторів до військових доріг — тут пахне їм кров'ю, м'ясом і маслами. Очі горять жадобою...

Світять озера розталої води. На південь ідуть переправочні засоби — колона з балками, брусами, понтонами...

16 лютого. Вчора день був похмурий... На соняшникових полях паслись величезні табуни маленькогоптаства (схожі на горобців). Коли піднімались ті табуни в небо, — аж чорно ставало. В небі вони ходили хмарами.

— На Україну збираються, — каже Андрій.

Повернувшись на квартиру, застали Івана... Даремно я на нього сердився...

Кінець цьому ділові!..

Ранок. Багато сонця. Іду з Іваном на Будапешт.

Угорське Лівобережжя: загальним ландшафтом, пейзажами ніяка країна так не схожа на Україну, як Угорщина. Про це, здається, і Мате Залка писав не раз. Такі ж тополі, які тут називаються топоя... Верби. Проникнення української мови в угорську — з одного боку, а з другого — сербської — величезне. Степ, річки, вся природа схожа, тільки що степових могил наших нема... На весняних пласких озерах — застигли кола воронок, що нагадують мертвотний пейзаж кратерів на якихось планетах чи то на Місяці. Ще лишився сніг у кюветах, а з-під нього видно німецькі бронетранспортери догори коліщатами. Їх багато (коліщат), нагадують мертву велетенську стогогу...

Показався в імлі весняних випаровувань правий берег Дунаю. Він височить на підходах до Буди. З Пешта великий рух до південних переправ — танки, обози, артиле-

рія. До Буди йдуть сапери, з ними їхні слухняні друзі — пси-міновловлювачі.

Машина моя йде на північ. Мов прощаючись, на кожній биліні грає сонце. Особливо ззаду — глянеш у дзеркалко і думаєш: лишаю таке царство блакиті, сяїв і сонця, аж серце хвилюється!

І дорога біжить, загортаючись, як у кирею, в туманність весняних випаровувань. Імла. Лівобережні узлісся...

Знову шляхами з Будапешта безкочечні колони полонених. Вони затримують рух машин, доводиться їхати стихшено... Ось один з фрїців жує методично, одну по одній, кукурудзини, виколюплюючи з качана...

Далі — знов чисто...

Могутні степові черешні обступають шлях. Пробіг танк, підіймаючи за собою віялом грязюку на п'ять метрів угору. Промчав мотоцикл, так само лишаючи віяло багна...

Ціла долина палахкотить. Яке чудове забарвлення! Всі бійці — і особливо дівчата — повернули в той бік голови...

На узбіччі шляху — тельбухи. Коняка, обгризена лисцями і псами...

Ще — нескінченна лінія протитанкового рову. Шари ґрунту, як на малюнку...

...В Будапешті зупинилися на старій Андріївській квартирі. Увечері — прогулянка на перерваний міст Маргіт... Над проваллям — чверть коняки. Кобиляча голова...

Парламент. За Дунаєм — королівський палац. Буда горить і вибухає...

По Дунаю видно мости. Гід пояснює: праворуч — залізничний, ліворуч — ланцюговий...

17 лютого. Весь день у пошуках скатів, камер, буферів і такого іншого... Обладнуюся в далеку дорогу.

Бела Іллеш дав дві хлібини...

18 лютого. Неділя. Будапешт. Навідини німецьких літаків.

Морозець, сонце... Вибухи в Буді...

Розказують про молодого угорця, що закохався в дівчину. А вона сказала, що не любить. Пішов він тоді до Дунаю топитися — лишив записку... Але надвечір повернувся: довкола наші застави, до Дунаю не пропустили!

І правильно — хай живе молодий угорець!

Телеграма від Луки Паламарчука: «Возмущен...» і таке інше. А, та все це — юринда! Головне — Будапешт наш!

День за днем і ніч за ніччю,
Через смерті, дим і жах
Йшов я — мовби півсторіччя
По грузьких війни шляхах...

20 лютого. Дорога на Белград. Сонце. Мороз.

Надвечір — село Хоргош. Прикордонний знак югославський з п'ятикутною зіркою. Застава. Паприка (перець) на лицевій стороні хат. Паприка, як прикраса, горить при заході сонця...

Сонце сідає за мереживо безлистих віт. Степова рівнина між Дунаєм і Тисою.

Обчухрана тополя — пірцем у небо... Ночівля на станції Паліч.

21 лютого. Далі — Новий Сад — переправа на Белград. Дунай розливається. Болгарські солдати в баранячих кожухах поверх чорних шинелей...

Белград. Людно. Шумно. Вставлено шибиди в магазинах.

22 лютого. Знову — Дунай. Шлях на Белград. Зустріч з Іваном Ле на Дунаї. Лист від Грети. Пароплав «Bystritza» — румунський, з румунською ж командою (плюс дві транспортні баржі).

Дві години по місту Белграду.

Повернення до Нового Саду... Заправка у болгарів. Шофер югославського генерала каже:

— Нам все одно не по дорозі з англійцями!..

(Натякає на те, що Черчилль хоче прибрати до рук Балкани...)

23 лютого. День Червоної Армії. У Югославії — свято. Демонстрації в Новому Саді. Парад. Війська болгарські, югославські — кіннота, артилерія... Цивільні організації, жіноцтво, молодь, піонери.

Вчитель гукає: «Живео Црвена Армія!»

Сербобран — демонстрація на площі, на вулиці мого газди! Ні душі вдома — всі на демонстрації...

«Геть короля — хай живе республіка!»

Так само — у всіх містах по дорозі. Так само — в Суботиці...

Демонстрації в Угорщині: Сегед, Кечкемет...

24 лютого. День у ліжку. Перший за осінь-зиму грип. Заскучив, певно, він за мною...

26 лютого. Об 11-й годині виїхали!

Ясний день, тиша, тепло, синє небо Угорщини...

Дівчина на КПП.

— Невже в Київ? — зашарілась. — Передайте привіт Батьківщині...

— Гаразд, дівчино, гаразд, обов'язково...

Крізь весняну вологість неба виглядало вологе сонце... Рівнина. Вечоріє. Христос у позолоті на червоному сонці...

Пішли вправоруч, уліворуч гори в снігах. Потічки через дорогу. Йдуть люди у військовому: наш, румун, цивільні мадари, словачки з перехрещеними писаними торбами або клунками, перев'язаними через груди вузлом поверх вовняної хустки...

Кордон перед Сенья. Якраз сідало сонце. Фіолетово-рожеві кольори. Райдуга...

Два чехословацькі офіцери-прикордонники. Біло-синьо-червоний прапор. Сніг на полях, у горах...

З туману виринають гірські, темні покрови... Доводиться їхати вже сніговим настилом...

Задощило... Кошіце. Комендант майор Гарлига (з-під Таганрога).

Ночівля у мадярів...

27 лютого. День сонячний, але почались карпатські муки. Машина дорогою не їде, а бреде — горить пальне, а рухаємось мало. Довелося змінити маршрут...

Рахманні ліси на узгір'ях, чистий сніг гір — на лижвах проїхати б! Христос на придорогах у вічній позі рози'яття. Красуні словачки — біляво-рожеві.

Гірський пейзаж з ялинками.

Гірські села, хати з піддашками... Красиве жіноцтво ходить. Рясні спідниці, до вище колін, кольорові. Пави! Тулуб грає! Чоботи лаковані! На чоловіках — білі штани з шкіри...

Замки на скелях... Галки на дорогах. Кричать горобці... Розталь...

Гуменне. Хрести. Прапор. «Да здравствует Красная Армия!», «Слава Советскому Союзу!»

Дорога згори. «Розминировал Логвиненко...»

Їхати далі не можна — завалено снігом. На причепі у трактора підіймаємось на верховини Карпат.

Ніч. Місяць. Польсько-чеський кордон. Ночівля в Радужіце (Польща).

28 лютого. Юрій Максимович Гига. Розповідає про своє життя, про різні краї...

— Карпати на воді держаться, то нема в світі ніде ліпшої води, як наша джерельна... В Угорщині понад Тисою погана вода, я пив її — туди ми ходили за Австрії до графів на жнива. У нас пізні жнива, а там — зарано. Там пожнемо — і якраз домів жати встигаємо...

Розмовляє українською мовою з великим домішком тутешніх слів...

— То лемки ми, а так, Лемківщина це. По Сян...

Діти бігають, граються, «Ванько!» — чую мову... Ігри, як у мене в дитинстві... Отак само, як і за Дунаєм, і на Кубані...

Розповідав далі...

— Їздив до полудневої Америки (Уругвай, Бразилія), але заробив мало — чорнороб...

Жінка в нього Марія, невістка — Текля, а в неї — річка на донька Маруся.

Перевали снігом завалені. І далі тягнуть трактори мого «фіата». Дев'ять кілометрів на добу.

На ночівлю зупинилися у поляка-лісника...

В смереках заліг туман...

1 березня. Коренюгін Олексій Іванович — технік-лейтенант. Ігнатов Пилип Єгорович — тракторист... Це ті люди, що тягли трактором мого «фіата».

Попрощалися з новими друзями, завели машину, поїхали далі.

Але нещастя переслідують нас: на енному кілометрі перед носом кригою зірвало міст через Ославу. На Забуж проїхати не можна. Куди? Вирішили перебратися через гору. За двадцять кроків до спуску машина загрузла в канаві. Біда за бідою! Якраз на шпилі! Жахний вітер. На схилах чорні бори. Ні душі! Тільки поряд могила з написом: «Здесь похоронен дважды награжденный боец Шевченко Иван Моисеевич. Пал смертью храбрых на посту 17. IX 44 г.».

Лишаю Андрія, йду до людей, що десь тут за кілька кілометрів працюють на дорозі. Ледь іду — знов захворів... Але дійшов.

...Машину витягли. Так нова халепа — розсипавсь акумулятор. Селяни допихають нас до мосту — і все...

Веде нас до себе Лучейко Антусь... Тут і заночуємо, доручивши себе польській варті, що стереже міст через Сян.

2 березня. Температуру, не можу підвестися. Далися ознаки мені Карпати! Але треба діяти... Йду до моста. Шукаю коменданта, якусь авточастину і прошу налагодити акумулятор. Перевірили — і виявилось, що його лагодження відбере кілька днів. Виходу нема. Добре ще, що хоч привітливо зустріли в частині, радо пішли назустріч. Знайшли новий акумулятор. Тут же начальник політвідділу порадив не їхати на Самбір. По тій дорозі шастають бандити-бандерівці...

Погода: зима б'ється з літом. Сніг, мороз, віхола, сонце, сльота... Все це щохвилини калейдоскопічно змінюється...

3 березня. Повіяла зима. Сніг, мороз...

Поїхали далі. Добрались до Самбора. Ночували в редактора газети.

4 березня. Виїхали до Львова. Мороз.

Розклеївся. Пішов до гарнізонного лікаря. Той виявив аж чотири хвороби. Набрив мазі, хініну і т. п. Лікуюся. Але в готелі — мінус п'ять градусів...

5 березня. День сидимо у Львові. Пробиємо зв'язатися з Києвом по телеграфу. Допмагають мені Петро Козлянюк, Ярослав Галац... Підлікували мене й машину...

6 березня. Ранком виїхали на Київ. Скоро пробігли дорогою до Новограда-Волинського. Заночували у добрих людей — Швеців...

Земля Батьківщини: школярі з книжечками під пахвою і дівчата з курсів. Молотьба на токах. Снігові замети...

Дорога, повна сонця, блакиті, неба... далі — темні обриси лісів...

7 березня. З Новограда-Волинського виїхали далі. Так само — сонце, проталини на асфальті, замети і перемети деінде. Пахне весною, а зима міцно тримає в обіймах край...

Проїхали Ірпінь, Святошин, Шевченківський бульвар...

Я проїжджаю шляхами, якими йшов на війну в 1941 році...

«Роліт». Сім'я. Діти підросли за рік, особливо Льокинька. Грета багато віддала їм, дітям, свого здоров'я і часу — одна, без мене.

У хаті все ще холодно, не топиться...

8 березня. Зайнявся домашніми господарськими справами (картопля, дрова й таке інше)...

Давлять морози...

9 березня. Виклик із ПУРСЧА. Питання про українських кореспондентів. Треба їхати до Москви.

10 березня. Морози... Святошин. Київ...

Києве... На твої недільні вулиці на світанку 22 червня першими упали фашистські бомби...

28 березня. Москва. На Красній площі — останні салюти... Чекаю вирішення мого питання...

29 березня. ...Побувавши в цих країнах (Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщині, Польщі, Чехословаччині.— *Ред.*), я побачив, скільки близького існує між мовами народів, — такого, що треба леліяти, зміцнювати, як дійовий елемент взаєморозуміння...

31 березня. Йде весна перемоги... Весна йде...

...На Красній площі — останні салюти.

2 квітня. Зліг від нападів малярії. Далекий госпіталь. Інфекційний...

2—21 квітня. Госпіталь. Негода...

* Праворуч від мене в палаті — поляк з третього покоління, полковник, у якого, як відгомін, лишилося ім'я Владислав і велика любов до письменника Сенкевича. Польської мови не знає і давним-давно записав національність — росіянин. Щодня читаючи книги, він не забував сказати, що не любить віршів.

Ліворуч — мовчазний, тяжко хворий після багатьох поранень білорус. Його прогресуюча хвороба завжди мені нагадувала передсмертні часи великого Шевченка. Але в ті хвилини, коли він раптом оживав і починав щось розповідати, його мова грала всіма діамантами Білорусії. І нею він непередаваемо оповідав жарти, сцени, анекдоти.

А потім білорус замовкав, його бліде лице загусало мертвотною блідизною... Вночі я чув, як до нього, безсонного, підходила сестра і тихо розпитувала про сім'ю, де живе, що їй написати...

Через ліжко поклали старика, який кілька днів і ночей кряхтів, стогнав, мурмотів, лаявся, а потім утихомирився. Вся біда від нього була, що він любив включатися в розмови і починав оповідати про якусь дивну історію по тричотири години — поволі, з старечею розстановкою речень і слів. Так, про мікронне осідання за десятиріччя Ісааківського собору в Ленінграді він умудрився говорити від ранньої вечері за сонця до останнього салюту на честь взяття Кенігсберга. Це було годин шість підряд...

Диво дивнеє. У шпиталях поранені та хворі говорять про що хоч, тільки не про війну. Так було в Болгарії, так і тут. Остогидла війна до печінок...

Флобер писав:

«Будем довольствоваться развертывающейся перед нами картиной, это так же неплохо.

И затем, старинушка, разве не существует солнца (хотя бы руанского солнца), запаха свежего сена, плеч тридцатилетней женщины, старинной книги у камелька и китайского фарфора? Когда все умрет, малой доли бузиновой сердцевины и осколков ночного горшка будет достаточно для того, чтобы воссоздать миры».

«Я предпочитаю издыхать, как собака, нежели на одну секунду ускорить фразу, которая еще не созрела».

«Париж, куда ты приглашаєш мене, выделяєт, на мой взгляд, больше миазмов, чем упоений. Лавры, что срывають там, надо признаться, слегка покриты дерьмом...»

Луїзе Калє: «А ты испытывала когда-нибудь трепет истории?»

Прощай, целую тебя всю, весь твой...»

* І справді! Жагуче хотілося б злитися з природою, оживившись десь над бушуючим морем, на скелях Гренландії чи в м'ятежних фіордах Вогненної Землі...

22—23 квітня. Москва... Скучив за шофером Андрієм. «Архієрей Велика Мазниця» — всі друзі-шофери так його звали.

Він любив згадувати, як ходив на дрови. Треба заїжджати спереду і стріляти, як підіймаються... «Одна розбилась — жирна — об землю...»

Він усе мовчав. Слово у нього було скупе — так само, як і сміх, і сльози... Степова дорога, її сизий туманець були для нього тою коліскою життя, яка колись була рідною і для його предка-чумака... Обмотки (переполовинені) на ногах і ботинки, — і, здається, він уже здіймався в піднебесся...

Але ж не в меншій мірі супутником його життя став бензин і автол.

Іноді Андрій нагадував обличчям степову жінку, що дивиться поперед себе, і десь у бездумі тужить серце їй, ссе, — «аж спідсподу», як ото у стенової «баби» десь на Дніпропетровщині...

Не хотів іти до кореспондентів шофером: «Ще опишуть...» — а до мене таки пішов...

...І десь далеко, в одному з європейських міст, у колі сім'ї господаря дітям він заспівав:

І твій батько, і мій батько
Колись були чумаки,
Посідали серед хати
Та й заревли, як бики...
...Мого батька повісили,
А я одірвався...

Малі мадяренята нічого, певне, не розуміли, проте сміялися, аж до долівки присідали...

Згадував щоразу, що був у нього «Кобзар», та десь на Донбасі, як не беріг, проте хтось украв-таки...

24—25 квітня. Москва. Політуправління... Відрядження на 3-й Український фронт — до Аношина...

28 квітня. Літак на Київ. Десна і Дніпро під крилом «дугласа»...

Сім'я...

5 травня. О 7-й годині ранку виїхав до Відня...

Вранішній весняний Київ. Тиша, сонце, Київ...

Ідемо під високими соснами Святошина. На луках жовтий цвіт. Черногузи ходять... Миром, миром пахне земля! Напишу колись роман під назвою «Війна»... Або ж — «Земля»...

Надвечір — Львів. Комендатура, ночівля і таке інше...

6 травня. На ранок — дощ.

О другій половині дня погода змінилася на краще. Сонце.

7 травня. Дощ, сльота. Температура — 14 градусів.

Трішки розпогодилось — і знов дощ... Так і в ніч увійшло...

...Поляки... Я люблю цю націю за велику в ній амплітуду національного характеру, різноманітність таланту і одвічної яскравості...

8 травня... Вночі, коли спав, увірвалися в номер до мене Бухбіндер і Руденський:

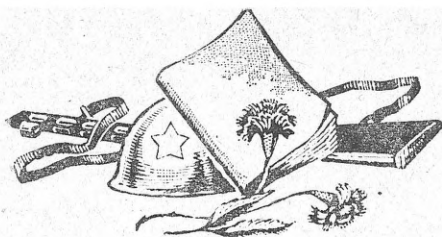
— Мпр! Перемога!..

Львів. Цілу ніч — постріли-салюти: автомати, рушниці, револьвери, зенітки, ракети... Поздоровлення...

9 травня. О 8-й годині ранку виїхав на Відень. День Перемоги! День Сонця! Вся дорога — в прапорах!..

Ось і Перемишль — місто, з якого почалась кривава баталія...

Польща. Ночував у Жешуві...

Замість епілогу

* Гей, од Волги до Альп
наші коні пройшли,
Із Дунаю, з Дністра
бистру воду пили...
На далекій путі
загриміли мости —
І степами летить...
і під гору їти...

10 травня 1945 року. О восьмій виїхав далі.

Кладовище. «Брусницький І. Г.— погиб 2. V. 45», «Назаренко М. С.— погиб 1. V 45», «Красноармеец — неизвестный», «Красноармеец — неизвестный»... Квіти шани, квіти суму, квіти дяки...

Неподалік три плесковаті німецькі хрести... А хто вас тут догляне?

На гірській башті — червоний прапор...

11 травня. Поле бою. Ще не прибрані трупи німецьких солдатів...

Окрайці хліба, алюмінієва ложка, гільза, карти, ящики, алюмінієва кружка, гранати, конверт рейхсмарок...

Книжок нема... Літературу залишено у Сталінграді...

...Один лежить збоку, недограв у карти... Чорний, обгорів...

Перехрестя доріг... Обочина... Написи: «Кінь», «Лебідь» і всілякі інші — сліди нашого походу.

12 травня. Відень. Мости. Дунай.

У штабі фронту. Ейзенштадт.

Зустріч з Іваном Ле. Ночівля у Леоніда Первомайського.

* Над містом Штрауса весело дзвенить наша «Катюша». Не та, грізна й бойова, страшна для повержених гітлерівців, а — весела, лірична, та сама, що співали ми її ще до війни, співали всю війну і співатимемо потім:

«Расцветали яблони и груши...»

А поряд з нею — українська пісня. Дзвенить над весняним Дунаєм пісня про Дунай...

Собор святого Стефана дивиться зі своєї багатовікової висоти на наших воїнів у полинялих гімнастерках, у вицвілих пілотках, закурених димами чотирилітньої війни. Багатьох він бачив тут.

Бачив, як стояв колись «на шельваху» солдат-буковинець, приневолений Австро-Угорською монархією. І як задрімав отой солдат, і приснились йому мати й Україна... Бачив цей давній собор і гітлерівські полчища, які в 1938 році прийшли загарбати Австрію, пристебнути її до фашистської колісниці... І бачить цей собор нащадків отого оспіваного Федьковичем солдата-українця, нащадків, які разом з братами по пролитій крові прийшли визволяти тебе, Відню!

Бачили мурі Відня, як радянські воїни рятували це прекрасне місто від спроб недобитих гітлерівців підірвати все, що ще вціліло, як віддавали вони свої прекрасні життя за цей собор, за цей Віденський ліс, за жінок та дітей, яких несамовитий Гітлер прирік був на смерть.

Мине й десять, і сорок, і сто років. Прекрасним стане Відень, щасливою буде Австрія. Та нехай вона і через сто років пам'ятає оцих хлопців з Волги, Дніпра, з Кури й Амуру, з Лени і Єнісею, які прийшли сюди, на дунайський берег, і співають свої пісні — ніжні, людяні: про любов, про вірність, про Катюшу, про Галю молодую, про Суліко!

Запам'ятай ці пісні, Австріє!

І якщо колись ти народиш композитора такого таланту, як у Моцарта чи в Шуберта, то хай він створить прекрасну симфонію про твоє відродження. І якщо в тій симфонії раптом зазвучать, вплившись в австрійські мелодії, звуки з наших пісень — про Катюшу, про Галю, про Суліко, — ми, їй-богу ж, не образимося...

* Для Європи і світу війна вже закінчилася. Але в тутешніх лісах і горах ще лунають постріли, ще свистять кулі, ще вибухають міни, закладені гітлерівцями у дні війни, ще вмирають солдати від ран... Ще ховаються недобиті есесівці...

Батальйон охорони військової комендатури міста Відня. Батальйон прийшов ще в час гарячих боїв, на початку квітня...¹

* Кейтель уже підписав акт про капітуляцію, а у наших хлопців роботи не поменшало. Роботи так само багато, як і раніше. Треба - допомогти австрійцям вибудувати свою державу.

Завдання у батальйону було таке: взяти під охорону палаці, парламент, готелі («Імперіал», «Гранд-отель» та ін.), королівський палац, центральні банки, чотири електростанції, житлові будинки, пам'ятки культури.

При охороні ратуші довелося відбити кілька нападів... Сховали бургомистра, членів уряду від власовців, забезпечили їх надійною охороною... Фашистські недобитки неодноразово намагалися підпалити ратушу, палаці — наші впіймали двох власовців і трьох фашистів-німців. Потім — виявили таємний склад зброї: мільйони штук патронів, гранати. Фашисти, що не склали зброї, були переодягнені в цивільне...

Не одному з бійців батальйону довелося пролити тут свою кров уже в дні миру...

Електростанція... Директор-фашист хотів її підірвати. Цивільний німець-антифашист сповістив — і наші розкрили цілу організацію. Електростанцію було врятовано.

Тоді інша фашистська група вирішила підпалити машинний зал. Але й тут не вдалося — наші бійці врятували.

Бочку й цистерну з бензином, що загорілися на електростанції, гасили сфрейтор Михайло Дедюк і сержант Олексій Ткаченко. Земля, просякнута бензином, теж загорілася... Але хлопці не відступили.

Триває боротьба з недобитками фашизму...

14—16 травня. Переїзд. Австрійські містечка... Баден. Околиці... Австрійські дороги: ними їдуть серби, греки, італійці, румуни, угорці, болгарини... Ні проїхати ні пройти...

20 травня. Грац... Альпи — далекі сніги...

У Граці — Іван Ле, Іван Гончаренко, Курбатов...

Альпи. Сніги вдалині — здається, що ми вище... На узвишсях — башти замків. Деякі зруйновані, а в деяких живуть сановиті графи. Італійці, греки, албанці, серби, французи, хорвати, болгарини, угорці-салашісти — кого зараз не побачиш в Австрії! Прапори різних національностей і політичних угруповань.

¹ Відень було звільнено 13 квітня 1945 р. військами 2-го і 3-го Українських фронтів.

Та над усім — наші прапори, червоні!
Фізично відчуваємо, як десь тут поряд дишуть фашисти,
власовці, що втекли в гори, що затаїлися по підпіллях.
Шакали, перевертні... Викуримо і звідти!

Заводи під горами...

Війна пройшла залізним тараном... Нововідкриті країни
постали перед нами у всіх своїх звабах і непривабах...

Дорогами йдуть наші дівчата — істинні представниці
краси слов'янської жінки.

Травень — червень 1945 року. Колишній госпіталь... Пала-
тата. Я знову лежу в ліжку, висотаний війною і маля-
рією... Альпи в чорно-зелених одежах соснових лісів...

Читаю «Избранное» А. П. Чехова. Знову зі мною — мій
любимий, мій геніальний Антон Павлович... Читаю «Дым»
І. С. Тургенєва... Баден... Чи міг я думати, що дійду аж
сюди?

Нафарширована риба єсть так само риба, але вона ні
плавати, ні грати своїм двоперим хвостом та пружкими
плавниками вже ніколи не буде. Отак і я — начинений без-
ліччю таблеток, порошоків, мікстур, які вбили в мені все
живе, — ні мислю, ні рухаюсь, ні надіюсь... Боюсь, що
після всього цього блакить озер, срібло рік, терпкі пахощі
землі для мене заговорені наодвічно...

Проте дівчина-санітарка заспокоює, каже, що все ми-
неться... О наша госпітальна Афродіта!

Дитя невтишної природи —
Кипіння бур і грай вітрів,
Твою дописуючи вроду,
Застигла пісня

в зламах брів.

Пташиним криком,

пташиним летом

І дивним вичерком крила
З морських глибин ти нам, поетам,
Любові хвилю привнесла...

Австрія... Немає тут наших побратимів сонця — сов'яц-
ників! Не височать своєю романтичною прадавністю наші
стеніві монументи історії — могили... І вітер, здається, не
так пахне, як у нас, на рідних полях...

21 червня. Братіслава. Просто з госпіталю приїхав на
похорон друга.

Фортеця. Дунай зелено-плавний. Гранітні береги, підір-
вані мости, зелені верби... Гориста, кам'яна Братіслава...

...Сьогодні поховав Тихона Ёгорова — кореспондента Ра-
дянського Інформбюро. З ним був на Південному фронті

Дунай — зліва. Між узгір'ями — смуги нив: зелені (кукурудза) і жовті (спіла озимина). Старі угорки в широких ситцевих синіх спідницях. Понад дорогою продають абрикоси — згадав абрикоси 1942 року в Михайлівці (Кубань)...

Місця запеклих танкових боїв... Зеленіють угорські виноградники...

29 червня. Зелені рівнини за Будапештом на Тису: кукурудза.

Сегед. Тиса. Середньоугорська рівнина. Весь день — дощик.

Семиграддя... Тімішоара... Румунія...

30 червня. Трансільванія. Дубові ліси в горах. Вітер з Муреша. Румуни, угорці в білих широких штанах (мов спідниці), в крутих брилях. Трансільванський метелик (жовтавий) на луках...

В червневій м'ясої сивизні — зелено-сині, темні передгір'я.

По дорозі перед машиною схоплюються гірські горлички. Їх — сотні.

Праворуч — мутна Мурешул. Гора, схожа на голову заporожця (вирубано ліс і залишено одне пасмо). Горянка сходить вгору... Трансільванський горець — у всьому білому, тільки капелюх чорний та чорна плісова жилетка з кольоровими петлями. Чорні очі, брови...

Даки, циганки... Хати без димарів. Жіноча сорочка з такими ж вишитими, як в українок, рукавами, — тільки на обшлагах вишивань — оборка. Сапають широкими сапами кукурудзу (високо махаючи сапою). Виноградники...

Через усю Угорщину, Трансільванію — написи на стінах, на дороговказах: «Іванов — Барс», «Петренко — Тигр», «Остапчук — Лебідь»... На стінах трансільванських будинків: «Смерть фашистам!» На дорогах — арки: «Привіт Червоній Армії» (румунською мовою).

Трансільванія... День видався на диво...

...І не знаю я — віра, зневіра
Мене кличуть на проводи літ...
В сивизну поринають узгір'я,
Ледь вловимий лишаючи слід...
Білі хмари — мов білії гуси,
Що пролинуть удаль уночі...
Чим я, чим я сьогодні журюся,
Тихі рани свої несучи?!

1 липня. На Батьківщину шосейкою Трансільванії мчать артилерійські, прожекторні частини. На кабіні перед про-

жектором сидять ефрейтор і сержант і на весь голос через Себеш: «Вийди, дівчино, вийди, рибчино...» Голоси чудові — парубочі, українські...

3 липня. Бухарест. Повно абрикос. Здається, все місто торгує...

Олтенія. Жнива. Мідь нив. Жнуть серпом. Шереги циганських кибиток. Чорний, як смола, олтенець, голене чорне обличчя і сивий товстий вус, аж білий — як у старого запорожця.

...На плесах озера — маса гусей впереміж з воронням. Дивна картина на тлі безбарвного краєвиду...

На тінистих шляхах Олтенії з вереском, з гамором куйовдяться в шовковицях цигани і гайвороння. Раз по раз з стовбурів з синіми губами від спілих шовковиць падають на землю циганчата...

Олтенія мені нагадує Кубань — така ж сила, як і на Кубані, тут абрикос... А де дівчата? Трапляються кольористі вишивки — ще такі, як у Трансільванії, але близькі до узорів України...

Від Відня до Констанци — 1400 кілометрів.

5—8 липня. Констанца. Постояв на кручі над морем. Подивився на північний схід — де Україна...

Зустрів М. І. Зав'ялова. Готувався до виклику маршалом...

Чорне море. Купався. Чорт з нею, з малярією!

Радіо передає:

— Сейчас будет пропеть несколько русских народных песен... («Позаростали стежки-дорожки...» та ін.).

Я ніколи того не забуду —
Хоч би впав, хоч би зліг, хоч би вмер,—
Як ішов від Кубані до Буди
І до Тиси замріяних верб...

І знов подумалось про мир...

Сад. Місяць. Закохані. Тиша. «Видно, хоч голки збирай...» Видно, як діамантами горять на корі старої вишні накипи клею...

І знов згадалася війна...

В цей час, коли бій затих, коли кров людська з дерев текла по траві, почулося: «Прощай, дівонько, чорнобривонько...»

Квіти-маки несіяні,
Світлом степу осіяні,
Скільки ви зібрали кривці
На пригореній травиді,
Тої кривці, що сточилась,

Як долина пломенилась,
Як свистіли шаблі куті,
Захлинаючись од люті,
Смертоносним вітром по полю!..
Несіяпі, некроплені,

Горіть, горіть в придолинах
У плачах чайних...

27 серпня. Двір автобату. Високий горбатий німець (без сорочки) поливає двір...

Констанца...

Шумить мені востаннє море,
І ген далекий небокрай
Немовби каже

(хвиля вторить):

— В щасливий край!

(В щасливий край!)

Я бачив їхню многолітню тоску (тих, що кинули рідний край),— і я просив долю ніколи не довести мене до того...

29 серпня. Виїхав з Констанци на Тулчу, Браїлов, Галац, Ізмаїл...

Гоміа, шуми, верби —
Листям до глибин...
Не розбудить мертвих
Аніякий дзвін.

Над сумною кручею,
Де мовчить трава,
Чайкою летючою
Пам'ять ожива...

30 серпня. Бессарабія... З-за силуету чорної як смола акації підіймався небесний Чумацький Шлях, простуючи прямо на північ, близько Полярної зірки.

Під молдавськими зорями...

Надворі пахли токи. Кричали цвіркуни. У природі все пересохло, і те пересохле вночі пахло своєрідно...

* І раптом якоїсь миті намагаєшся себе переконати, що чотирьох літ війни не було, що все це тобі наснилося, уявилося, привиділося — таке кошмарне, що його нічия фантазія не вигадає...

31 серпня. Кодима. Моя прабатьківщина...

Гей, як життя не любити?! Листя осичини, шуми, згук гармонії вплітаються в передосінній дзюркіт шпаків, що десь із неба чи з поля... І все це під сонцем — таким життєдайним, хорошим сонцем...

Я їхав машиною по Поділлію. Через рік після визволення від фашистів. І в ці хвилини переді мною пролетіла вся молодість моя! Ранні роки комсомолу, беззастережна відданість революції, спалахи боротьби, кременчуцькі тютюниці...

І вересня. Андрій щось поправляє в машині. Довга кодимська вулиця. Напівзелена. Праворуч-ліворуч, оточуючи хати, шумлять берести, осокори, ясени. Стоять густими

купами сливники, вишні. Вулицею йдуть тітки, діти... Україна...

Дивлюсь, дивлюсь на людей...

30 вересня. Київ. Завтра — початок жовтня. За місяць зжовтіє весь лист, а там — і листопад... Оголіють сади й ліси, чорним стовбур'ям і печальним гомоном головіття зустрінуто буде мертвий грудень...

...В Ірпені, де чотири роки тому кипіли страшні бої, побачив знайомого дуба — старого, монументального, живого!

Такого дуба грім не валить,
Минає блискавка. Січуть
Вони того, що буйним шалом
Розгонить хмарну каламуть.
Всі вістря жал, всі вдари грому
На цур'я рвуться, на шматки...
Серед пекельного содому
Такий — стоятиме віки...

Народе! Всі часи, всі віки ти творив. Було в тобі сил завжди досить, щоб вогні не загасли.

Було в тобі сил багато, щоб ставити опертя гнітові, насильству, перепонам.

Де ті чародійні криниці, де джерела ті невичерпні твої, що вічно б'ють на сонце, на світло з солодких ґрунтів землі?!

1941—1945

До читача

Ось, читачу, й перегорнуто останню сторінку «Днів війни» Павла Усенка. Книгу прочитано. І подумки знову повертаємося до скупих сторінок фронтової повісті-щоденника, до гірких місяців відступу 1941 року, героїчних тижнів оборони Донбасу і Сталінграда та осяяних славою 1944—1945 років, коли наш народ, визволивши власні землі, пішов на допомогу поневоленим братам за рубежем. Знову постає перед нами постать головного героя цього документального твору — автора «Днів війни» військового кореспондента газети «Комуніст» («Радянська Україна») майора Павла Усенка...

Ця книга виникла в результаті титавічної праці відомого українського поета. З першого дня війни Павло Матвійович Усенко — комуніст, один з керівників літературного руху на Україні — зрозумів, що він і його покоління стали свідками та учасниками подій епохального значення, подій, яким судилося визначити долю першої в світі соціалістичної держави; та й не тільки долю рідної країни, а й майбутнє всього людства... І він одразу, з першого ж дня, береться нотувати все, на його думку, більш-менш цікаве, розраховуючи на читачів того смріяного післявоєнного майбуття, яке йому самому, можливо, й не доведеться побачити... Звісно, він не писав книгу, а лише накидав її конспект. Та й не можна було у дні війни вести докладні записи, адже автор щоденника міг загинути в першому-ліпшому бою, а написане ним могло опинитися в руках ворога. Тим-то так скупко занотовує письменник те, що, без сумніву, викликало б у теперішнього читача підвищений інтерес. Це стосується передусім зустрічей і розмов Павла Усенка з бригадним комісаром Леонідом Іллічем Брежнєвим, командуючим 3-м Українським фронтом Федором Івановичем Толбухіним, генералом Іваном Михайловичем Шепетовим та іншими видатними нашими воєначальниками, керівниками ПУРСЧА, офіцерами штабів тощо. Не про все можна було писати у щоденниках, вимоги дотримання військової таємниці обов'язкові були для всіх — і для червоноармійця чи командира взводу, і для військового кореспондента. Все найголовніше доводилося тримати в пам'яті,

Так що ми можемо тільки уявити, скільки важливої, цікавої інформації про війну не знайшло місця в нотагшиках майора Усенка!

Та все ж багато що з того, що наспіх занотував військовий кореспондент — навіть у тому вигляді, в якому воно дійшло до нас! — не втратило свого значення і сьогодні. Розуміється, не всі (у цій книзі видруковано приблизно половину записаного Усенком), але, гадаю, більшість надрукованих отут записів зацікавить найрізноманітніші кола читачів, особливо молодь і ветеранів війни, а також істориків, фольклористів, педагогів, літераторів, агітаторів і пропагандистів не лише сьогодні, а й у дні майбутні...

Павло Усенко, за родом своєї військової служби, не міг бути подовгу в тих частинах та підрозділах діючої армії, які вели оборонні чи наступальні бої. Це не його вина, та, мабуть, і не біда, бо, як мені здається, багатогранне фронтове, в тому числі й окопне життя повніше й детальніше відбите в художній та мемуарній літературі, ніж тяжкі й криваві будні прифронтової зони, яка безперестанно пересувалася від західних кордонів СРСР до Тереку й Волги та від Ленінграда, Сталінграда і Новоросійська до Белграда, Відня й Берліна. До Берліна Усенко не дійшов, але з наступаючими військами побував далеко за лінією західних радянських кордонів, зокрема на Балканах... Саме у цій біляфронтовій смузі найбільше довелося перебувати військовому кореспондентові республіканської газети «Радянська Україна», добираючись то до фронтових та армійських штабів, щоб одержати оперативний матеріал, то до своїх випадкових квартир, аби цей матеріал осмислити й опрацювати, то до військових вузлів зв'язку, звідки можна було б передати статтю, нарис чи повідомлення в свою редакцію, що перебувала то в Києві, то в Харкові, то в Старобільську, то у Вороніжграді, то в Саратові, то у Москві, то знову в Харкові й Києві... Бував Усенко і в глибокому радянському тилу, ряд його нотаток зроблено в Саратові, Уфі та Москві; більшість із них цікаві тим, що відбивають і загальний настрій непохитного трудового радянського тилу, і висвітлюють окремі деталі з письменницького побуту тих часів. Не втратили своєї вартості й Усенкові враження від визволених сіл та міст Румунії, Болгарії, Угорщини та Югославії. Звісно, ці записи часом надто скупі, побіжні, суб'єктивні, але подекуди саме цим і цікаві...

І все ж головна цінність книги не лише в цих (безумовно, цікавих і для звичайного читача, і для фахівця) нотатках. На сторінках «Днів війни» постає перед нами образ військового кореспондента, поета, громадянина Усенка — постає з радіщами й болями, творчими задумами й печальми, перемогами й невдачами. Ми бачимо його на полі бою (супо, але виразно описує він це: під Кагарликом, у Сталінграді, біля Белграда), у госпіталі і в редакції,

у визволеному місті чи біля могилл воїна або друга-кореспондента. Ми бачимо, як народжуються ті чи інші кореспонденції і як вибруньковують вірші (одні з них будуть опубліковані у дні війни, а інші — через кілька десятиліть!). Ми сумуємо разом з ним у дні відступів і втрат і радіємо разом з ним у визволених містах і селах. Війна жорстока, кореспондентське життя важке (нелегко дістати цікавий матеріал, ще важче — передати його по військовому телеграфу, а потім отримати газету й побачити, що твій матеріал або не пішов, або скорочений утричі; і це — тільки частка тих труднощів, які випадали на долю військового журналіста), але треба будь-що робити своє діло, вірячи в його необхідність так само, як вірити в грядущу перемогу. Павло Усенко вірив твердо і непохитно!

Перед нами проходять образи письменників і журналістів (живих і полеглих), які разом з майором Усенком робили свою необхідну для перемоги справу. Ми з вдячністю читаємо рядки про Андрія Головка й Олександра Довженка, Андрія Малишкка й Івана Ле, Костя Герасименка і Юрія Корецького, Тихона Анап'їна і Володю Іванова — про багатьох-багатьох, які не дожили чи до кінця війни, чи до виходу цієї книги.

І, зрештою, «Дні війни» цікаві для нас зразками справді високої поезії і справді глибокої прози, які розсіпані чи не на кожній сторінці. Усенка-поета ми знали давно, щиро цінували й цінуємо його визначний талант. А тепер він розкрився перед нами і як прозаїк! Можна тільки жалкувати за тим, що Павло Матвійович так і не встиг написати задуманий ним у дні війни роман про важкі і славні 1418 днів найбільшого випробування народу: міг би вийти дуже цікавий твір!

Та не будемо гадати про те, чого не сталося. Говорімо про те, що є. А є у нашій літературі повість-щоденник Павла Усенка «Дні війни» — книга, що писалася в окопах і бліндажах, за столом редакції чи десь на тимчасовій квартирі, книга, що творилася чотири роки підряд... Творилася чесно, самовіддано, талановито!

ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО

Зміст

Замість вступу	3
Записник перший	5
Записник другий	24
Записник третій	52
Записник четвертий	108
Записник п'ятий	141
Записник шостий	212
Записник сьомий	285
Замість епілогу	340
До читача. Любомир Дмитерко	349

Павел Матвеевич Усенко

ДНИ ВОЙНЫ

(Фронтовые дневники)

Составление и примечания

Станислава Владимировича Тельюка

Послесловие *Любомира Дмитриевича Дмитерко*

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Информ. бланк № 1096

Редактор С. М. Журахович. Художник О. О. Александров. Художній редактор М. П. Вуек. Технічний редактор Л. Д. Макарук. Коректоря Г. П. Лукова, Л. П. Яблоńska. Здано на виробництво 29.05.80. Підписано до друку 10.09.80. БФ 39738. Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 2. Звичайна нова гарнітура. Високий друк. 11,0 фіз.-друк. арк., 18,48 ум.-друк. арк., 20,84 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 723-0. Ціна в оправі 1 крб. 40 к. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Надруковано з матриць Львівської книжкової фабрики «Атлас» на Одеській книжковій фабриці РВО «Поліграфкнига», 270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24. Зам. 6692.

Усенко П. М.

У74 Дні війни: Фронтові щоденники / Упорядкування та приміт. С. Тельюка; Післямова Л. Дмитерка.— К.: Рад. письменник, 1980.— 352 с.

У роки Великої Вітчизняної війни видатний український радянський поет Павло Усенко був військовим кореспондентом газети «Комуніст» — «Радянська Україна». В щоденниках тих років розповідається про героїзм радянських воїнів, мужність трудівників тилу, про зустрічі письменника з відомими воєначальниками, воїнами і командирами, трудящими країн Європи, звільнених від фашистського ґа Радянською Армією.

У 70303-121
М223(04)-80 55.80. 4702590200

У2

Годисе Гварис

ДНІ ВІМНІ

1 крб. 40 к.

